

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Г. В. МУХІНА

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

*За загальною редакцією
професора В. М. Бесчастного*

Київ
ВД «Дакор»
2019

УДК 159.98:34](075.8)
М92

*Рекомендовано до друку Вченою радою ДЮІ МВС України
протокол №6 від 26.02.2019*

Автори:

Мухіна Галина Вікторівна — доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат педагогічних наук

Рецензенти:

Ковачук Зоряна Ярославівна — заступник декана факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ доктор психологічних наук, професор;

Євдокімова Олена Олександрівна — завідувач кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор;

Литвинова Галина Олексіївна — заступник начальника відділу психологічного забезпечення УСПРПС Департаменту кадрового забезпечення Національної поліції України, кандидат психологічних наук.

Мухіна Г. В.

М92 Юридична психологія : навчально-методичний посібник / Г. В. Мухіна ; за заг. ред. В. М. Бесчастного. — Київ: ВД «Дакор», 2019. — 236 с.

ISBN 978-617-7679-__-__

Навчально-методичний посібник укладено з урахуванням програми навчальної дисципліни «Юридична психологія» і призначено для курсантів, студентів та слухачів усіх форм навчання. Посібник складається з трьох частин: теоретичної, у якій подано інформацію щодо основних тем загальної частини навчальної дисципліни «Юридична психологія»; практичної, яка містить тестові та практичні завдання; методичної — планів семінарських занять, рекомендацій до виконання самостійної роботи, списку літератури тощо.

УДК 159.98:34](075.8)

ISBN 978-617-7679-__-__

© Г. В. Мухіна, 2019
© ТОВ «ВД «Дакор», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	8
1. Предмет, структура, мета і завдання юридичної психології	8
1.1. Місце юридичної психології в системі наук, її об'єкт і предмет	8
1.2. Методи та принципи юридичної психології	9
1.3. Значення психологічної підготовки майбутніх юристів та поліцейських	11
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	13
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	15
2. Психологія особистості та діяльності юриста	20
2.1. Психологія особистості юриста (поліцейського). Поняття та соціально-психологічний аналіз особистості	26
2.2. Професійна спрямованість особистості юриста	22
2.3. Здібності та якості юриста	24
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	26
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	27
3. Нормативна регуляція соціальної поведінки. Девіантна та делінквентна поведінка особистості	32
3.1. Нормативна регуляція поведінки та її вплив на поведінку особистості	32
3.2. Психологічні аспекти правової поведінки	35
3.3. Психологічна характеристика девіантної поведінки особистості	40
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	43
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	44
4. Спілкування в професійній діяльності юриста (комунікативна підструктура)	49

4.1. Поняття про спілкування, його основні засоби, функції та види	49
4.2. Особливості ділового спілкування в умовах діяльності працівника Національної поліції	56
4.3. Психологія спілкування поліцейського (юриста) з різними категоріями громадян	61
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	70
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	72
5. Кризові стани в діяльності юриста та методи їх подолання	78
5.1. Поняття, причини та особливості переживання кризових станів людиною	78
5.2. Сутність і зміст поняття «професійна деформація»	86
5.3. Шляхи подолання професійних деформацій	91
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	93
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	95
6. Психологія конфлікту в діяльності юриста	101
6.1. Структура, функції та механізми соціального конфлікту	101
6.2. Конфлікти професійного спрямування. Причини юридичних конфліктів	105
6.3. Управління конфліктами. Запобігання конфліктам та їх розв'язування	107
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	112
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	114
РОЗДІЛ II. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	120
7. Психологія особистості правопорушника	120
7.1. Предмет і завдання кримінальної психології	120
7.2. Поняття особистості правопорушника. Структура особистості правопорушника	123
7.3. Злочинна поведінка та механізми її формування	124
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	129
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	131
8. Психологія злочинності неповнолітніх. Психолого-педагогічні аспекти насильства в молодіжному середовищі	135
8.1. Соціально-психологічний портрет сучасного неповнолітнього	135
8.2. Психологія неповнолітнього правопорушника	138
8.3. Профілактика злочинності та насильства в молодіжному середовищі	143

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	146
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	148
9. Психологія жертви	153
9.1. Психологічна характеристика потерпілого	153
9.2. Психологія допиту потерпілого	157
9.3. Психологічні особливості допиту свідка	163
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	166
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	167
10. Психологія злочинної групи	172
10.1. Поняття групи в психологічній науці. Психологічна характеристика великих і малих груп	172
10.2. Психологія злочинної групи	174
10.3. Психологія організованої злочинності	176
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	179
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	180
11. Психологія поведінки натовпу	185
11.1. Психологія форм активності громадян, що зазнають впливу поведінки натовпу	185
11.2. Основні напрями профілактики та попередження виникнення масових заворушень	189
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	192
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	194
12. Психолого-педагогічні засади профілактичної діяльності працівника поліції	200
12.1. Функціонально-психологічна характеристика профілактичної діяльності	200
12.2. Проблеми соціально-психологічної адаптації звільненого з місця позбавлення волі до умов життя в соціумі	203
12.3. Окремі аспекти методики індивідуальної профілактики з неповнолітніми правопорушниками	205
НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ	209
Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять	215
Плани семінарських занять	217
Методичні рекомендації щодо виконання самостійної роботи	229
Теми рефератів	229
Список літератури	232

ПЕРЕДМОВА

Майбутній юрист та поліцейський, який вивчає юридичну психологію і хоче глибше оволодіти цією наукою, має усвідомити, для чого йому потрібні психологічні знання. Саме усвідомлення особистісного значення психологічних знань сприятиме засвоєнню складних понять і категорій та їх ефективному використанню в житті, навчанні та професійній діяльності. Знання з юридичної психології необхідні для глибокого розуміння себе та інших, для самовдосконалення та пристосування до змін у суспільстві. Вивчення юридичної психології потрібне для підвищення ефективності власної професійної діяльності, найповнішого використання особистісного потенціалу людини, налагодження стосунків між членами колективу та різними категоріями людей.

Метою підготовки навчального посібника «Юридична психологія» є надання теоретичних психологічних знань та формування практичних навичок у професійній діяльності майбутнього юриста та поліцейського.

Основні завдання: розкриття фундаментальних положень юридичної психології, їх значення в діяльності юриста та поліцейського; формування в курсантів, студентів та слухачів психологічної готовності до конструктивного вирішення конфліктів, толерантного спілкування з різними категоріями громадян, професійної діяльності в екстремальних ситуаціях тощо.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Юридична психологія» майбутній фахівець **повинен знати:** теоретичні та практичні аспекти психології особистості, юридичної та кримінальної психології; психологічні особливості правопорушників, антисуспільних угруповань та особливості неповнолітніх правопорушників; психолого-педагогічні аспекти профілактики насильства в молодіжному середовищі тощо.

Майбутній правник і поліцейський **повинен уміти:** застосовувати отримані знання в практичній діяльності; складати психологічний портрет правопорушника, у тому числі неповнолітніх; враховувати психологічні особливості спілкування з різними категоріями громадян у службовій діяльності; бути готовими до дій в екстремальних ситуаціях тощо.

Запропонований навчальний посібник побудований за модульною системою і складається з трьох частин: теоретичної, практичної та методичної.

У теоретичній частині зосереджено увагу на основних темах юридичної психології згідно з освітньо-професійною програмою підготовки фахівців спеціальності «Право». Теоретичну частину доповнюють додаткові цікаві матеріали до кожної теми.

Практична частина посібника містить завдання та вправи як для індивідуальної, так і групової роботи, а також тестові завдання, які допомагають краще засвоїти навчальний теоретичний матеріал.

Методичний блок включає плани семінарських занять, теми рефератів, а також перелік базової та додаткової літератури, яка дозволяє своєчасно знайти необхідну інформацію під час підготовки до семінарських занять, модульних контролів та інших форм роботи (написання рефератів, творчих робіт, самостійного опрацювання окремих питань та тем курсу).

Цей навчальний посібник є кроком до подальшої гармонізації теорії та практики у діяльності правника й поліцейського.

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА, МЕТА Й ЗАВДАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

юридична психологія # предмет # об'єкт # особистість юриста # професійні вимоги # методи

З поганими законами і хорошими посадовцями цілком можна правити країною. Але якщо посадовці погані, не допоможуть і найкращі закони.

Отто фон Бісмарк

1.1. Місце юридичної психології в системі наук, її об'єкт і предмет

Юридична психологія включає різні галузі наукових знань, є прикладною наукою і рівною мірою належить як психології, так і юриспруденції. Психологія — єдина наука, здатна забезпечити не тільки пізнання психічної діяльності, як правило, але й керувати нею. Практична діяльність реалізується, головним чином, у конкретних діях конкретних людей і залежить значною мірою від їхніх психологічних особливостей.

Що вивчає юридична психологія?

- ✓ **Юридична психологія — це прикладна галузь психології, що вивчає закономірності й механізми психіки людей, включених у сферу відносин, регульованих правом.**

Юридична психологія як самостійна галузь психологічних знань та досліджень включає кримінальну, пенітенціарну, судову психологію. Ця наука, як і інші різновиди прикладної психології, виникла для вирішення практичних задач та вивчення індивідуальних особливостей, зумовлених специфікою певної діяльності.

- ✓ **Предметом юридичної психології є психологічні закономірності діяльності й особистості людини в галузі правовідносин (В.Л. Васильєв).**

Що є об'єктом юридичної психології?

- ✓ **Об'єктом юридичної психології є особистість як свідомий індивід, що має певний соціальний статус і виконує конкретні соціальні функції в системі «людина - суспільство — право».**

Які основні завдання виконує юридична психологія?

Завданням юридичної психології є:

- ▶ науковий синтез юридичних і психологічних знань;
- ▶ розкриття психолого-юридичної сутності фундаментальних категорій права;
- ▶ забезпечення глибокого розуміння юристами об'єкта своєї діяльності — поведінки людини;
- ▶ розкриття психічних особливостей різних суб'єктів правовідносин, їх психічних станів у різних ситуаціях правозастосування;
- ▶ розроблення рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання життя суспільства.

Основні категорії юридичної психології є похідними від категорій психологічної науки — «свідомість», «особистість», «діяльність».

1.2. Методи та принципи юридичної психології

Методологічними засадами юридичної психології як системи є такі елементи:

- ▶ принципи загальнонаукові (фундаментальні), що визначають вихідні положення у сфері людинознавства в цілому, та принципи психології;

- ▶ методи, що використовуються для вирішення завдань юридичної психології.
- ✓ **Загальнонаукові принципи** — сукупність вихідних позицій, єдність діалектики, логіки й теорії пізнання, об'єктивності, історизму, гуманізму тощо.

Основними принципами психології, у тому числі і юридичної психології, визначено:

- ▶ принцип розвитку безупинних кількісних та якісних змін психічних явищ;
- ▶ принцип детермінізму (причинної обумовленості), залежності розвитку психіки від способу життя (подій, життєвих ситуацій) людини;
- ▶ принцип єдності свідомості й діяльності (свідомість є внутрішнім змістом діяльності, а діяльність — її зовнішнім відображенням).

Наука не може розвиватися, якщо не буде постійно поповнюватися новими фактами. Правильний та успішний її поступ можливий лише за умови накопичення фактів за допомогою науково обґрунтованих методів.

- ✓ **Методи** — це своєрідний інструментарій проведення дослідження, що визначає розвиток юридичної психології.

Наприклад, за метою дослідження методи юридичної психології поділяються на чотири групи: методи наукового пізнання; методи вивчення особистості в юридичній діяльності; методи психологічного впливу на особистість; методи судово-психологічної експертизи.

Загальними методами наукового пізнання є такі методи, як спостереження, описування, експеримент; методи формальної логіки (аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотеза, аналогія, порівняння, конкретизація, узагальнення, моделювання); кібернетичні методи (комп'ютеризоване тестування, опитування та опрацювання результатів експериментів), а також спеціальні методи інших наук (статистичний, соціологічний, історичний) тощо.

До методів вивчення особистості відносять емпіричні методи: спостереження, бесіда, біографічний метод, метод узагальнення незалежних характеристик, метод вивчення процесу та результатів слідчої й судової діяльності, експериментальний метод тощо.

Методами психологічного впливу на особистість називають способи впливу на психіку особи для її виховання чи перевиховання; стимулювання до законослухняної поведінки; надання допомоги у відновленні в пам'яті певної інформації; мотивування особи до відвертості; ефективного проведення експертного дослідження; адаптації особи до обставин нормального існування в умовах звичайного соціального середовища.

Методи психологічного впливу в юридичній психології класифікують за кількома критеріями:

- ▶ відповідно до букви закону: правомірний, неправомірний (психічне насильство, погрози щодо застосування фізичного насильства, шантаж, уведення в оману тощо);
- ▶ за способами здійснення: вербальний, невербальний;
- ▶ за стилем бесіди: спонукання, співробітництво, конфронтація;
- ▶ за ступенем конфліктності: конфліктний, безконфліктний;
- ▶ за завданнями, що вирішуються: попередження, розкриття злочинів;
- ▶ за психічним явищем, на яке спрямований вплив: вплив на мотиваційну сферу особистості, пізнавально-інтелектуальну сферу особистості, емоційно-вольову сферу особистості;
- ▶ за тактикою впливу на особу: переконання, навіювання, рефлексія, роз'яснення, використання психологічних особливостей особистості допитуваного, використання ефекту раптовості, «вільна розповідь», використання внутрішніх суперечностей у показаннях для викриття повідомлення неправдивої інформації, поєднання форсованого (прискороного) та уповільненого темпів допиту тощо;
- ▶ за інформаційно-пізнавальним значенням: збуджуючий, стимулюючий, коригуючий.

1.3. Значення психологічної підготовки майбутніх юристів та поліцейських

Повсякденна робота поліцейського проходить на очах у великій кількості людей, у тісному контакті з ними. Більша частина населення збуджена, неврівноважена, іноді просто шукає вихід власній агресії, незадоволенню, нервозності тощо.

Одним із головних завдань професійної підготовки співробітників поліції є формування в них психологічної готовності до дій

в екстремальних ситуаціях. Екстремальною називають складну та емоційно-напружену ситуацію, що виникає під час виконання співробітником завдань службової діяльності і яка потребує для успішного її вирішення всебічної активізації фізичних та психічних ресурсів. Взагалі, можна виділити дві групи психогенних факторів, що діють на співробітника поліції під час виконання ним професійних дій.

I група — це фізична та психологічна втомленість, іноді навіть виснаженість; небезпека з боку озброєних злочинців тощо.

II група включає:

- ▶ високу відповідальність за наслідки дій;
- ▶ страх перед можливим засудженням з боку колег та інших громадян;
- ▶ дефіцит часу на прийняття рішення;
- ▶ неприємні психотравмуючі видовища, звуки, запахи (трупи, кров, важкі тілесні ушкодження, страждання людей);
- ▶ моральний тиск з боку правопорушників, агресивно настроєного натовпу;
- ▶ дезорганізацію або різке зниження організованості поведінки;
- ▶ ступор або різке гальмування активних дій;
- ▶ активність, підвищення ефективності дій (збільшення самоконтролю, чітке та адекватне сприймання, тверезе оцінювання ситуації, швидке прийняття вірних рішень, адекватні дії тощо).

Формуванню психологічної готовності до дії як в екстремальних ситуаціях, так і під час виконання повсякденних завдань сприяє психологічна підготовка.

- ✓ **Психологічна підготовка** — це цілеспрямований організований процес, направлений на формування в певного контингенту осіб якостей, які забезпечували б успішне подолання будь-яких труднощів у майбутній діяльності.

Завдання психологічної підготовки полягає у формуванні в поліцейських психологічної стійкості до дії стрес-факторів, особливих навичок і вмінь, які сприяють високоефективному виконанню всіх професійних дій у будь-яких складних і небезпечних умовах службової діяльності щодо забезпечення правопорядку.

Психологічна підготовка покликана сформувати такі значущі психологічні якості, як психологічна стійкість, навички саморегуляції та вміння долати конфліктні ситуації.

У структурі психологічної підготовки виділяють формування:

- ▶ професійно-психологічної орієнтованості особистості працівників як особливої їх якості (тобто прагнення знаходити психологічно ефективний підхід до людини);
- ▶ професійно розвинених психологічних якостей (професійної спостережливості, чутливості, уважності й под.);
- ▶ уміння враховувати психологічні аспекти під час виконання професійних дій;
- ▶ психологічної стійкості тощо.

Багато авторів вважають, що психологічна підготовка сприяє розвитку психічних процесів, якостей і властивостей працівника, які впливають на безпеку його діяльності: професійної чутливості, сприйняття, уважності та пильності, а також мислення, довільної швидкоплинної пам'яті.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Про можливість використання психологічних знань у юриспруденції заговорили наприкінці XVIII ст. у Західній Європі, насамперед у Німеччині. Першими роботами, присвяченими психології юридичної діяльності, вважаються праці І. Шаумана «Думки про кримінальну психологію».

Наприкінці XIX ст. водночас із криміналістикою завершується формування і юридичної психології, головним чином, у вигляді кримінальної психології.

Засновник західноєвропейської школи криміналістики Г. Гросс пише фундаментальну працю «Кримінальна психологія», у якій юридичну психологію розглядає як прикладну галузь загальної психології. «Щоб знати правила, які керують психологічними процесами у судовій діяльності, необхідно є спеціальна галузь прикладної психології, що займатиметься всіма психологічними факторами, які можуть враховуватись у ході встановлення й обговорення злочину», — писав Гросс.

Інтерес до причин виникнення механізму кримінальної поведінки призвів до заснування антропологічної школи права італійським

психіатром та кримінологом Чезаре Ломброзо, який запропонував біологізаторське трактування природи злочинної поведінки.

У книзі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини і тюремознавства» Чезаре Ломброзо намагався знайти матеріальний субстрат злочину. На його думку, злочинця не можна виправити, як не можна приручити і зробити хижак домашньою твариною. Він не заперечував психофізіологічних і моральних факторів злочинності, але біологічні чинники вважав провідними. Так чи інакше, таке трактування злочинної поведінки як патологічного явища призвело до того, що кримінальна психологія назавжди поєдналась із судовою, а отже, юридичною психологією, ставши її галуззю.

Послідовники Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, переглянувши окремі положення теорії свого вчителя, доповнили перелік біологічних чинників злочину й злочинності ще й соціологічними. Однак це не сприяло їм відійти від концепції антропологічної школи.

До того ж психологія стала приваблювати юристів і як наука, що сприяє розумінню закономірності поведінки не тільки злочинців, а й інших учасників судочинства. Саме тому багато наукових праць початку ХХ ст. було присвячено проблемі психології свідка.

Усі прогресивні діячі того періоду за наслідками судової реформи 1864 року починають використовувати знання психології та соціології, демонструвати пізнання в психології людської поведінки. Так, А. Коні, Ф. Плевако, В. Спасович, виступаючи як адвокати, значну частину своїх промов присвячували психології особи підзахисного. А. Коні запропонував запровадити на юридичних факультетах курс психології й психопатології.

Усе більшого значення в теорії та практиці того періоду набули експериментальні дослідження у сфері юридичної психології. Під керівництвом В. Бехтерева і з його ініціативи О. Щегловим було здійснено перше експериментальне дослідження злочинів, скоєних малолітніми правопорушниками, результати якого викладені в праці «Про розумову працездатність неповнолітніх злочинців».

Одним з об'єктивних джерел доказів, які мали б ще більше процесуальне значення, ніж показання свідків, на думку тогочасних учених, повинен був стати висновок судових психологів за результатами судово-психологічної експертизи. Ним, як правильно вважали вже тоді, можна оцінювати не лише особу злочинця, причини злочинів, але й достовірність показань усіх інших учасників процесу (потерпілого, свідків тощо). Хоча треба зазначити, що в класичному (чистому) вигляді тоді ще судово-психологічна експертиза не призначалась

і не проводилась. Психологічні питання вирішувалися психіатричною експертизою.

З'являються в той час і праці, присвячені використанню в кримінальному судочинстві феномену навіювання та гіпнозу. Так, за участю В. Бехтерева наприкінці 1896 року був застосований гіпноз до підозрюваної у вбивстві свого чоловіка Марії Румянцевой, яка вчинила злочин внаслідок сугестії (навіювання), виконаної фельдшером І. Хрисанфовим, її коханцем і «домашнім лікарем».

В Україні судова психологія почала розвиватися після реформи 1864 року, яка скасувала систему формальної оцінки доказів, заснувала інститут присяжних засідателів і створила незалежну від державної влади адвокатуру. Поступово створюються наукові, науково-дослідні установи, що займалися розробкою проблем судової психології.

Засновником психологічної школи права в Російській імперії був Лев Петражицький.

У радянські часи розвивалась кримінальна та судова психологія. У 1918 році в Петрограді почав діяти Інститут вивчення мозку й психічної діяльності, співробітники якого займалися питаннями вивчення особистості злочинця. Уперше було створено кабінети злочинця та злочинності в Одесі, потім у Києві та Харкові.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Як можна схематично відобразити зв'язок сучасної юридичної психології з галузями права?
2. Які можна виокремити особливості розвитку вітчизняної юридичної психології?

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Зазначте, яке з наведених визначень найточніше розкриває предмет юридичної психології:

а) науково-практична дисципліна, що вивчає психологічні закономірності в системі «людина — право», розробляє рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності цієї системи;

b) наука, що розробляє рекомендації з практичної діяльності юристів;

- c) наука, що допомагає розв'язувати юридичні конфлікти;
- d) наука, що вивчає конфлікти в юридичній сфері.

2. Об'єкт юридичної психології — це:

- a) людина, групи людей як носії психіки в контексті права;
- b) психічні особливості юристів;
- c) психологічний зміст юридичних конфліктів;
- d) психологія учасників судового процесу.

3. Завданням юридичної психології є:

- a) розкриття психолого-юридичної сутності основних категорій права;
- b) сприяння усвідомленню юристами психологічного змісту їхньої діяльності;
- c) розкриття правової сутності психології конфлікту;
- d) усі варіанти правильні.

4. Зазначте, що з наведеного не є основним структурним компонентом юридичної психології:

- a) кримінальна психологія;
- b) судова психологія;
- c) пенітенціарна психологія;
- d) психологія усного виступу.

5. Зазначте послідовність виникнення галузей психолого-юридичних знань:

- a) кримінальна психологія — судова психологія — юридична психологія;
- b) психологія злочинця — правова психологія — психологія потерпілого;
- c) психологія потерпілого — пенітенціарна психологія — психологія злочинця;
- d) психологія злочинця — психологія потерпілого — психологія свідка.

6. Зазначте, що з наведеного не є завданням юридичної психології:

- a) розкриття правової сутності психології конфлікту;

b) сприяння усвідомленню юристами психологічного змісту їхньої діяльності;

- c) розкриття психологічних особливостей суб'єктів правопорушень;
- d) розкриття психолого-юридичної сутності основних категорій права.

7. Засновником психологічної школи права є:

- a) В. Бехтерев;
- b) В. Вундт;
- c) Л. Петражицький;
- d) В. Кривуша.

8. Пенітенціарна психологія — це:

- a) психологія злочинця;
- b) психологія правопорушника;
- c) психологія засудженого;
- d) психологія ресоціалізації та покаяння злочинця.

9. Кримінальна психологія — це:

- a) психологія виконання покарання;
- b) психологія слідчої діяльності;
- c) психологія діяльності кримінальної поліції;
- d) психологія злочинної поведінки, особистості злочинця та злочинних груп.

10. Зазначте, хто з вітчизняних психологів уперше сформулював принцип роботи викривача брехні (лай-детектора):

- a) К. Платонов;
- b) О. Леонт'єв;
- c) А. Лурія;
- d) С. Рубінштейн;
- e) О. Северов.

11. Судова психологія — це:

- a) психологія суддів;
- b) психологія учасників судового процесу;
- c) психологія досудового слідства;
- d) психологія розкриття злочинів та судового процесу.

12. Зазначте, у яких містах України вперше було створено кабінети злочинця та злочинності:

- a) в Одесі;
- b) у Львові;
- c) у Харкові;
- d) у Києві;
- e) у Дніпрі.

13. Об'єктом юридичної психології є:

- a) психологія судового процесу;
- b) психологічні риси юристів;
- c) психологічний зміст юридичних конфліктів;
- d) людина, групи людей як носії психіки в контексті права.

14. Юридична психологія досліджує психологічні основи:

- a) правослухняної поведінки;
- b) злочинної поведінки;
- c) правоохоронної діяльності;
- d) ресоціалізації злочинців;
- e) гендерної поведінки.

15. Прикладна галузь психології, що вивчає закономірності й механізми психіки людей, включених у сферу відносин, регульованих правом, це:

- a) кримінальна психологія;
- b) судова психологія;
- c) пенітенціарна психологія;
- d) юридична психологія.

16. Предметом юридичної психології, за В. Л. Васильєвим, є:

- a) психологічні закономірності діяльності й особистості людини в галузі правовідносин;
- b) психологія злочинця;
- c) психологія потерпілого;
- d) психологія допиту.

17. Цілеспрямований організований процес, направлений на формування в певного контингенту осіб якостей, що забезпечували б успішне подолання будь-яких труднощів у майбутній діяльності, це:

- a) правове виховання;
- b) процес перевиховання;

- c) психологічна адаптація;
- d) психологічна підготовка.

18. У юриспруденції поняття «правова психологія», на відміну від правової ідеології, означає таке:

- a) «сукупність почуттів, звичок, настроїв, стереотипів поведінки, у яких виражається емоційно-психологічне ставлення соціальних груп, колективів, окремих громадян до права в цілому і окремих його норм; до правопорядку, юридичних установ та основ їхньої діяльності»;
- b) «науково-практична дисципліна, що вивчає психологічні закономірності в системі «людина – право», створює рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності цієї системи»;
- c) «психологічні закономірності діяльності й особистості людини в галузі правовідносин»;
- d) «цілеспрямований організований процес, направлений на формування в певного контингенту осіб якостей, що забезпечували б успішне подолання будь-яких труднощів у майбутній діяльності».

19. Методологічними засадами юридичної психології як системи є такі базисні елементи:

- a) аналіз і синтез, індукція й дедукція;
- b) аналогія, порівняння;
- c) системно-структурний, функціональний, логічний аналіз;
- d) загальнонаукові принципи; принципи психології та права; методи, що використовуються для вирішення завдань юридичної психології.

20. Розділ, який займається проблемами побудови психологічних професіограм юридичних спеціальностей, питаннями профорієнтації, профвідбору, формування колективу, профілактики професійної деформації особистості та рекреації, це:

- a) психологія професійної діяльності юриста;
- b) юридична психологія;
- c) кримінальна психологія;
- d) психологічна підготовка.

2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА (ПОЛІЦЕЙСЬКОГО)

індивід # особистість # темперамент # характер
здібності # професіограма # професійна надійність #
профорієнтація # професійний відбір #

Хто для інших закони складає, нехай тих законів першим й дотримується.

Джефрі Чосер

2.1. Психологія особистості юриста (поліцейського). Поняття та соціально-психологічний аналіз особистості

Поняття особистості різноманітне. Дослідники в це поняття вкладають різний зміст. Однак можна виділити два основних підходи: 1) юдину розглядають як особистість, тобто конкретного носія свідомості; 2) акцентується увага на соціальній властивості індивіда як на «сукупності інтегрованих у нього соціально значущих рис, що утворилися в процесі прямої і непрямой взаємодії цієї особи з іншими людьми та що роблять його, у свою чергу, суб'єктом праці, пізнання й спілкування».

Обидва підходи наголошують на змістовності поняття «особистість», яке поєднує в собі індивідуально значущі та соціально типові риси і якості.

- ✓ **Особистість** — стійка система соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Особистість — системна ознака людини, ознака її цілісності, що об'єднує найважливіші соціально значущі особливості, які проявляються впродовж усієї життєдіяльності.

Що означає особистість в юриспруденції?

У юриспруденції особистість — це дієздатна людина, суб'єкт правових відносин, що свідомо приймає рішення, несе відповідальність за свої вчинки.

Проблема особистості — одна з найважливіших проблем і у сфері права, і в діяльності юридичних органів. Високих результатів можуть домогтися тільки ті люди, хто мають відповідну психологічну підготовку. Такі особистості повинні вирізнятися високою культурою, потребами в інтелектуальному розвитку, працьовитістю, здатністю до життя й праці в умовах сучасної цивілізації, демократії й загальнолюдських цінностей; поважати права й волю інших людей та бути спроможними правильно використовувати свої знання.

Працівник не буде професіоналом, якщо він володіє тільки знаннями, навичками, уміннями, але не розвинений у загальному та індивідуальному відношенні.

Весь досвід життя вчить, що люди, які вважали себе професіоналами й іменувалися «технократами», але слабо розвинені в особистісному й соціальному аспектах, навіть небезпечні на роботі, особливо на державній.

Внутрішній світ особистості має три основні психологічні сфери (підструктури, підсистеми, угруповання психологічних елементів):

- ▶ мотиваційно-потребова підструктура (спрямованість);
- ▶ операційна підструктура;
- ▶ модуляційна підструктура.
- ✓ **Мотиваційно-потребова** сфера юриста (поліцейського) як особистості містить у собі:
  - ▶ її погляди, переконання, ідеали (захист прав та свобод людини, принцип справедливості, дотримання закону, побудова правової держави);
  - ▶ мотиви самоповаги та самореалізації тощо.

Психологічні компоненти цієї сфери визначають вибірку направленість активності й стосунків особистості.

Цій сфері належить системоутворююча, пріоритетна роль у психології особистості.

- ✓ **Операційна підструктура юриста (поліцейського)** як особистості включає психологічні елементи, що грають роль способів і засобів досягнення мети, обумовлених сферою спрямованості.

У цю підструктуру входять такі компоненти як морально-ділові (відповідальність, чесність, порядність, працьовитість, колективізм,

дружба, солідарність або протилежні їм) й професійно-ділові (організованість, завзятість, сміливість, знання, навички, уміння, здібності тощо).

- ✓ **Модуляційна (психофізіологічна) підструктура** спрямовує динамічний вплив на інші сфери особистості і їхнього прояву.

Це виявляється в різній силі, рухливості, урівноваженості, швидкості, погодженості, емоційному розфарбуванню проявів інших психічних особливостей, у тому числі й тих, що відносяться до сфер спрямованості та операційної сфери.

Отже, вивчати особистість треба обов'язково різнобічно. Професійна спрямованість юриста (поліцейського) — особлива система його спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні. Характеризується відношенням співробітника до закону як до вищої соціальної й життєвої цінності, до боротьби за законність. Усяка професійна спрямованість базується на загальній спрямованості особистості, що відображає загальнолюдські позиції, розуміння нею сенсу життя, свого місця в ньому, особливості світогляду, життєвих ідеалів, потреб, прагнень, планів на сьогодні й майбутнє.

2.2. Професіональна спрямованість особистості юриста

- ✓ **Спрямованість** — провідна психологічна властивість особистості, у якій представлена вся система її спонукань до життя й діяльності, що визначає вибірковість відносин, позицій і активності.
- ✓ **Професійна спрямованість юриста** — особлива система його спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні. Характеризується відношенням співробітника до закону як до вищої соціальної й життєвої цінності. Усяка професійна спрямованість базується на загальній спрямованості особистості, що відображає людські позиції, розуміння нею сенсу життя, свого місця в ньому, особливості світогляду, життєвих ідеалів, потреб, прагнень, життєвих планів тощо.

Основні елементи професійної спрямованості:

- ▶ соціально мотиваційні якості. Серцевина соціально мотиваційних якостей — це соціально зрілий світогляд (сукупність ідей, переконань, поглядів на життя й суспільство). Уподобання, ідеали й інтереси визначають тривалі спонукання, що, по суті, і виступають причиною вибору юридичної професії;
- ▶ професійно мотиваційні якості — друга підгрупа спонукальних сил співробітника, юриста, що діє безпосередньо в процесі поліцейської або юридичної діяльності.

Професійна концепція — своєрідний елемент професійної спрямованості фахівця. Вона являє собою:

- ▶ сукупність засвоєних професійних поглядів, переконань і спонукань, що виражають розуміння цілей і завдань своєї діяльності, її місця в органі (підрозділі), її взаємозв'язків з діяльністю інших співробітників, фахівців («образ організації»);
- ▶ розуміння своїх прав і обов'язків, способів і засобів їхньої реалізації й досягнення цілей, умов, труднощів («образ діяльності»);
- ▶ розуміння того, з якими конкретно людьми він буде працювати, як з ними будувати відносини, як взаємодіяти, яких норм дотримуватися («образ колективу»).

Основними особливостями професійної діяльності юриста є:

- ▶ правова регламентація (нормативність) професійної поведінки, прийнятих рішень працівників поліції, юридичних служб та інших юристів, які професійно беруть участь у правозастосовній діяльності;
- ▶ владний, обов'язковий характер професійних повноважень посадових осіб поліцейських органів;
- ▶ екстремальний характер поліцейської діяльності;
- ▶ процесуальна самостійність, персональна (для багатьох — підвищена) відповідальність поліцейського або юриста.

У найбільш узагальненому вигляді основними підструктурами професійної діяльності юриста є:

- ▶ пізнавально-прогностична (когнітивна);
- ▶ комунікативна (спілкування);
- ▶ організаційно-управлінська;
- ▶ виховна.

Професія юриста (як і поліцейського) висуває підвищені вимоги до психіки, інтелекту, емоційно-вольових якостей людини.

2.3. Здібності та якості юриста

Що таке здібності?

- ✓ **Здібності** — індивідуально **стійкі психічні властивості** людини, що визначають її успіхи в різних видах діяльності. Задатки — це потенційні можливості, що виявляються в діяльності, яка не може існувати без них.

У різноманітті індивідуальних особливостей особистості юриста важливе місце займають здібності. Вони виступають однією з важливих внутрішніх умов успішного оволодіння певною спеціальністю й постійного вдосконалення. Вони не зводяться до знань та навичок, а є стійкими особливостями психічної діяльності, що відповідають вимогам певної професії.

Наявність здібностей до даної професії, у тому числі і юриста, обов'язкова передумова високого професіоналізму, інтересу до роботи, почуття задоволеності, життєвого самовизначення, благополуччя.

Слабкі здібності до професії — одна з причин нерезультативності роботи, невдач, зривів, перенапруження й невірно обраного життєвого шляху. Надзвичайно важливо для людини обрати професію за здібностями: *одним споживачем на землі менше, одним творцем більше.*

Розглянемо здібності, які притаманні юристу.

Загальні здібності:

- ▶ високорозвинене почуття обов'язку, честі, відповідальності;
- ▶ загострене почуття справедливості, нетерпимість до зла;
- ▶ чесність, вимогливість до себе, моральна стійкість, непідкупність;
- ▶ добре розвинений інтелект, пізнавальна допитливість, кмітливість, спритність;
- ▶ мовні здібності, уміння логічно й точно виражати свої думки;
- ▶ спостережливість (психологічна), швидкість орієнтування в обстановці;

- ▶ гарна пам'ять на обличчя, прізвища, слова, факти, цифри;
- ▶ вольові якості, активність, цілеспрямованість, організованість, самостійність, наполегливість, завзятість, сміливість, стійкість до ризику, протистояння небезпеці й невдачам, здатність до самообілізації;
- ▶ організаторські здібності;
- ▶ уява, здатність образно мислити, подумки програвати події;
- ▶ схильність та інтерес до роботи з людьми, здатність розбиратися в них; бачити, правильно оцінювати й використовувати їхні можливості.

Комунікативні здібності:

- ▶ товариськість, доступність, відкритість, доброзичливість, уміння уважно слухати співрозмовника;
- ▶ терплячість, урівноваженість, стриманість, самовладання, низький рівень ворожості й агресивності;
- ▶ упевненість у собі, розкутість у спілкуванні, висока працездатність;
- ▶ швидкість реакції.

До спеціальних здібностей належать окремі якості, необхідні тільки слідчим, суддям, прокурорам, дільничним інспекторам тощо. Так, оперативним працівникам необхідні вміння перевілюватися та певна артистичність, а слідчим — креативність (творча ініціатива мислення).

До соціально-психологічних якостей, що повинен мати юрист, можна віднести такі, як громадянська свідомість, моральність, гуманізм, діловитість тощо.

- ✓ **Громадянська свідомість** — одна з якостей, що відповідають соціально-юридичним вимогам. Громадянська свідомість — це усвідомлення людиною своєї належності до певної державно-громадської спільноти, конституційно закріплених за нею прав та обов'язків; помірковане ставлення до подій суспільно-політичного характеру (наприклад, до виборів, визначення тих чи інших історичних подій тощо); поважне ставлення до державної мови, символіки тощо.
- ✓ **Моральність юриста** — друга соціально-психологічна якість. Моральність - це внутрішня установка індивіда діяти відповідно до своєї совісті й свободи волі.

- ✓ **Гуманізм** — система ідей та особливий світогляд, у центрі яких стоїть визнання людини як вищої цінності суспільства, пріоритетності його прав і свобод, турботи про благо людини, захисту його прав, волі як вищих критеріїв оцінки справедливості суспільства.
- ✓ **Діловитість** — якість, що передбачає здатність побудувати роботу так, щоб результат був цілком досягнутий.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

У своїх працях А. Коні, опираючись свій великий досвід, крім проведення психологічних узагальнень щодо свідків, потерпілих чи обвинувачених (підсудних), значну увагу приділяв аналізу психології судді, прокурора, адвоката-захисника тощо.

Розглядаючи суддю головним фігурантом процесу, він вимагав від нього не лише знання права чи судової практики, але й історії, філософії, психології, мистецтва та літератури, тобто високої культури та ерудиції.

Для того, щоб займати суддівське крісло, вважав А. Коні, необхідно володіти рисами характеру, що сприятимуть судді бути стійкими до стороннього впливу і тиску, не піддаватися намовлянням, проханям, що маскуються за «суспільною думкою» тощо.

Для прокурора необхідними рисами, на думку того ж автора, є поміркованість, відсутність особистої озлобленості по відношенню до підсудного, акуратність прийомів обвинувачення, уміння стримувати себе в різноманітних складних ситуаціях тощо.

Про захисника він казав, що той не є слугою свого клієнта, пособником у спробі уникнути справедливого покарання, а має бути його порадником і помічником. А. Коні рішуче засуджував адвокатів, які перетворювали захист у виправдання злочинця, міняючи місцями останнього з потерпілим.

У праці «Достоевський як криміналіст» А. Коні показав неабияке значення вивчення суддями та слідчими психології, внутрішнього стану та сумління злочинця.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. *Чому вважається, що саме нерозвинена особистість, яка є професіоналом, становить небезпеку для суспільства?*
2. *Які можна виокремити особливості психологічного стану особистості юриста?*

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Людина як носій сукупності психічних властивостей і якостей, що визначають соціально значущі форми його діяльності та поведінки, це:

- a) індивід;
- b) особистість;
- c) індивідуальність;
- d) усі відповіді правильні.

2. Індивідуально-психологічні особливості особистості, у яких відображається сила, рухливість і врівноваженість нервових процесів:

- a) поведінка;
- b) темперамент;
- c) талант;
- d) інтелект.

3. Крайній варіант норми, який за певних умов може стати патологією, це:

- a) адаптація;
- b) інтеграція;
- c) акцентуація;
- d) соціалізація.

4. Поведінковий підхід до вивчення особистості; теорія, на базі якої виділені аверсивні стимули, це:

- a) біхевіоризм;

- b) фрейдизм;
- c) адаптація;
- d) соціалізація.

5. Вироблення соціального досвіду, засвоєння соціальних норм особистістю, це:

- a) ресоціалізація;
- b) десоціалізація;
- c) соціалізація;
- d) адаптація.

6. Система домінуючих особистісних ціннісних орієнтацій, її інтереси, установки, ідеали, бажання складають:

- a) спрямованість особистості;
- b) характер особистості;
- c) здібності особистості;
- d) цінності особистості.

7. Відхиляється від норми поведінки людини, що виражається в систематичному вчиненні незначних проступків:

- a) ситуативна поведінка;
- b) дезадаптивна поведінка;
- c) делінквентна поведінка;
- d) асоціативна поведінка.

8. Прагнення людини звільнитися від опіки, самоствердитися, це:

- a) реакція групування;
- b) реакція компенсації;
- c) реакція емансипації;
- d) реакція адаптації.

9. Якість психіки, що забезпечує людині можливість свідомо регулювати свої дії та вчинки відповідно до поставленої мети, це:

- a) емоція;
- b) воля;
- c) навичка;
- d) почуття.

10. Емоційне переживання, що протікає з великою й різко вираженою інтенсивністю, має бурхливий вияв і короткочасну дію, це:

- a) стрес;
- b) протрація;
- c) афект;
- d) фрустрація.

11. Особлива система спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні, це:

- a) професійна ресоціалізація;
- b) професійна спрямованість юриста;
- c) професійна соціалізація;
- d) професійна адаптація.

12. Автоматизований спосіб виконання дії, що забезпечує її ефективність, це:

- a) професійна навичка;
- b) професійна адаптація;
- c) професійна майстерність;
- d) професійна порада.

13. Профорієнтація – це:

- a) особлива система спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні;
- b) автоматизований спосіб виконання дії, що забезпечує її ефективність;
- c) знання особливостей професії юриста, а також професійно необхідних і протипоказаних для неї якостей і властивостей особистості фахівця;
- d) процес адаптації.

14. Конфліктом інтересів називають:

- a) особливу систему спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні;
- b) автоматизований спосіб виконання дії, що забезпечує її ефективність;
- c) ситуацію, при якій особиста (пряма або непряма) зацікавленість юриста, що займає посаду, впливає або може вплинути на належне виконання ним службових обов'язків і при якій виникає або може виникнути суперечність між особистою зацікавленістю юриста і правами й законними інтересами громадян, організацій, суспільства або держави, здатна заподіяти шкоду останнім;
- d) процес адаптації.

15. Найхарактернішими мотивами вибору професії юриста є:

- a) усвідомлення необхідності захисту прав і свобод особистості та збереження її власності; глибокий інтерес до юридичної діяльності, престиж цієї професії; наслідування сімейної традиції; матеріальні міркування;
- b) професійні навички, професійна адаптація, глибокий інтерес до професії;
- c) престиж професії, моральні пріоритети, інтерес до професії;
- d) професійна порада, сімейні традиції, матеріальні блага.

16. Психологічну структуру юридичної діяльності за змістом представляють такі її різновиди:

- a) пізнавальна, конструктивна, комунікативна, організаційна;
- b) професійна, початкова, підготовча, комунікативна;
- c) конструктивна, ділова, комунікативна, організаційна;
- d) професійна, пізнавальна, комунікативна.

17. Допоміжними видами юридичної діяльності є:

- a) професійна та профорієнтаційна;
- b) профілактична та засвідчувальна;
- c) профілактична та комунікативна;
- d) професійна та організаційна.

18. Основним змістом конструктивної діяльності юриста є:

- a) відбір та компонування отриманого матеріалу, а також планування послідовності та змісту дій;
- b) можливість безпосереднього контакту з об'єктом пізнання;
- c) планування змісту майбутньої діяльності;
- d) професійне спілкування.

19. Дайте визначення поняття «комунікація»:

- a) «особлива система спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні»;
- b) «автоматизований спосіб виконання дії, що забезпечує її ефективність»;
- c) «знання особливостей професії юриста, а також професійно необхідних і протипоказаних для неї якостей і властивостей особистості фахівця»;
- d) «професійне спілкування».

20. Психологія юридичної діяльності – це:

- a) особлива система спонукань до застосування всіх своїх сил, здібностей у зміцненні законності й правопорядку в країні;
- b) автоматизований спосіб виконання дії, що забезпечує її ефективність;
- c) знання особливостей професії юриста, а також професійно необхідних і протипоказаних для неї якостей і властивостей особистості фахівця;
- d) галузь знань науково-практичного знання про психологічні закономірності діяльності у сфері правозастосовних і правоохоронних відносин, відносин у зв'язку із судочинством та заснованих на їх вимогах до особистості фахівця-юриста.

3. НОРМАТИВНА РЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ, ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ

регуляція#діяльність # соціальнаповедінка # правоповедінка # девіантнаповедінка # делінквентна поведінка

Поведение — это зеркало, в котором каждый показывает свой облик.

И. Гёте

3.1. Нормативна регуляція поведінки та її вплив на поведінку особистості

Людина як особистість формується під впливом системи соціальних відносин, у яку вона включена.

Соціальну норму визначають як правило, вимогу суспільства до особистості, у яких представлені більш-менш точно обсяг, характер, а також межі можливого й припустимого в її поведінці.

- ✓ **Соціальні норми** — продукт пізнання і переробки у свідомості людей інформації про минуле і теперішнє, про найбільш раціональні форми поведінки й діяльності, що виправдали себе на практиці і ведуть найкоротшим шляхом до корисного результату.

Виступаючи як потужні засоби соціальної регуляції поведінки, соціальні норми є «мостом», що пов'язує воедино всі прояви особистості людини, її поведінки з найважливішими інститутами сучасного суспільства, його структурою та вимогами.

Урегульованість життєдіяльності людей у суспільстві, так звана нормативність поведінки, забезпечується низкою різнобічних вимог, які мають системний характер, соціальну спрямованість та називаються соціальними нормами.

- ✓ **Соціальні норми** — невід'ємний елемент суспільного управління, засіб орієнтації поведінки особистості чи соціальної

групи в конкретних соціальних умовах і одночасно засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою.

За допомогою соціальних норм здійснюється нормативна регуляція поведінки окремої людини чи соціальної групи (колективу). Нормами, що відображають інтереси соціальних груп, задаються (пропонуються, дозволяються, забороняються) визначені форми поведінки, характер відносин, мета й засоби її досягнення. Звідси випливає, що соціальні норми історично мінливі й у них виявляються всі суперечності суспільства.

Соціальні норми регулюють тільки таку поведінку, що має суспільний характер, тобто пов'язану із взаєминами між індивідами, групами, колективами, суспільством у цілому. Цим соціальна норма (правова, моральна, політична тощо) відрізняється від норми технічної, медичної або біологічної, що встановлюють характер взаємодії з природними чи створеними людиною об'єктами.

Особистісний аспект соціального нормування поведінки може бути визначений як соціалізація.

- ✓ **Соціалізація** — процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у спілкуванні й діяльності.

Соціалізація може відбуватися як стихійно під час впливу на особистість різних обставин життя в суспільстві, що мають іноді характер різноспрямованих чинників, так і завдяки цілеспрямованому формуванню особистості.

Основними властивостями соціальної норми є її корисність, обов'язковість і фактична реалізація в поведінці людей.

Корисність соціальної норми:

- ▶ по-перше, відносна, оскільки норма, корисна для інтересів однієї соціальної групи, може бути нейтральною або навіть шкідливою для іншої;
- ▶ по-друге, мінлива в просторі й часі, вона змінюється відповідно до змін у суспільних умовах життя людей.

Якщо норма через ті або інші причини втрачає суспільну корисність (наприклад, змінилися суспільно-економічні умови), вона, хоча й залишається обов'язковою через чинні приписи, фактично реалізується

громадянами, але її соціальні наслідки дії будуть шкідливими, щонайменше — нейтральними.

Однак **після втрати нормою обов'язковості** (наприклад, заборона позашлюбних стосунків) навіть об'єктивно корисні правила поведінки будуть виконуватися далеко не всіма, кого вони стосуються. Це призведе до зниження ступеню ефектності норми і до поступового її витіснення іншими правилами.

Зрештою, норма зовсім утрачає своє значення, якщо за наявності двох перших властивостей відсутня третя — фактичне її здійснення, реалізація в поведінці людей.

Основними видами нормативних систем у сучасному суспільстві є право, мораль, звичаї й традиції.

- ✓ **Право** — єдина (неальтернативна) для конкретного суспільства сукупність норм, що закріплює вже сформовані відносини, у тому числі загальнолюдські, або визнає припустимими (обов'язковими) соціально корисні варіанти поведінки, що не мали до того масового характеру.

Коли індивід добровільно й свідомо виконує правові розпорядження, вони стають його переконаннями, тобто переходять у структуру моралі.

- ✓ **Мораль** — альтернативна (неоднорідна) система, представлена загальноприйнятими в суспільстві нормами та нормами певних прошарків і груп населення.

Вони також закріплюють уже сформовані правила й цінності суспільства (групи), але переважно у вигляді оцінювальних суджень (порядно — непорядно, чесно — нечесно, справедливо — несправедливо).

- ✓ **Звичаї й традиції** закріплюють історично сформовані, зручні й звичні зразки поведінки, здебільшого правила співжиття та взаємодії людей.

У сукупності норми різних видів утворюють надзвичайно ефективний регулятор людських вчинків, що використовує широкий спектр засобів: *заохочення і покарання, підбадьорення і погроза примусу, звернення до сумління та обов'язку й громадський осуд тощо*.

Помилково вважати, що неофіційні норми порушуються рідше, ніж офіційні (правові): такі порушення не так помітні і не викликають такого соціального резонансу, як правопорушення. Норми моралі, звичаї й традиції за своїм змістом спрямовують чи наказують, визначають, як потрібно вчиняти, яка поведінка є соціально схвалюваною.

Нормативні системи часто перетинаються й доповнюють одна одну (наприклад, моральна норма визначає зміст правової). Взаємодіють санкції норм різних видів, або норма одного виду може підкріплюватися санкцією норми іншого виду (наприклад, злочин може спричинити також до морального осуду та кадрових заходів). Взагалі, майже кожне відхилення від норми одного виду так чи інакше стосується і норм іншого виду, потрапляє до сфери їхньої дії.

Можна виділити системи норм специфічних, тобто характерних для способу життя різних прошарків і груп населення: традиції робочої сім'ї, правила професійної етики, звичаї старшого покоління, особливості молодіжної моди, звички підлітків тощо. Багатозначність норм пояснює співіснування моралі більшості населення і моралі злочинної, звичаїв прогресивних і консервативних, традицій представників різних національностей, що проживають на одній території.

Соціальні норми не залишаються незмінними, але ступінь їхньої динамічності-статичності різниться. Оскільки вони відображають інтереси відповідної соціальної спільноти, закріплюють її зовнішні і внутрішні зв'язки та відношення, то й змінюються разом із ними, інакше через зміну способу життя вони застаріють, втратять своє регулятивне значення.

Отже, основну частину нормативної системи складають чинні на сьогодні соціальні норми, що адекватно відображають існуючі суспільні потреби; вона доповнюється нормами, що вже втратили свою значущість і об'єктивно заважають суспільному прогресу, а також нормами, що не цілком склалися і не всіма прийняті, тобто випереджають існуючі нормативні вимоги.

3.2. Психологічні аспекти правової поведінки

- ✓ **Правова поведінка** — різновид людської поведінки, один із проявів суспільних відносин.

Види правової поведінки громадян, колективів, посадових осіб у різних сферах суспільного життя:

- ▶ сумлінне виконання трудових обов'язків;
- ▶ вступ у шлюб або його розірвання;
- ▶ порушення правил дорожнього руху;
- ▶ винесення вироку;
- ▶ міжнародна угода.

Як розглядає правову поведінку психологічна наука?

- ✓ **Правова поведінка** — складне соціальне й психологічне явище, у якому сплітаються фактичне і юридичне, вольове й емоційне, внутрішнє й зовнішнє. Правова поведінка є особливим різновидом нормативної, оскільки вона виходить за її межі, охоплюючи й порушення правових вимог, які містяться у нормах, що зобов'язують та забороняють.

Тільки правомірна поведінка є нормативною, протиправна ж поведінка є ненормативною (хоча в деяких випадках може відображати норми соціальних груп, що не мають правового характеру).

За якими ознаками ми можемо визначити суть правової поведінки?

Можна визначити такі загальні ознаки правової поведінки:

- ▶ особлива соціальна значущість для життєдіяльності суспільства (до сфери дії права входить тільки така поведінка людей, яка має виключно важливе соціально-економічне, суспільно-політичне, цивільне значення (як позитивне, так і негативне), що відображається в офіційних процедурах прийняття законодавчих актів, введення їх у дію, зміни та відміни);
- ▶ перебування під актуальним чи потенційним контролем свідомості й волі особистості;
- ▶ чітка регламентованість — як зовнішні, так і внутрішні властивості поведінки, передбаченої правом, точно описані в законі чи інших правових джерелах та чітко обмежені;
- ▶ підконтрольність правової поведінки державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів забезпечує правову гарантованість законослухняної поведінки й відповідальність за поведінку протиправну;
- ▶ наявність юридичних наслідків впливає на виникнення, зміну чи припинення правових відносин.

Чим відрізняється правова поведінка від протиправної?

- ▶ правомірна поведінка в цілому зміцнює суспільні відносини, протиправна — порушує і послаблює їх, розхитує соціальну, економічну, політичну системи держави;
- ▶ правомірна поведінка мотивується, як правило, усвідомленням обов'язку, суспільної потреби або особистих інтересів. Протиправна поведінка зумовлюється іншими мотивами — індивідуалізмом, корисливістю, агресивними прагненнями у сфері людської взаємодії;
- ▶ правомірна поведінка, певна річ, передбачена нормами, які дозволяють, протиправна — такими, що забороняють. Правомірна поведінка полягає в дотриманні норм і є нормативною; протиправна — ненормативна, вона порушує норми, щодо зволюють та забороняють.

Отже, остаточно правову поведінку можна визначити як соціально значущу, передбачену нормами права, як таку, що має юридичні наслідки, а також підконтрольну свідомості й волі.

Правові норми як регулятори поведінки не є чимось зовнішнім стосовно особи. Вони засвоюються, відображаються у свідомості особистості, формуючи її невід'ємну складову — індивідуальну правосвідомість.

- ✓ **Правосвідомість (у широкому розумінні слова)** — це правовий досвід поведінки особистості, групи, суспільства; **у вузькому сенсі** — психологічний механізм правослухняної поведінки і залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості й протиправною поведінкою.

Правосвідомість відображає суспільні відносини, що регулюються або повинні бути врегульовані нормами права, і містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, що характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості має наступні ознаки:

- ▶ по-перше, вона є вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей, виражених у законах суспільства, причому вона не тільки відображає соціальну дійсність, але й активно на неї впливає;

- ▶ по-друге, правосвідомість завжди виявляється через другу сигнальну систему, розумову діяльність людей, що виступає в якості механізму правосвідомості, відображаючи систему правових знань і понять, регулюючих суспільні відносини;
- ▶ по-третє, правосвідомість не може існувати без свого конкретного **носія** — особистості, груп, колективів. За ознакою спільності усвідомлення своїх правових норм у суспільстві відбувається об'єднання людей у групи, виникає категорія групової правосвідомості, характерна для соціальних спільнот і історичних епох.

За рівнем усвідомлення необхідності права, глибиною проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві правосвідомість буває буденною, професійною, науковою.

- ✓ **Буденна правосвідомість** формується в процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання (отримання інформації правового характеру із засобів масової інформації; спостереження юридичної діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб тощо) і притаманна більшості членів суспільства.
- ✓ **Професійна правосвідомість** формується в процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. Особа при цьому володіє спеціалізованими й деталізованими знаннями в галузі чинного законодавства, уміннями й навичками його застосування.
- ✓ **Наукова, теоретична правосвідомість** характерна для науковців у галузі законотворчості та правозастосування.

За суб'єктами (носіями) правосвідомості:

- ✓ **Суспільна правосвідомість** — сфера суспільної свідомості, що відображає значущі для права явища суспільного буття. Суть суспільної правосвідомості зводиться до правового пізнання й відображення політичних, економічних і соціальних закономірностей розвитку громадянського суспільства й держави, оформлення їх у системі чинного права й законодавства.

- ✓ **Групова правосвідомість** виникає в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами. Групова правосвідомість може набувати асоціальної спрямованості.
- ✓ **Індивідуальна правосвідомість** притаманна конкретній особі, формується в процесі її включення в систему суспільних зв'язків і значною мірою визначається правосвідомістю малих соціальних груп, до яких ця особа належить.

Індивідуальна правосвідомість може мати різні рівні розвитку:

- ▶ на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки;
- ▶ більш високі рівні індивідуальної правосвідомості виявляються в усвідомленні особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві;
- ▶ вищий рівень індивідуальної правосвідомості характеризується сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомленням соціальної значущості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією.

Отже, індивідуальна правосвідомість — це насамперед соціально-психологічна властивість особистості і якісно визначений різновид індивідуальної свідомості.

Основними компонентами індивідуальної правосвідомості є :

- ▶ **пізнавальний** компонент, що містить у собі знання права та уявлення про нього;
- ▶ **оцінювальний** компонент, що передбачає ставлення особи до чинного права;
- ▶ **емоційний** компонент, що визначає ставлення особи до виконання правових норм.

Механізм правослухняної поведінки в більшості випадків тісно пов'язаний із явищем, що можна назвати «правовою інтуїцією». Саме на неї більшість громадян спирається при виборі варіантів поведінки і прийнятті відповідного рішення.

«Правова інтуїція» у цих випадках може розглядатися як функція інтелектуально розвиненої особистості, як один з аспектів її позитивного ставлення.

Психологічне вивчення осіб, що вчинили злочини, дозволило встановити такі закономірності:

- ▶ правосвідомість осіб, що вчинили злочин, як правило, значною мірою не відповідає існуючій суспільній правосвідомості, суперечить правовим нормам;
- ▶ злочинець заперечує конкретну правову норму або групу норм, що захищають суспільні відносини, на які він зазіхнув;
- ▶ злочинець приймає як правильну й справедливу правову норму, відповідно до якої він був засуджений, у її абстрактному розумінні, але вважає вирок несправедливим (звичайно, надто суворим) стосовно себе.

Отже, тільки правомірна поведінка є нормативною, протиправна ж поведінка є ненормативною (хоча вона в деяких випадках може відображати норми соціальних груп, що не мають правового характеру).

3.3. Психологічна характеристика девіантної поведінки особистості

Поведінка людини завжди соціально обумовлена. Вона набирає характеристики свідомої, колективної, цілеспрямованої діяльності. Якщо це відбувається на рівні суспільно детермінованої діяльності, то поведінка визначає дії людини стосовно суспільства, інших людей, предметного світу і розглядається як їх регулятор відповідно до суспільних норм.

Людина в будь-якому середовищі ніколи не залишається наодинці із собою, навіть якщо вона цілком занурена у власні думки й переживання і не помічає навколо нічого, та згодом у неї виникає бажання поділитися результатами своєї творчості й думками з іншими.

Що розуміють під девіантною поведінкою?

- ✓ **Девіантна поведінка** (*відхилена поведінка*) — поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, унаслідок чого відбувається порушення цих норм.

Нестабільність розвитку суспільства та індивідуальні особливості розвитку людей створюють дуже різні лінії соціальної поведінки.

І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги є стимулом для самовдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, чимало людей

негативно реагує на вимоги суспільства, що стає причиною відхилення у їхній поведінці. Дії таких людей призводять до соціальної дезадаптації, десоціалізації особистості.

Формується антисуспільна спрямованість і мотивація, що призводить до порушення норм моралі та права в системі внутрішньої регуляції. Поведінкова соціальна дезадаптація є емпіричною ознакою процесу десоціалізації, вона проявляється в різних формах асоціальної поведінки, тобто поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм.

Відхилення можуть мати як *корисливу, агресивну орієнтацію, так і соціально пасивний характер.*

Серед основних чинників появи відхилення у поведінці можна виділити безпосередній вплив мікросередовища: родини, знайомих, однолітків, взаємозв'язків, у які включена людина, системи виховання і навчання, засобів комунікації тощо.

Причин виникнення соціальних відхилення дуже багато, і вони дуже різні. Звичайно, усі вони в процесі розвитку суспільства видозмінюються. Але основним джерелом відхилення є соціальна нерівність (неоднакові можливості задоволення потреб).

Це явище об'єктивне і притаманне людському суспільству. Тому слід мати на увазі, що одним із критеріїв прогресивного розвитку є диференціація, яка викликає конфлікти й відхилення. Головним у процесі девіантної поведінки є не сам по собі рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, а розрив у можливостях їх задоволення для різних соціальних груп.

Фактори ризику девіантної поведінки.**Біологічні:**

- ▶ наслідки спадковості;
- ▶ вплив природного середовища;
- ▶ порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму;
- ▶ вроджені психопатії;
- ▶ мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного ураження головного мозку.

Психологічні:

- ▶ акцентуації характеру;
- ▶ інфантилізм;
- ▶ підвищений рівень тривожності;

- ▶ різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хобі));
- ▶ задоволення почуття цікавості;
- ▶ потяг до самоствердження;
- ▶ потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.

Соціально-економічні:

- ▶ зниження життєвого рівня населення;
- ▶ майнове розшарування суспільства;
- ▶ обмеження соціально схвалених способів заробітку;
- ▶ безробіття;
- ▶ доступність алкоголю та тютюну.

Соціально-культурні:

- ▶ зниження морально-етичного рівня населення;
- ▶ поширення кримінальної субкультури;
- ▶ руйнування духовних цінностей;
- ▶ зростання чисельності неформальних об'єднань, у яких домінує культ сили;
- ▶ пропаганда в засобах масової інформації насильницьких та безвідповідальних стереотипів поведінки.

Соціально-педагогічні: зростання кількості сімей із конфліктними та асоціальними стилями виховання тощо.

Які існують види девіантної поведінки?

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушення тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяються на такі види:

- ✓ **делінквентний вид** — сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.
- ✓ **адиктивний вид** — поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей.
- ✓ **патохарактерологічний вид** — поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання.
- ✓ **психопатологічний вид** ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах, це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань.

- ✓ **девіантна поведінка, яка ґрунтується на суперцінностях** — це виявлення обдарованості, таланту, геніальності у якійсь сфері діяльності, що виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття.

Отже, під впливом суспільства, інших людей і взаємодії з ними утворюються конкретні еталони (стандарти) поведінки, за допомогою яких людина оцінює інших. Але спілкування членів однієї групи, які перебувають в одній ситуації, може суттєво відрізнятись. Ці відмінності свідчать про індивідуально-психологічні та персональну специфічність кожного із членів групи.

Девіантна поведінка — це поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, унаслідок чого відбувається порушення цих норм.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Антисоціальна (делінквентна) поведінка — це поведінка, яка заперечує правовим нормам, загрозна відносно соціального порядку й благополуччя оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей делінквентна поведінка виявляється переважно у формі правопорушень, які призводять до кримінальної або цивільної відповідальності й відповідного покарання. У підлітків переважають наступні види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, пограбування, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці найбільш поширені такі форми, як насильство по відношенню до молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами, крадіжка, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка — це поведінка, яка відхиляється від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрозна благополуччю міжособистісних стосунків. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (непорядковані статеві зв'язки, проституція, спокушання, ексгібіціонізм тощо), залучення до азартних ігор за гроші, жебракування, утриманство.

У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, жебракування, крадіжки, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (непорядковані статеві зв'язки),

графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультурні девіації (сленг, лихослів'я, шрамування, татування).

У дітей частіше проявляються втечі з дому, жебракування, шкільні прогули, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжка, здириство (жебрацтво).

Аутодеструктивна (самознищувальна поведінка) — це поведінка, яка демонструє відхилення від медичних і психологічних норм та загрожує цілісності й розвитку самої особи. Самознищувальна поведінка в сучасному світі має такі основні форми: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залучення до деструктивно-релігійного культу), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженням ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості під час їзди на автомобілі тощо).

Виділення окремих видів поведінки, що відхиляється, та їх систематизація за ознаками є умовними, хоча й виправданими з метою наукового аналізу. У реальному житті окремі форми поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок поведінки, яка відхиляється, виявляється індивідуально забарвленим і неповторним.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Використовуючи теоретичний матеріал, розробіть схему аналізу поведінки особистості, яка відхиляється від норми.

2. Які існують основні ознаки соціальних норм як регуляторів поведінки особи в суспільстві?

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Соціальні норми — це:

а) невід'ємний елемент суспільного управління, засіб орієнтації поведінки особистості в конкретних соціальних умовах;

3. Нормативна регуляція соціальної поведінки. Девіантна та делінквентна...

б) єдина для конкретного суспільства сукупність норм, що закріплює вже сформовані відносини, у т.ч. загальнолюдські, або визнає припустимими соціально корисні варіанти поведінки, які не мали до того масового характеру;

с) альтернативна система, представлена загальноприйнятими в суспільстві нормами та нормами певних прошарків і груп населення;

д) історично сформовані, зручні й звичні зразки поведінки, що закріплюють переважно правила співжиття та взаємодії людей.

2. Основними властивостями соціальної норми є її:

а) корисність, обов'язковість, фактична реалізація в поведінці людей;

б) відповідальність, фактична реалізація в поведінці людей;

с) корисливість, індивідуалізація, обов'язковість;

д) фактична реалізація в поведінці людей, відповідальність, корисливість.

3. Право — це:

а) єдина для конкретного суспільства сукупність норм, що закріплює вже сформовані відносини, у т.ч. загальнолюдські, або визнає припустимими соціально корисні варіанти поведінки, які не мали до того масового характеру;

б) невід'ємний елемент суспільного управління, засіб орієнтації поведінки особистості в конкретних соціальних умовах;

с) історично сформовані, зручні й звичні зразки поведінки, що закріплюють переважно правила співжиття та взаємодії людей;

д) альтернативна система, представлена загальноприйнятими в суспільстві нормами та нормами певних прошарків і груп населення.

4. Альтернативна система, представлена загальноприйнятими в суспільстві нормами та нормами певних прошарків і груп населення, це:

а) мораль;

б) звичай;

с) традиція;

д) право.

5. Історично сформовані, зручні й звичні зразки поведінки, що закріплюють переважно правила співжиття та взаємодії людей, це:

а) звичай і традиції;

б) мораль і традиції;

- c) звичаї та соціальні норми;
- d) право й мораль.

6. Правова поведінка особистості - це:

- a) різновид людської поведінки, один із проявів суспільних відносин;
- b) правовий досвід поведінки;
- c) психологічний механізм правослухняної поведінки;
- d) форма суспільної свідомості.

7. Правосвідомістю у широкому розумінні слова називають:

- a) весь правовий досвід поведінки особистості, групи, суспільства;
- b) форму суспільної свідомості;
- c) різновид людської поведінки, один з проявів суспільних відносин;
- d) суспільну поведінку, передбачену нормами.

8. Правосвідомістю у вузькому сенсі слова називають:

- a) психологічний механізм правослухняної поведінки і залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості й протиправною поведінкою;
- b) різновид людської поведінки, один із проявів суспільних відносин;
- c) форму суспільної свідомості;
- d) правомірну поведінку в цілому.

9. За рівнем усвідомлення необхідності права, глибиною проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві правосвідомість є:

- a) буденна, професійна та наукова (теоретична);
- b) колективна, індивідуальна та наукова (теоретична);
- c) суспільна, групова та індивідуальна;
- d) елементарна та наукова (теоретична).

10. За суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяється на:

- a) суспільну, групову та індивідуальну;
- b) колективну, індивідуальну та наукову (теоретичну);
- c) буденну, професійну та наукову (теоретичну);
- d) елементарну та наукову (теоретичну).

11. Буденна правосвідомість формується:

- a) у процесі спеціальної підготовки та здійснення юридичної діяльності;

- b) у процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання (притаманна більшості членів суспільства);
- c) у сфері суспільної свідомості;
- d) в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами.

12. Професійна правосвідомість формується:

- a) у процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання (притаманна більшості членів суспільства);
- b) у процесі спеціальної підготовки та здійснення юридичної діяльності;
- c) у сфері суспільної свідомості;
- d) в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами.

13. Сфера суспільної свідомості, що відображає значущі для права явища суспільного буття, це:

- a) професійна правосвідомість;
- b) суспільна правосвідомість;
- c) групова правосвідомість;
- d) індивідуальна правосвідомість.

14. Виникає в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами:

- a) професійна правосвідомість;
- b) групова правосвідомість;
- c) суспільна правосвідомість;
- d) буденна правосвідомість.

15. Основними компонентами індивідуальної правосвідомості є:

- a) саморегулятивний та пізнавальний;
- b) пізнавальний, оцінювальний і емоційний;
- c) відповідальний, емоційний і пізнавальний;
- d) пізнавальний та оцінювальний.

16. Пізнавальний компонент індивідуальної правосвідомості містить у собі:

- a) ставлення особи до чинного права;
- b) знання права, уявлення про право;
- c) ставлення особистості до виконання правових норм;

d) суспільне відношення до права.

17. Ставлення особистості до виконання правових норм – це:

- a) пізнавальний компонент індивідуальної правосвідомості;
- b) емоційний компонент індивідуальної правосвідомості;
- c) суспільний компонент індивідуальної правосвідомості;
- d) оцінювальний компонент індивідуальної правосвідомості.

18. Соціальне відхилення – це:

- a) увесь правовий досвід поведінки особистості, групи, суспільства;
- b) такі порушення соціальних норм, що характеризуються масовістю, усталеністю й поширеністю в подібних соціальних умовах;
- c) психологічний механізм правослужняної поведінки й залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості й протиправною поведінкою;
- d) сфера суспільної свідомості, що відображає значущі для права явища суспільного буття.

19. Девіантна поведінка – це:

- a) такі порушення соціальних норм, що характеризуються масовістю, усталеністю й поширеністю в подібних соціальних умовах;
- b) система вчинків особистості, котрі виходять за межі загальноприйнятого уявлення про нормальну (нормативну) поведінку в певній сфері суспільних відносин;
- c) психологічний механізм правослужняної поведінки й залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості й протиправною поведінкою;
- d) сфера суспільної свідомості, що відображає значущі для права явища суспільного буття.

20. Показниками соціальних відхилень є:

- a) норма, звичка, стан, географія;
- b) стан, рівень, географія, структура, динаміка;
- c) правопорушення, стан, рівень, динаміка;
- d) рівень, норма, стан, динаміка.

4. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ЮРИСТА (ПОЛІЦЕЙСЬКОГО)

спілкування # монолог # діалог # стереотипізація # соціальна категоризація # порівняння # фізіогномічна редукція # емпатія # атрибуція

Якщо і є будь-який секрет мого успіху, то він полягає в умінні зрозуміти точку зору іншої людини і дивитися на речі і з його, і зі своєї точок зору.

Генрі Форд

4.1. Поняття про спілкування, його основні засоби, функції та види

- ✓ **Спілкування** – складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що породжується потребами у спільній діяльності і включає обмін інформацією, сприймання й розуміння іншої людини, вироблення єдиної стратегії взаємодії; взаємодія суб'єктів, спрямована на зміни у стані, поведінці та особистісно-смыслових особливостях партнера.

Ураховуючи складність спілкування як соціально-психологічного процесу, визначимо його основні функції: *комунікативну, перцептивну, інтерактивну.*

- ✓ **Комунікативна функція** – це обмін інформацією між особами, що спілкуються.
- ✓ **Перцептивна функція** – це процес сприймання один одного партнерами по спілкуванню та встановлення на цій основі взаєморозуміння.
- ✓ **Інтерактивна функція** – це організація взаємодії між партнерами, тобто обмін не тільки знаннями, ідеями, а й діями, вчинками.

Складність спілкування визначає різноманітність його видів. Класифікацію його можна проводити за різними ознаками.

За суб'єктом діяльності виділяють такі види спілкування:

- ▶ **міжособистісне** — це спілкування при безпосередніх контактах двох чи більше осіб;
- ▶ **між групове** — це спілкування з іншою первісною групою чи окремим її представником;
- ▶ **соціальне** — це спілкування, суб'єктом якого виступає велика група, спільнота людей чи суспільство в цілому.

Залежно від засобів, що використовуються, спілкування може бути:

- ▶ **матеріальним** — за допомогою трудових процесів, окремих операцій, результатів діяльності, що виконують додаткову комунікативну функцію;
- ▶ **знаковим** — за допомогою знакових систем (наприклад, мови, азбуки Морзе, азбуки Брайля для глухонімих);
- ▶ **позазнаковим, або смисловим,** — за допомогою жестів, міміки, пантоміміки тощо.

За ознакою наявності посередників між комунікантами (*співрозмовниками*) спілкування буває **опосередкованим** та **безпосереднім**. Безпосереднє («віч-на-віч») спілкування історично виникло раніше, спочатку за допомогою міміки та жестикуляції, пізніше розвинулась мова; опосередковане спілкування стало можливим з появою писемності й технічних засобів зв'язку.

У сучасних умовах провідним є мовне спілкування, або **вербальна комунікація**, що реалізується за допомогою мовлення.

У процесі історичного розвитку виникли дві **форми мови** — зовнішня та внутрішня, причому перша включає усну (діалог та монолог) та письмову.

- ✓ **Діалог** — безпосереднє спілкування двох та більше суб'єктів.

Для діалогу характерні:

- ▶ обмеження засобів мови — деякі її елементи лише припускаються, але не вимовляються вголос завдяки знанню ситуації

співбесідником, тому розмова може бути малозрозумілою для стороннього слухача;

- ▶ довільність — висловлювання можуть бути реакцією на репліку партнера, зміст якої «нав'язаний» попередніми словами;
  - ▶ слабка організованість — бесіда розвивається не за планом, вільно, залежить від ситуації.
- ✓ **Монолог** — промова однієї людини; інші слухають та сприймають. Така мова організована, структурована, розгорнута, окремі фрази завершені, мають пояснювальний характер.

У професійній діяльності поліцейських досить часто доводиться звертатися до усної та письмової мови як джерела інформації. Мова може не тільки характеризувати особистість (правопорушника, звинувачуваного, свідка), а і її психічний стан. Останнє особливо суттєве, коли виникає необхідність визначити, осудна людина чи ні, а також для розшуку та ідентифікації злочинців.

Що таке стилі спілкування?

- ✓ **Стилі спілкування** — це індивідуальна форма комунікативної поведінки людини, що виявляється за будь-яких умов взаємодії в ділових стосунках, у стилі керівництва, у способах ухвалення рішень та розв'язання конфліктів, в обраних прийомах впливу на людей тощо.

Стилі спілкування мають своєрідне емоційно-вольове забарвлення, яке визначається темпераментом, психофізіологічними та індивідуальними особливостями людини, арсеналом її вербальних та невербальних засобів. В управлінському спілкуванні можна виокремити такі стилі: *авторитарний, демократичний, ліберальний*.

Кожен із зазначених стилів має певні особливості.

Ознаки авторитарного стилю: ділові, короткі розпорядження; чітка мова, упевнений авторитарний тон, етичні аспекти не беруться до уваги; позиція лідера — поза групою; справи у групі плануються за-далегідь, визначаються лише поточні, безпосередні завдання; голос керівника є вирішальним.

Ознаки демократичного стилю: товариський тон, інструкції подаються у формі пропозицій; похвала та догана — з поясненнями; розпорядження та заборони — з дискусіями; позиція лідера — усередині

групи; усі заходи плануються колективно; за реалізацію пропозицій відповідають усі члени колективу; пропозиції обговорюються; етичний сторони спілкування приділяється належна увага.

Ознаки ліберального стилю: рівень конвенціональний, погоджувальний, відсутність елементів схвалення чи догани; позиція лідера майже не помітна для групи; процеси в колективі відбуваються самі по собі; лідер не дає вказівок; наявна безліч потурань; робота розподіляється, виходячи з окремих інтересів або йде від одного лідера; на етичному аспекті спілкування особлива увага не фіксується.

Фахівці з проблем спілкування виокремлюють **професійне (ділове) спілкування** — це спілкування, що відбувається в умовах конкретної діяльності і є її засобом. Воно «вбирає» в себе особливості цієї діяльності і є її важливою частиною. Професійне спілкування, спираючись на загальні норми, часто має індивідуальний характер і виявляється у способах спілкування, що їх вибирає суб'єкт у певних комунікативних ситуаціях.

- ✓ **Ділове спілкування** — це специфічна форма контактів і взаємодії людей, які представляють не лише самих себе, а й свої організації. *Ділове спілкування* — це найпоширеніший вид суспільного спілкування. Воно містить у собі обмін інформацією, пропозиціями, вимогами, поглядами, мотивацією з метою розв'язання конкретних проблем як усередині організації, так і за її межами, а також складання різних видів документів, встановлення ділових контактів між підприємствами, фірмами, організаціями тощо.

Ділове спілкування, на відміну від його інших видів, має окремі особливості, а саме:

- ▶ наявність певного офіційного статусу об'єкта;
- ▶ спрямованість на встановлення взаємовигідних контактів з метою підтримання зв'язків між представниками взаємозацікавлених організацій;
- ▶ відповідність певним загально визнаним і загальноприйнятим правилам;
- ▶ передбачуваність ділових контактів, що попередньо плануються (визначається їх мета, зміст і можливі наслідки);
- ▶ конструктивність характеру взаємовідносин, їх спрямування на розв'язання конкретних завдань, досягнення певної мети, як правило, не виходячи за межі відповідного кола;

- ▶ взаємоузгодженість рішень, домовленість та подальша організація взаємодії партнерів;
  - ▶ значущість кожного партнера як особистості;
  - ▶ безпосередня діяльність, якою займаються люди, а не проблемами, що бентежать їх внутрішній світ.
- ✓ **Міжособистісний простір** (дистанція спілкування) — це суб'єктивний просторовий критерій емоційної близькості людей. Чим у більш близьких стосунках перебувають люди, тим на меншій дистанції вони спілкуються. Експериментально встановлено, що найближче «допускаються» родичі, друзі, близькі знайомі та лікарі.

Ця відстань залежить також від віку (із часом вона збільшується), статі, соціального статусу, національних стандартів поведінки (уродженці південних країн спілкуються на більш близькій дистанції, ніж північних), психологічних особливостей партнерів та інших чинників. Звичайно, жінки стоять чи сидять ближче до співрозмовника, ніж чоловіки. Психологічно врівноважені люди підходять ближче, тоді як тривожні намагаються триматися на відстані, така ж залежність між екстраверсією та інтроверсією. Існує зв'язок між «дистанцією розмови» та зростом: чим нижчий чоловік, тим далі він прагне знаходитись від співрозмовника, у жінок спостерігається протилежна залежність. Пояснення цьому просте: згідно з існуючими соціокультурними нормами в нашому суспільстві чоловік зростом повинен бути вищим, тому за рахунок відстані він намагається маскувати свій «недолік».

«Життєвий простір» людини залежить від ситуації спілкування: виділяють «інтимну дистанцію (зону)» до 0,4 м; «особистісну дистанцію» — 0,4—1,5 м; «громадську дистанцію» — 1,5—4 м; «відкриту дистанцію» — 4—8 м.

Отже, правильно вибрана дистанція може «задати тон» усій подальшій розмові. Це стосується також і випадків, коли необхідно несподівано для співрозмовника збільшити напруженість у спілкуванні (наприклад, у слідчій практиці), що досягається «вторгненням» в особистісний простір осіб, що протидіють установам істини.

Яку роль відіграють жести та міміка під час ділового спілкування?

Жести та міміка належать до засобів невербального спілкування. Розглянемо їх більш докладно.

- ✓ **Жести** — це рух (дія) для вираження певної емоції чи якоїсь інформації замість мовленнєвого акту або під час розмови. Жести детерміновані побудовою людського тіла, проте розвиваються і конкретизуються вони в міжособистісних і соціальних стосунках. З одного боку, вираження подиву, розпачу, гніву, задоволення чи презирства приблизно однакове у всіх країнах світу і культурах. З іншого боку, розуміння їхнього змісту залежить від знайомства з комунікативною системою конкретної культури. Жести необхідні в тих випадках, коли неможлива вербалізація (наприклад, через мовний бар'єр чи проблеми зі слухом).

Значення жестів полягає в тому, що вони доповнюють вербальні засоби спілкування, «інформуючи» про:

- ▶ психічний стан партнера;
- ▶ ставлення партнера до учасників контакту чи до обговорюваного питання;
- ▶ бажання, що виражаються без слів, або такі, що «зупиняються» свідомістю (наприклад, хотів підвестися, але тільки здригнувся);
- ▶ команди, що не увійшли до тексту — рефлекторний багаж розрахунків, виражений у загальній символічній формі;
- ▶ жести, що виражають ставлення до емоційно важливої інформації.

Слідкуючи за жестами учасників контакту, необхідно пам'ятати, що жести — це «знак можливої дії».

- ✓ **Міміка** — виразні рухи м'язів обличчя, одна з форм виявлення почуттів людини. У всіх людей під час вираження подібних емоцій задіяні однакові групи м'язів, отже мімічні реакції є вродженими.

Міміка посідає значне місце в процесі комунікації як додатковий засіб вираження та сприймання емоційного стану людей, оскільки вона невіддільна від усього складу думок, дій, почуттів людини і є органічним виявом її внутрішнього життя. Мімічні рухи здійснюються, зазвичай, несвідомо, за безумовно-рефлекторним механізмом (міміка, що спостерігається в повсякденному житті). Проте вони можуть виникати й довільно (міміка як один з елементів авторської майстерності, як

мистецтво передачі душевного й фізичного стану персонажа за допомогою виразу обличчя й очей).

Учені виділяють три чинники, що впливають на формування мімічного вираження емоцій:

- ▶ уроджені видотипові мімічні схеми, що відповідають визначеному емоційному стану;
- ▶ завчені, соціалізовані засоби вияву почуттів, що підлягають довільному контролю;
- ▶ індивідуальні експресивні особливості, що додають видовим і соціальним формам мімічного вираження специфічні риси, властиві лише конкретному індивіду.

- ✓ **Візуальний контакт** — це контакт, що відбувається за допомогою погляду, його напрямку, частоти контакту очей. Найінформативніший елемент зовнішнього вигляду людини — обличчя. Напрямок погляду показує спрямованість уваги співрозмовника і водночас дає зворотний зв'язок, що вказує на те, як ставиться співрозмовник до тих чи інших повідомлень. Наприклад, фіксація погляду на іншому означає не лише зацікавленість, а й зосередженість. Але пильний тривалий погляд на людину викликає в неї відчуття збентеженості і може сприйматися як ознака ворожості. Взаємний візуальний контакт легше підтримувати, обговорюючи приємні питання. З того, як люди дивляться один на одного, можна з'ясувати, які між ними стосунки. Ми схильні довше дивитися на тих, ким захоплюємося, уникаємо погляду в ситуації суперництва.

Підтримання візуального контакту допомагає партнеру відчувати ставлення до нього співрозмовника. Погляд може регулювати розмову. Коли один з учасників діалогу закінчує говорити, то він дивиться на співрозмовника, очікуючи на продовження бесіди.

Отже, візуальний контакт є надзвичайно важливим елементом невербального спілкування.

Невербальні виявлення в довербальний період еволюції людини існували як самостійний засіб комунікації, а у вербальний період закріпилися як напівсвідомі виразні засоби, що залишили за собою функції попередніх етапів.

4.2. Особливості ділового спілкування в умовах діяльності працівника Національної поліції

На сьогодні культура спілкування в правоохоронній системі України набуває великого значення. Однією зі складових професійної діяльності працівників Національної поліції незалежно від їх спеціалізації є спілкування, яке допомагає глибше розглянути процес міжособистісної взаємодії та міжособистісних взаємовідносин.

Для того, щоб спілкування було більш ефективним, працівник поліції повинен знати закон, володіти певними комунікативними здібностями, уміти налагоджувати стосунки із громадянами, уміти переконувати їх, урахувати індивідуально-психологічні особливості, викликати інтерес до спілкування у зв'язку з тими чи іншими обставинами, що мають певне правове значення.

Спілкування працівників поліції здійснюється в рамках різноманітних професійних дій, таких, як спілкування із громадянином, котрий звернувся по допомогу, профілактична бесіда у ході особистого пошуку, розвідувального опитування тощо. Від професіоналізму у спілкуванні працівника поліції, який щодня стикається в різних ситуаціях з безліччю людей, і від того, наскільки вмів він вступати з ними в контакт, наскільки швидко та ефективно це робить, залежить і кінцевий результат його діяльності.

- ✓ **Професійне спілкування працівників Національної поліції** — це цілеспрямоване встановлення міжсуб'єктної взаємодії за допомогою знань про спілкування, урахування умов їхнього застосування з метою впливу на правосвідомість і поведінку інших осіб.

Навіть у буденній розмові зі старшими, рівними чи молодшими за званням працівникам поліції потрібно дотримуватися певних правил організації взаємин:

- ▶ старший стосовно молодшого може наказувати, вимагати певної поведінки, затверджувати документи або пропозиції;
- ▶ рівний із рівним може повідомляти, сповіщати, просити допомоги та направляти документи;
- ▶ молодший стосовно старшого доповідає, просить дозволу, виконує накази з подальшою доповіддю та подає документи.

Одним із важливих професійних умінь поліцейського є здатність уникати конфліктів і стимулювати колег до ввічливого спілкування.

Потрібно навчитися стежити за виразом обличчя, очей, розуміти душевний стан людини та аналізувати власні дії (чи не переважає критика або егоїзм; варто запропонувати допомогу чи краще не тривожити колегу), бути доброзичливим, щиро радіти й посміхатися колегам. Окрім цього, важливо стежити за власним мовленням, за його темпом, уникати недвозначних чи незрозумілих інтонацій, що викликають емоційний дискомфорт, не вживати жаргонізмів. Потрібно намагатися розмовляти в дружній манері і, припустившись помилки, одразу відверто це визнати. Звісно, можна вказувати колегам на певні помилки, але в прийнятній для професійного спілкування формі.

Які завдання ставлять перед собою правоохоронці під час професійного спілкування?

Діяльність працівників поліції належить до суб'єктно-суб'єктної діяльності, тобто досягнення їх цілей відбувається в системі «людина-людина». Отримання позитивних результатів у такій діяльності багато в чому залежить від уміння грамотно й професійно спілкуватися із громадянами, керівниками, підлеглими, представниками різних підрозділів поліції тощо.

- ✓ **Професійне спілкування працівників поліції** слід розуміти як процес спеціально організованої взаємодії людей (керівників і підлеглих, рівних за посадою працівників, правоохоронців і громадян, правоохоронців і правопорушників), зумовлений професійно значущими цілями, які передбачають персональну відповідальність за їх реалізацію.

Професійне спілкування умовно можна розділити на *внутрішньо-організаційне професійне спілкування* (спілкування з колегами та керівниками органів правопорядку) та *професійне спілкування* (спілкування із громадянами, правопорушниками, представниками органів влади тощо).

Спілкування працівників поліції може ускладнюватися різними чинниками діяльності. **До числа основних труднощів внутрішньо-організаційного спілкування слід віднести:**

- ▶ брак чіткої регламентації взаємодії і невизначеність посадових обов'язків працівників;
- ▶ різні інтереси у посадовців, що співпрацюють;

- ▶ недостатня професійна підготовленість до спільної роботи;
- ▶ функціональна відособленість окремих працівників і підрозділів;
- ▶ перевантаженість дорученнями (у тому числі й невластивими виконуваними за посадою обов'язками).

Професійне спілкування може бути соціально або особистісно орієнтованим.

- ✓ **Особистісно орієнтоване спілкування** — це спілкування, що має на меті справити вплив на конкретну людину.
- ✓ **Соціально орієнтоване спілкування** — це спілкування з великою аудиторією через певні доповіді, повідомлення, лекції або за допомогою засобів масової інформації.

Що таке ступінь опосередкованості спілкування?

- ✓ **Ступінь опосередкованості спілкування** — це кількісна характеристика професійного спілкування, що дає змогу оцінити «дистанцію» осіб, які спілкуються.

Контакт людини з людиною «віч-на-віч» є безпосереднім спілкуванням, міжособистісним за своєю спрямованістю. Проте в діяльності працівників поліції існує і яскраво виражене опосередковане спілкування за допомогою різних нормативно-правових документів (наказів, розпоряджень, окремих доручень тощо) і документів, що інформують (оперативних орієнтувань, повідомлень, запитів тощо).

Опосередковане спілкування може здійснюватися через засоби масової інформації, наприклад, у разі звернення до населення із проханням допомогти розшукати небезпечного злочинця. Опосередковане спілкуванням може бути варіантним або інваріантним. У першому випадку природним є взаємний вплив, а у другому — вплив має односторонній характер (наприклад, наказ начальника або процесуальне рішення працівника поліції).

Якими документами регламентовано спілкування правоохоронця?

У професійному спілкуванні працівників поліції завжди є елемент певних правил і норм поведінки, виражених у різних правових документах. Нормативні рамки, у яких поліцейський здійснює свою професійну діяльність, сприяють формуванню прагнення суворо

дотримуватись правових норм, визначають відповідні стереотипи поведінки і спілкування.

Так, на початку 2017 року Міністерство внутрішніх справ України оновило правила поведінки поліцейського. Зокрема, правоохоронцям заборонили іронізувати та бути зверхніми із громадянами — такий наказ з'явився на сайті Верховної Ради 19 січня. «За будь-яких обставин і відносно будь-якої людини як у робочий, так і в неробочий час поліцейський зобов'язаний дотримуватися норм професійної етики. При зверненні до особи поліцейському заборонено бути зверхнім, погрожувати, іронізувати, використовувати ненормативну лексику», — зазначено в документі. Контролювати виконання правил поведінки поліцейських має керівник підрозділу.

У статті 18 Закону України «Про Національну поліцію» (п. 3) наголошено, що при зверненні до особи або у разі звернення особи до поліцейського останній зобов'язаний представитися — назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити за вимогою службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

У такий спосіб у Міністерстві внутрішніх справ хочуть урегулювати поведінку поліцейських, а також сприяти посиленню авторитету та довіри громадян до поліції.

З одного боку, нормативна регламентація полегшує процес спілкування, структурує його, визначає певні соціальні ролі, права й обов'язки учасників. З іншого боку, ця характеристика виступає не тільки як фактор позитивного розвитку поліцейського, але і як фактор, що ускладнює виконання його професійних обов'язків.

Основними рисами успішного спілкування працівників поліції вважають владний характер професійних повноважень, вимушеність та психологічну динаміку спілкування тощо.

На сьогодні науковці виокремлюють три основні типи поведінки людини під час спілкування. Працівники поліції мають відчувати тип поведінки свого співрозмовника та вміти оперувати ним.

- ✓ **Агресивна поведінка** — неадекватна поведінка, яка носить деструктивний характер і призводить до фізичного або психологічного збитку і дискомфорту інших індивідумів.

Агресія в повсякденному житті, головним чином, асоціюється із гнівом, злістю, люттю, тобто вкрай негативними емоціями. Подібна поведінка може стати наслідком негативних установок (бажання нашкодити

чи образити) або бути невмотивованою. На думку багатьох експертів, обов'язковою умовою агресивної поведінки повинна бути її спрямованість на іншого індивідуума. Агресія — це дія, спрямована, як правило, на руйнування. Тому такий вид поведінки працівник поліції має застосовувати у виняткових випадках.

- ✓ **Пасивна поведінка** — це покірне, бездіяльне ставлення до якого-небудь факту, події, навколишнього середовища.

Якщо пасивна поведінка не носить специфічного (у негативному прояві) характеру, то вона зумовлюється такими причинами: відсутністю стимулів; слабким станом здоров'я; потрясінням, викликаним якимись емоціями; байдужістю до оточення.

Дуже важливо, щоб такий тип поведінки оминав працівників поліції, які сьогодні служать в органах внутрішніх справ.

- ✓ **Асертивна поведінка** — це здатність упевнено та гідно відстоювати свої права, не зневажаючи при цьому прав інших людей.

Для того, щоб спілкування працівника поліції із громадянами мали по собі позитивні наслідки, поведінка першого має бути впевненою та коректною. Людина, яка служить державі й суспільству, має поводитись гідно, чесно, порядно відносно інших людей, при цьому мати й повагу до себе.

Людина з асертивною поведінкою має такі риси:

- ▶ вільно виражає свої думки, почуття;
- ▶ спілкується з людьми на всіх рівнях: з незнайомими, друзями, сім'єю;
- ▶ спілкування має завжди відкритий, чесний, прямий, адекватний характер;
- ▶ має активну життєву позицію, тобто прагнення домогтися бажаного та впливати на події.
- ▶ дії характеризуються самоповагою.

Що таке мовний вплив та маніпуляція?

- ✓ **Мовний вплив** — це вплив на людину за допомогою мови з метою спонукати її свідомо прийняти нашу точку зору, рішення про будь-які дії, передачу інформації; регуляція діяльності однієї людини іншою через мову. У діловому спілкуванні дуже

важливо вміти розпізнати психологічну позицію партнера і зайняти таку, яка забезпечить конструктивне вирішення питання.

- ✓ **Маніпуляція** — приховане управління поведінкою людини, здійснене заради якоїсь вигоди того, хто управляє. Людину, яка у своїх інтересах управляє поведінкою іншої без його волі, називають маніпулятором.

4.3. Психологія спілкування поліцейського (юриста) з різними категоріями громадян

Професійному спілкуванню працівників поліції завжди притаманний елемент певних правил і норм поведінки, виражених у різних правових документах. Нормативні межі, у яких поліцейський здійснює свою професійну діяльність, сприяють формуванню прагнення суворо дотримуватись правових норм, визначають відповідні стереотипи поведінки й спілкування.

Поліцейський, долучаючись до людських відносин, відіграє роль арбітра в ситуаціях конфліктної взаємодії. Одним із морально-етичних обов'язків працівників поліції є дотримання коректності й гідної поведінки, притаманної представникові органу виконавчої влади. Саме служіння поліції народу є одним із найважливіших чинників виховання в громадян шанобливого ставлення до закону та правоохоронної системи загалом.

Як має спілкуватися працівник поліції з неповнолітніми особами під час виконання службових обов'язків?

У процесі виконання працівниками поліції своїх службових обов'язків часто виникає необхідність у спілкуванні з дітьми та підлітками. У відносинах із цією категорією осіб поліцейський виявляє педагогічні та психологічні здібності, тримає ініціативу спілкування у власних руках, не принижує гідність дитини чи підлітка, доброзичливо посміхається. Посмішка стимулює продуктивне спілкування, часто знижує психологічні бар'єри, що можуть виникнути між дитиною й правоохоронцем.

Існує кілька загальних порад щодо успішного спілкування з дітьми:

- ▶ розмовляти з дитиною на рівні її очей, знаходячись поруч із нею або напрооти;

- ▶ спілкуватися доброзичливим, товаришським тоном, зрозумілою для дитини мовою;
- ▶ говорити на цікаві для дитини теми, якщо не вдалось її розговорити або заспокоїти;
- ▶ при нагоді одному з патрульних необхідно залишатися з дитиною, а іншому йти на пошуки батьків (можна скористатися гучномовцями в супермаркетах, на заправках, дитячих майданчиках тощо).

Передусім представник закону повинен побудувати розмову так, щоб налагодити спілкування на взаємних інтересах і підліток довірився йому. Тому в такій ситуації поліцейський повинен діяти максимально доброзичливо, коректно й обережно.

Щоб спілкування з *підлітками, що поводять себе зухвало*, було дієвим, необхідно дотримуватись **таких правил**:

- ▶ намагайтесь розділити групу. У деяких випадках легше спілкуватися з одним-двома підлітками, ніж з усією групою одночасно. За наявності кількох патрульних підлітки починають відчувати певний психологічний тиск. Дівчата, зазвичай, є більш дисциплінованими, можуть краще йти на контакт;
- ▶ будуйте діалог або через лідера підлітків, або через особу, яка має найменшу стійкість до тиску (слабку ланку). В останньому випадку патрульний може отримати результат, але таким чином він наражає підлітка на потенційну небезпеку, бо той може стати об'єктом подальшої агресії з боку групи;
- ▶ апелюйте можливістю проблем у батьків, оскільки саме вони несуть відповідальність за вчинки неповнолітніх;
- ▶ пояснюйте свої дії підлітку, щоб той міг чітко розуміти наслідки своєї поведінки (*«Якщо ви будете продовжувати так себе поводити, я буду змушений...»*, *«Ваші дії є порушенням громадського порядку, відповідно до статті ... можливі такі наслідки...»*);
- ▶ дізнайтесь ім'я, телефони, адресу проживання батьків усіх учасників подій або принаймні одного з них;
- ▶ викличте швидку допомогу в разі необхідності (для засвідчення стану підлітка (наркотичного/алкогольного сп'яніння) та можливої госпіталізації);
- ▶ відведіть підлітка у райвідділ, якщо в цьому є гостра потреба. Це відбувається в присутності психолога, педагога, який

працює в школі підлітка. Також у кожному регіоні існує служба у справах дітей, яка працює з підлітками. Її працівники виконують свою роботу цілодобово. Телефон служби необхідно уточнювати залежно від регіону.

Використання спецзасобів допустиме лише в окремих випадках, зазначених у статтях закону про Національну поліцію. Неповага до дорослих та дрібне хуліганство до таких випадків **не** належать.

Існують ситуації, коли громадяни з певними відхиленнями в поведінці не розуміють значущості власних дій та агресивно сприймають працівників поліції. Ураховуючи особливості спілкування з такими людьми, потрібно дотримуватися певних критеріїв спілкування, як-от: уважність, доброзичливість, витримка, чітка та правильна побудова речень, необхідна інтонація тощо.

Щоб спілкування з *громадянами з особливими потребами* було дієвим, необхідно дотримуватись **таких правил**: з'ясувати, чи може людина розмовляти (*«Ви мене чуєте?»*); попросити повторити за Вами певну фразу, переконатися, що Вас не тільки чують, але й розуміють; визначити, чи потрібна медична допомога, за потреби викликати лікарів; якщо особа спроможна говорити (або ж за наявності у неї документів), дізнатися її прізвище, ім'я, місце проживання; доповісти керівництву, отримати вказівки з приводу подальших дій; спробувати зв'язатися з рідними або близькими особи, повідомити про місце її перебування, далі діяти за вказівкою керівництва.

Під час спілкування з групою правопорушників правоохоронець повинен також виявляти толерантність, коректність, урівноваженість, чітко висловлювати власну позицію згідно із законом відносно вчиненого порушення, не звертаючи уваги на різні провокаційні дії та висловлювання з боку порушників і зацікавлених осіб. Усі дії поліцейського мають відбуватися лише в межах закону та не викликати негативний резонанс у суспільстві.

Щоб спілкування з *групою правопорушників* було дієвим, необхідно дотримуватись **таких правил**:

- ▶ намагатися вести діалог із лідером угруповання, оскільки саме він зможе вплинути на поведінку інших;
- ▶ стояти обличчям або впівоберта до правопорушників та намагатися тримати їх в полі зору, щоб бачити дії останніх;
- ▶ звертати особливу увагу на сторонніх людей (мати з дитиною, яка випадково потрапила в натовп, підлітки,

громадяни похилого віку тощо), щоб своєчасно вивести їх поза межі конфлікту;

- ▶ слідкувати за власною безпекою, оскільки поведінка конфліктуючих може бути непередбаченою.

Під час масових заходів для швидкого розв'язання небезпечної конфліктної ситуації працівник поліції повинен дотримуватись таких вимог:

- ▶ керувати ситуацією за вказівкою командира, говорити гучно, чітко, упевнено;
- ▶ стисло відповідати на запитання, що відволікають увагу, не втрачаючи пильності; не вступати в дискусії;
- ▶ стежити за певним сектором, що охороняється;
- ▶ звертати увагу на можливих провокаторів, при нагоді вираховувати провокаторів, порушників правопорядку, щоб нейтралізувати їх за потреби або зафіксувати їхню зовнішність для подальших слідчих дій.

У спілкуванні з групою людей під час масових заходів працівник поліції може застосовувати такі комунікативні стратегії:

- ▶ *агресивна* — тиск, «напад»; поведінка, для якої характерні словесні погрози та погрози зброєю або ж її використання;
- ▶ *стратегія компромісу та встановлення відносин* — спроба вирішити конфліктну ситуацію без застосування фізичних заходів;
- ▶ *стратегія очікування* — різке припинення комунікації, прохання пояснити, прохання говорити по одному, утримання дистанції, спроба затягти час.

Якщо працівник поліції розуміє, що поведінка натовпу стає більш агресивною, доречним з його боку буде використання **таких прийомів:**

- ▶ для зниження агресивності натовпу необхідно спілкуватись із лідером, войовничо налаштованим громадянином;
- ▶ для отримання інформації доречно вести діалог з особою, що здатна чітко висловити свої думки та описати те, що відбувалось. Це може бути як одна, так і різні особи;
- ▶ для більш успішної комунікації необхідно розподілити ролі правоохоронців: один спілкується з натовпом та контролює його, інший викликає підкріплення, допитує свідка, виконує інші необхідні в цій ситуації дії;

- ▶ для уникнення конфлікту необхідно знизити емоційне «зараження» (коли декілька людей говорять одночасно і демонструють одна одній емоційний стан) та припинити зайві розмови;
- ▶ персоналізація комунікації — залучення певних громадян до комунікації («*Ви (дивлячись у вічі) будете свідком у справі. Поїдете у відділ писати заяву про порушення справи*»);
- ▶ конвенційний, формалізований контакт. Агресивний натовп намагається спровокувати поліцейського і використати його відповіді як привід до агресії чи «накручування» власного емоційного стану. Тому необхідно зберігати позицію офіційного спілкування, робити посилання на інструкції та закони, можливо, переходити на розмовний стиль, коли група перестає вести себе агресивно. Інший патрульний у цей час повинен діяти відповідно до ситуації, за потреби викликати підкріплення.

При великому скупченні людей у громадських місцях співробітники поліції повинні вміти швидко оцінити соціально-психологічну обстановку та правильно застосувати прийоми, щоб ліквідувати конфліктну ситуацію.

Право на доступ до інформації є конституційним правом будь-якої особи, воно передбачене і гарантоване такими ключовими нормативно-правовими актами, як Конституція України (стаття 34); Закон України «Про звернення громадян»; Закон України «Про інформацію»; Закон України «Про доступ до публічної інформації» тощо.

- ✓ **Інформація** — це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

До основних *принципів інформаційних відносин* належать: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя тощо.

Засоби інформації в сучасному світі являють собою важливу частину духовного «виробництва». ЗМІ є комплексом інститутів і установ суспільства, що створюють єдиний інформаційний простір, який передусім консолідує думки, почуття, бажання людей у єдину громадську думку.

Взаємодія правоохоронних органів та ЗМІ виступає засобом оптимізації діяльності кожної із цих структур: для ЗМІ — це можливість удосконалити інформування громадськості з питань боротьби зі злочинністю (у тому числі забезпечити необхідну відкритість діяльності правоохоронних органів), а ще така взаємодія допомагає структурі ЗМІ формувати правосвідомість та правозацікавленість населення; для правоохоронних органів — це, поза сумнівом, спосіб одержання допомоги від населення у вирішенні своїх завдань і засіб розширення джерел інформації, необхідної для виконання певних функцій. Так, іще століття тому М. Гросс писав із цього приводу: «Тісний зв'язок між судовим слідчим і періодичним друкованим виданням полягає в спільності їхніх завдань. Перший веде боротьбу зі злочинами та з тим, що з ними нерозривно пов'язане, тим, що спонукає до їх здійснення. Та й періодичні друковані видання здебільшого прагнуть такої ж мети».

Співпраця правоохоронних органів і ЗМІ позначається різними термінами, зокрема такими, як «взаємодія», «використання допомоги ЗМІ», «використання ЗМІ», «участь ЗМІ» тощо. Кожен із зазначених термінів має свою дефініцію: «взаємодія» — це взаємовигідна співпраця, «використання ЗМІ» — це отримання допомоги від ЗМІ без елементарної взаємовіддачі, «участь ЗМІ» — загальне поняття, що означає загальний процес комунікації. На нашу думку, для визначення взаємин ЗМІ та правоохоронних органів найбільш доцільним є вживання терміна «взаємодія», адже він характеризує спільну діяльність, що полягає у взаємозацікавленості та отриманні позитивних результатів. Але для суб'єкта цих відносин — правоохоронних органів — визначальним є й інший термін — «використання можливостей ЗМІ».

- ✓ **Взаємодія правоохоронних органів зі ЗМІ** полягає у налагодженні постійних взаємозв'язків, що об'єктивно існують між ними, обумовлених загальними цілями, які досягаються в процесі взаємовпливу та взаємного використання можливостей один одного для досягнення як загальних, так і особистих цілей.

Така взаємодія розглядається як потенційна можливість самовдосконалення й саморозвитку правоохоронної системи. Вона дозволяє заощаджувати сили та засоби під час організації роботи з розкриття й розслідування злочинів; забезпечувати широту й оперативність інформаційного впливу на населення; здійснювати пошук злочинців на практично не обмеженій території; створювати сприятливі умови для діяльності правоохоронних органів тощо.

Такий співпраці притаманне не тільки співробітництво задля досягнення загальних цілей, а й «боротьба», що виникає в процесі вирішення конкретних локальних завдань, наприклад, розбіжності в оцінках окремих фактів і результатів діяльності; при бажанні журналістів одержати інформацію, яку правоохоронці вважають за неможливе надати; у випадках підлеглості окремих ЗМІ їхнім власникам тощо.

Важливість взаємодії правоохоронних органів зі ЗМІ визначається не лише тим, що вони одержують можливість ефективнішого вирішення своїх завдань, а й уникають необ'єктивного та хибного висвітлення журналістами тих чи інших питань і подій, що, безумовно, впливає на формування позитивного чи негативного іміджу поліції. Останнє може виникати як через недостатнє інформування ЗМІ, так і через непрофесіоналізм окремих журналістів, які здійснюють виконання замовлень кримінальних структур.

Основними напрямками взаємодії правоохоронних органів зі ЗМІ є:

- ▶ формування суспільної думки щодо питань боротьби зі злочинністю;
- ▶ поглиблення правової поінформованості населення;
- ▶ інформування про діяльність правоохоронних органів;
- ▶ забезпечення розкриття та розслідування злочинів;
- ▶ профілактика правопорушень.

До взаємодії зі ЗМІ з питань забезпечення розкриття й розслідування злочинів належать:

- ▶ інформування населення про вчинені злочини;
- ▶ запобігання та спростування чуток і дезінформації;
- ▶ одержання інформації про обставини розслідуваних злочинів;
- ▶ використання допомоги громадян у пошуку злочинців;
- ▶ повідомлення з профілактичною метою про прийоми та способи дій злочинців;
- ▶ дезінформація злочинців відносно планів та можливих дій правоохоронних органів;
- ▶ внесення розладу й непевності в кримінальне середовище з метою перешкоджання діяльності злочинного угруповання;
- ▶ створення сприятливих умов для вирішення інших слідчих і оперативних завдань.

Інформування населення про вчинені злочини та про стан злочинності в цілому, а також про методи боротьби з нею — це, з одного

боку, реалізація права громадян на інформацію про те, що відбувається в суспільстві, а, з іншого — це необхідність для створення умов діяльності правоохоронних органів, забезпечення сприятливого клімату у взаємодії з населенням і ЗМІ.

При цьому обов'язково слід пам'ятати, що у будь-якому випадку надана інформація має дві ключові характеристики — вона або є *корисною*, або *шкідливою* для виконання особистих службових обов'язків. Тому слід чітко усвідомлювати і оцінювати мету, цілі, час та місце надання інформації.

Для кожного правоохоронця важливою умовою професіоналізму є вміння встановити контакт із громадянами, викликати довіру й бажання відверто розмовляти. Працівник поліції повинен уміти уважно слухати, активно керувати ходом бесіди, тобто володіти мистецтвом спілкування.

Для оптимізації роботи правоохоронців було вироблено загальні поради щодо успішного спілкування їх із громадянами:

- ▶ будьте чемними та привітними (ураховуючи, звісно, обставини, за яких відбувається спілкування);
- ▶ мінімізуйте використання категоричної лексики у своїй мові;
- ▶ виявіть чуйність до оточуючих, що цілком укладається у визначення «поліцейського піклування»;
- ▶ умійте вислухати та надати вичерпну відповідь за потреби (якщо Ваша відповідь виявиться незрозумілою, не драгуйтеся і, не підвищуючи голосу, повторіть її, роз'ясніть сенс сказаного Вами. Пам'ятайте, що запальність не робить Ваше пояснення більш зрозумілим);
- ▶ допомагайте дітям, громадянам похилого віку, особам із вадами, навіть якщо Вас про це не просять (зупиніть рух автотранспорту, щоб дати можливість зазначеній категорії громадян перейти вулицю);
- ▶ проявіть фахову майстерність під час затримання, не виявляйте агресивності та зухвальства (не використовуйте образливі жести, щоб привернути увагу громадян, підійдіть, назвіть своє звання і прізвище, віддайте воїнську честь і в коректній формі, не вступаючи в суперечку, роз'ясніть, у чому полягає порушення і яка відповідальність за нього встановлена);
- ▶ за потреби запропонуйте громадянину пред'явити паспорт, посвідчення водія або інші документи;

- ▶ перевіряючи документи, пам'ятайте, що будь-який громадянин, якого зупиняє працівник поліції за те чи інше порушення, відчуває, як правило, своєрідне почуття, що здатне докорінно змінити його поведінку (*ввічлива людина може раптом стати грубою, привітна — агресивною, урівноважена — нетерплячою, спокійна — дратівливою і, нарешті, сором'язлива — рішучою*). Для того, щоб уникнути неприємних інцидентів, працівник поліції має завжди залишатися спокійним, ввічливим, уважним, готовим до рішучих дій;
- ▶ у разі зухвалої поведінки затриманого не підвищуйте голосу. Доведіть до його відома, що за ображення службової особи він може бути притягнутий до відповідальності;
- ▶ уважно вислухайте пояснення громадянина і, якщо в його діях присутні пом'якшувальні обставини, обов'язково врахуйте їх, приймаючи рішення;
- ▶ будьте стримані з громадянами, що знаходяться в нетверезому стані, намагайтеся коректно роз'яснити, яку відповідальність тягне за собою неадекватна поведінка, і після цього вживайте рішучих заходів щодо запобігання порушенню громадського порядку;
- ▶ не відповідайте грубістю, особливо під час затримання злочинців і осіб, підозрюваних у скоєнні злочину (*використовуючи найменшу помилку в поведінці працівника поліції, вони намагаються підбурювати до групових хуліганських дій осіб, схильних до порушення громадського порядку, щоб завдяки їм зникнути*), слідкуйте за тим, щоб своєю поведінкою не спровокувати небажане розгортання подій;
- ▶ намагайтеся виконувати свої обов'язки так, щоб Ваші дії були правомірними, зрозумілими для оточуючих і обов'язково вираженими в тактовній формі;
- ▶ будьте уважними, стриманими та коректними під час бесіди, не втрачайте самоконтролю, у якому б напрямку вона не відбувалась;
- ▶ умійте визнати свою неправоту, якщо вона очевидна.

Професійна культура працівників поліції покликана стверджувати загальнолюдські цінності, відображати норми службової поведінки, сприяти доцільному вибору тих чи інших правил взаємовідносин та принципів професійної діяльності.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Асертивність – здатність упевнено і з гідністю відстоювати свої права, не зневажаючи при цьому прав інших людей.

Для асертивної поведінки характерні такі ознаки: людина вільно виражає свої думки, почуття; вона може спілкуватися з людьми на усіх рівнях: з незнайомими, друзями, сім'єю; активна життєва орієнтація, тобто прагнення домагатися бажаного та намагатися впливати на події; дії характеризуються самоповагою.

Ознаки впевненої поведінки:

- цілеспрямованість;
- орієнтованість на подолання перешкод, а не на переживання;
- гнучкість, адекватність реакцій на обстановку, що швидко змінюється;
- соціальна орієнтованість, спрямованість на конструктивні стосунки з оточенням;
- поєднання спонтанності з можливістю довільної регуляції;
- наполегливість, що не переходить в агресію;
- спрямованість на досягнення успіху, а не на уникнення невдач.

Ознаки невпевненої поведінки:

- людина стає тихою, сором'язливою; ходить згорбленою і опустивши голову; уникає прямого погляду; пасує перед будь-яким тиском на неї;
- людина уникає прямого обговорення проблеми; схильна говорити про свої бажання й потреби в непрямій формі; пасивна, не готова прийняти пропозицію партнера;
- людина може проявлятися і в агресії: кричати, ображати, розмахувати руками, дивитись з підозрою; демонструє вимогливість і ворожість, намагається покарати іншу людину, а не задовольнити свої потреби.

ІСНУЮТЬ ТАКІ ПОЗИЦІЇ У СПІЛКУВАННІ

Я – ОК ТИ – ОК	Позиція ПОВАГИ до себе з ПОВАГОЮ до інших, передбачає настанову на успіх та стратегію «Виграв-Виграв»
-------------------	---

Я- ОК ТИ – НЕ ОК	Позиція ПЕРЕВАГИ над іншими, тактика переслідування та агресії, стратегія «Виграв – Програв»
Я – НЕ ОК ТИ – НЕ ОК	Позиція НЕДОВІРИ, тактика ухиляння від взаємодії з іншими, стратегія «Програв – Програв»
Я – НЕ ОК ТИ – ОК	Позиція САМОПРИНИЖЕННЯ перед іншими, неадекватна тактика залежності від думки інших, стратегія «Програв - Виграв»

ДОПУСКАЮТЬ ТАКІ ПОМИЛКИ ПІД ЧАС ОПИТУВАННЯ

ПОМИЛКА	☐	☒
Відсутність пауз після питань.		Витримувати паузу, протягом якої людина встигне знайти відповідь на Ваше питання.
Два питання одночасно. Співбесідник забуває або обирає для відповіді зручне для себе питання.	☒	Скільки вас було? Хто перший почав бійку? – Нас було восьмеро.
Підказка правильної відповіді. Особливу обережність виявляйте з дітьми. Через підвищену навіюваність вони схильні погоджуватись з думкою дорослого.	☒	Скільки вас було? Нас було восьмеро. – Хто перший почав бійку? – Сергій. Надавайте перевагу відкритим питанням, щоб людина могла самостійно знайти відповідь. Зберігайте нейтральний тон, щоб людина не могла зрозуміти, якої саме відповіді Ви очікуєте.
Передчасне розуміння відповіді.	☒	– Я зрозумів відповідь, можете не продовжувати. Виявляйте повагу, слухайте співбесідника. Якщо його необхідно перервати через брак часу, робіть це з максимальною тактовністю.

Велика кількість питань, поставлених посплідовно, одне за одним. Людина починає почувати себе як на допиті, що не завжди є доречним.

Варто відмовитися від стратегії допиту: за-спокійте співбесідника; поясніть, навіщо Вам потрібна інформація, розкажіть історію із життя або жарт.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Які основні характеристики притаманні вербальній та невербальній комунікації? Складіть порівняльну таблицю:

Ознаки вербальної комунікації	Ознаки невербальної комунікації

2. Розташуйте зазначені ознаки відповідно до запропонованих стилів спілкування.

Перелік ознак: уникати різких рухів, гучного тону мовлення; намагатися вести діалог із лідером угруповання, оскільки саме він зможе вплинути на поведінку інших; не реагувати на провокації, намагатися уникати погроз, наказів, використання авторитарного стилю у спілкуванні, силових дій щодо співрозмовника; стояти обличчям або впівоберта до правопорушників та намагатись тримати їх у полі зору, щоб бачити дії останніх; повідомити, що вся розмова з громадянином записується приладами відеофіксації і запис транслюється на сервери патрульної поліції; звертати особливу увагу на сторонніх людей, щоб своєчасно вивести їх поза межі конфлікту; повідомити про інцидент свого керівника; слідкувати за власною безпекою, оскільки поведінка конфліктуючих може бути непередбаченою; з'ясувати прізвище, ім'я, по батькові затриманого, перевірити документи, що підтверджують особу; ставитися до такої групи людей обережно, з розумінням та повагою; відмовитись брати слухавку, посилаючись на пряму заборону використовувати телефони сторонніх осіб.

№ з/п	Правила спілкування	Перелік правил спілкування із зазначеними категоріями громадян
1.	Із групою правопорушників	
2.	Із громадянами, що повернулися із зони антитерористичної операції	
3.	З високо посадовцями	

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. До компонентів професійно-психологічної підготовленості юридичних кадрів належать:

- професійно розвинені психологічні якості;
- професійно-психологічна стійкість;
- професійно-психологічні вміння;
- емоційно-вольова регуляція.

2. Психологічна культура юриста включає:

- знання психології особистості;
- знання психології юридичної праці;
- правові основи поведінки юриста;
- використання психології спілкування в діяльності юриста.

3. Механізмами спілкування є:

- бесіда, розмова, диспут, децентрація;
- акцентуація, подолання кризи, емпатія;
- атрибуція, децентрація, емпатія, особистісна ідентифікація.

4. Децентрація – це:

- розуміння іншої людини на чуттєвому рівні, завдяки проникненню в її внутрішній світ;
- розуміння іншої людини шляхом ототожнення себе з нею;
- вплив загального враження про людину на сприйняття і оцінку окремих якостей, притаманних саме її особистості;
- психологічна здатність відкинути власний досвід, відійти від свого «Я» і наблизитись до «Я» іншої людини.

5. «Бар'єри темпераменту та характеру» виникають:

a) під час взаємодії індивідів з різними типами нервової системи чи різними характерами;

b) у разі небажання індивіда спілкуватися або ж в індукції свого настрою на оточуючих;

c) у випадку переживання гніву, страху, презирства, відрази тощо;

d) при надлишку позитивного ставлення в процесі сприймання іншої людини (спостерігається у тих випадках, коли суб'єкт одержує значну емоційну підтримку з боку оточуючих).

6. У кожному конфлікті можна виділити окремі компоненти (сторони):

a) пізнавальний, емоційний, вольовий;

b) початковий, пізнавальний, кінцевий;

c) кризовий, конфронтаційний, вольовий;

d) емпатійний, емоційний, колективний.

7. Вольовий компонент конфлікту виражається:

a) у взаємній антипатії, подразливості та збудливості, агресивності та злобливості;

b) у протиріччі сприймання тих чи інших подій, явищ, фактів його учасниками в існуючій ситуації; викривленні уявлень про індивідуальні особливості один одного та займану позицію;

c) через взаємну демонстрацію (звичайно — словесну) суперечності позицій; непоступливість, негативізм, небажання зрозуміти один одного і розібратися в ситуації, що склалась; затяте нав'язування своєї точки зору;

d) у поступовому накопиченні у стосунках різних, поки що незначних суперечностей, виникненні ворожнечі та її загостренні.

8. Конфлікти за кількістю учасників поділяються на:

a) внутрішньоособистісний, міжособистісний, міжгруповий;

b) службовий (предметно-діловий), неслужбовий, міжгруповий;

c) «горизонтальний», «вертикальний», службовий, неслужбовий;

d) одноосібний, міжособистісний, груповий.

9. Конфлікти за характером виникнення поділяються на:

a) конструктивний (продуктивний), руйнівний (деструктивний);

b) випадковий (ситуативний), навмисний (спровокований);

4. Спілкування в професійній діяльності юриста (комунікативна підструктура)

c) видимий (неприхований), потайний;

d) «горизонтальний», «вертикальний».

10. За результатами завершення конфлікту бувають:

a) конструктивний (продуктивний), руйнівний (деструктивний);

b) випадковий (ситуативний), навмисний (спровокований);

c) видимий (неприхований), потайний;

d) «горизонтальний», «вертикальний».

11. Причини конфліктів можна поділити на:

a) об'єктивні та суб'єктивні;

b) випадкові, навмисні;

c) видимі (неприховані), потайні;

d) «горизонтальні», «вертикальні».

12. Виділяють чотири основні стадії конфлікту:

a) початковий, усвідомлення конфлікту, розвиток конфлікту, завершення конфлікту;

b) виникнення конфліктної ситуації, усвідомлення конфлікту, зовнішній вияв конфлікту, завершення конфлікту;

c) початкова стадія, розвивальна стадія, стадія усвідомлення конфлікту, завершення конфлікту;

d) виникнення конфліктної ситуації, апогей конфлікту, розв'язання конфлікту, завершення конфлікту.

13. Стратегія поведінки в конфліктній ситуації визначається двома параметрами:

a) об'єктивним та суб'єктивним;

b) випадковим та навмисним;

c) видимим та потайним;

d) наступальністю й кооперативністю.

14. Які існують тактики поведінки в конфліктній ситуації?

a) співробітництво, протиборство, поступливість, уникнення, компроміс;

b) визнання провини, компроміс, невтручання, уникнення;

c) протиборство, поступливість, доведення конфлікту до апогею, визнання провини;

d) компроміс, співробітництво, застосування вольових актів, втручання керівництва.

15. Конкретними засобами вирішення конфлікту можуть бути:

- a) вирішення проблеми, що стала причиною конфлікту; компроміс; поступове згладжування суперечностей; відсторонення конфліктуючих від безпосереднього спілкування на певний час;
- b) компроміс, співробітництво, застосування вольових актів, втручання керівництва;
- c) поступливість, доведення конфлікту до апогею, відсторонення конфліктуючих від безпосереднього спілкування на певний час;
- d) визнання провини, поступове згладжування суперечностей; відсторонення конфліктуючих від безпосереднього спілкування на певний час.

16. За суб'єктом діяльності виділяють такі види спілкування:

- a) об'єктивне та суб'єктивне;
- b) міжособистісне та міжгрупове;
- c) матеріальне, знакове, позазнакове;
- d) опосередковане та безпосереднє.

17. Залежно від засобів, що використовуються, спілкування може бути:

- a) мовним спілкуванням, або вербальною комунікацією;
- b) міжособистісним та міжгруповим;
- c) матеріальним, знаковим, позазнаковим;
- d) опосередкованим та безпосереднім.

18. За ознакою наявності посередників між комунікантами спілкування буває:

- a) об'єктивним та суб'єктивним;
- b) міжособистісним та міжгруповим;
- c) матеріальним, знаковим, позазнаковим;
- d) опосередкованим та безпосереднім.

19. У процесі історичного розвитку виникли дві форми мови:

- a) міжособистісна та міжгрупова;
- b) зовнішня та внутрішня;
- c) матеріальна та духовна;
- d) опосередкована та безпосередня.

20. Міжособистісний простір (дистанція спілкування) – це:

- a) частота й тривалість обміну поглядами, а також те, як люди дивляться один одному у вічі;
- b) суб'єктивний просторовий критерій емоційної близькості людей;
- c) експресивні особливості обличчя (міміка) та поведінки людини (жести, хода, постава тощо);
- d) експресивні особливості мови суб'єкта та система вокалізації, що збільшують семантичне значення слів, надають мові виразності.

5. КРИЗОВІ СТАНИ В ДІЯЛЬНОСТІ (ЮРИСТА) ТА МЕТОДИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

криза # кризовий стан # стрес # фрустрація # конфлікт # професійна деформація

Справа не в тому, у яку ситуацію потрапляє людина, — це часто від неї не залежить. Справа в тому, як людина виходить із цієї ситуації, — це завжди залежить тільки від неї.
Анатолій Рібаков

5.1. Поняття, причини та особливості переживання кризових станів людиною

У житті криза асоціюється насамперед із ситуацією, що змушує активізувати всі сили людини до процесу радикальної зміни, прийняття якогось важливого рішення. У подібному ж значенні досить часто вживається й вираз «критична ситуація». З'ясуємо відмінності між цими поняття з наукової точки зору.

- ✓ **Під критичною ситуацією** розуміють складну або небезпечну ситуацію, що «породжує дефіцит значення людини в подальшому житті», коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, мету й цінності.

Поведінка людини в критичній ситуації виявляє не тільки індивідуальні, але й соціально-психологічні якості, світогляд, етичні переконання та погляди, адаптаційні можливості суб'єкта. Саме критична ситуація ставить перед особистістю дилему: поразка, психологічна капітуляція або перемога. Однак вона ще не є кризою, хоча може її викликати.

Сучасна психологічна наука пропонує чотири ключові поняття, якими можна описати типи критичних ситуацій: *стрес, фрустрація, конфлікт, криза*.

Стрес визначають як неспецифічну реакцію організму на ситуацію, яка вимагає більшого або меншого функціонального «переналадження» організму, відповідної адаптації до конкретної ситуації.

Важливо мати на увазі, що будь-яка нова життєва ситуація викликає стрес, але далеко не кожна буває критичною. Критичні ситуації викликають дистрес, який сприймається як горе, нещастя, виснаження сил й супроводжується порушенням адаптації, контролю, перешкоджає самоактуалізації особистості.

- ✓ **Стрес** — стан напруженості; сукупність захисних фізіологічних реакцій, що виникають в організмі тварини та людини у відповідь на вплив різних несприятливих факторів (стресорів) — голоду, голодування, психічних і фізичних травм, опромінення, крововтрати, інфекції тощо.

Стрес має такі складові: власне подія, сприйняття події, реакція тіла на сприйняття події.

- ✓ **Стрес** — несприятливий фактор, що викликає в організмі тварини або людини стан напруженості.
- ✓ **Дистрес** — стрес, який негативно впливає на організм і може повністю розладнати поведінку й діяльність людини. Хронічне переживання дистресу викликає серйозні дисфункціональні й патологічні порушення в організмі.

До основних видів стресу належать:

- ▶ **фізіологічний** — зумовлений надмірними фізичними навантаженнями;
- ▶ **психологічний** — зумовлений складними стосунками з іншими людьми;
- ▶ **інформаційний** — зумовлений надлишком, недостатністю чи безсистемністю життєво необхідної інформації;
- ▶ **управлінський** — зумовлений високою відповідальністю за рішення, що приймаються, особливо в умовах дефіциту часу;
- ▶ **емоційний** — проявляється в ситуаціях загрози, небезпеки, неочікуваної радості тощо.

У чому полягають організаційні, професійні та особистісні фактори, що зумовлюють стрес?

Організаційними факторами, що зумовлюють стрес, є:

- ▶ відсутність важливої справи;
- ▶ безцільність існування;

- ▶ конфлікт ролей;
- ▶ нецікава робота;
- ▶ незадовільні фізичні умови праці;
- ▶ перенавантаження чи недоавантаження роботою тощо.

Особистісними факторами, що зумовлюють стрес, є:

- ▶ смерть або хвороба близької людини;
- ▶ погані стосунки з рідними;
- ▶ зміна місця проживання;
- ▶ сексуальні проблеми, вагітність, проблеми зі здоров'ям;
- ▶ перехід на іншу роботу;
- ▶ притягнення до суду;
- ▶ вихід на пенсію;
- ▶ весілля тощо.

Фактори професійного стресу, пов'язані із трудовою діяльністю:

- ▶ перенавантаження або недоавантаження роботою;
- ▶ незадовільні фізичні умови праці;
- ▶ дефіцит часу (коли весь час чогось не встигаєш зробити);
- ▶ необхідність самостійно ухвалити рішення.

Фактори стресу, пов'язані з роллю працівника в організації:

- ▶ рольова невизначеність;
- ▶ рольовий конфлікт, коли суб'єкт вважає, що він робить те, чого не повинен або чого не бажає робити;
- ▶ відповідальність за інших людей і за якісь речі;
- ▶ занадто низька відповідальність, що боляче б'є по самолюбству й досить негативно впливає на результативність виконуваної роботи;
- ▶ низький ступінь участі в прийнятті рішень в організації.

Фактори, пов'язані з діловою кар'єрою:

- ▶ два основні стрес-фактори — професійна «неуспішність» і острах ранньої відставки;
- ▶ статус невідповідності, повільне або занадто швидке просування, фрустрація через досягнення «межі» своєї кар'єри;
- ▶ відсутність гарантованої роботи;
- ▶ невідповідність рівня вимог до певного професійного статусу.

Що таке стресостійкість?

- ✓ **Стресостійкість** — це загальна якість особистості, яка характеризується здатністю протистояти стресовим факторам за період часу, що необхідний для організації нових умов, у яких цей стресор не буде загрозливим.

Основними специфічними ознаками відсутності стійкості до стресів є:

- ▶ низька диференційованість;
- ▶ зниження адаптаційного потенціалу;
- ▶ збереження біполярної структури організації факторів.

Стресостійкість має такі складові:

- ▶ **емоційний компонент:** уміння людини контролювати свій емоційний стан у передконфліктних і конфліктних ситуаціях; здатність відкрито виявляти свої емоції без приниження особистості опонента тощо;
- ▶ **вольовий:** здатність до свідомого контролю й оволодіння собою, терпимості до інших, самовладання й самоконтролю, несприйнятливості щодо провокаційних дій опонента;
- ▶ **пізнавальний:** уміння визначати початок передконфліктної ситуації, здійснювати об'єктивний аналіз причин її виникнення, прогнозувати розвиток конфлікту й можливі наслідки, швидко приймати правильні рішення;
- ▶ **мотиваційний:** адекватність прагнень у конфлікті, їх спрямованість на пошук шляхів розв'язання суперечностей, здатність коригувати інтереси залежно від зміни обставин і конкретної ситуації;
- ▶ **психомоторний:** уміння володіти своїм тілом, контролювати свої жести, міміку.

Існують такі засоби психологічного захисту від стресів:

- ▶ **зміна орієнтацій.** Людина з великим набором гнучких настановлень і досить великою кількістю різних цілей, яка здатна їх змінювати у разі невдачі, краще захищена від неврозів, ніж людина, однозначно орієнтована на досягнення тільки одного результату;
- ▶ **уміння знецінювати те, чого не зміг досягти.** Необхідно вміти знизити значущість втрати, зменшивши цінність того, до чого прагнув. Переносити малі втрати легше, ніж значні;
- ▶ **здатність заздалегідь помірковано осмислювати можливу невдачу та її наслідки.** Підготовка психіки на випадок невдачі дозволяє

уникнути комплексу неповноцінності як ознаки нервово-психічного відхилення, іноді попереднє осмислення невдачі збільшує шанси її уникнути;

- ▶ **здатність відрізнати невдачу від катастрофи, чвар, лиха тощо.** Властивість об'єктивно оцінювати те, що спочатку вбачається катастрофічним або трагічним;
- ▶ **навички розслаблення.** Зняття психологічної напруженості за допомогою техніки релаксації — умова збереження нервової системи у здоровому стані. Формула цього засобу досить проста: кожному серйозному напруженню повинна відповідати так звана релаксаційна пауза;
- ▶ **довірливе спілкування.** Наявність можливості відверто розповісти кому-небудь про свої невдачі спричиняє ефект «розділеного горя». Скинути з душі тягар, одержати пораду від людини, якій довіряєш, а разом з тим й імпульс до нової діяльності, досягнення нових цілей — дієвий засіб захисту від неврозу;
- ▶ **імаготерапія.** Являє собою уявне відтворення позитивних образів для витіснення несприятливих переживань (образів людей для наслідування, приємних ситуацій із минулого життя, свого благополучного майбутнього тощо);
- ▶ **гумор.** Почуття гумору — така емоційна реакція, що перетворює потенційно негативну емоцію на її протилежність, на джерело позитивних емоцій. Функція гумору, по суті, полягає в тому, щоб забезпечити задовільне самопочуття в далеко не задовільній ситуації. Для цього необхідне вміння подивитися на ситуацію, у якій ти опинився, і на самого себе збоку, знайти смішне в собі;
- ▶ **уміння відокремлювати службові стосунки від особистих.** Уміння відокремлювати службові стосунки від особистих є надійним засобом збереження душевної рівноваги та підвищення продуктивності діяльності. Багато важить для подолання деструктивних конфліктів в організації управлінська компетентність керівника.

Які фактори можуть пом'якшувати вплив стресу на людину?

Соціальна підтримка включає всі види допомоги, наданої особі людьми, з якими вона має будь-які соціальні зв'язки.

Стійкість — це сукупність таких особистісних рис, як відповідальність, прагнення до подолання труднощів і внутрішнього контролю, що сприяють високому опору стресу.

Оптимізм — загальна тенденція до очікування вдалих наслідків. У стресовій ситуації оптимісти більше орієнтовані на дії й аналіз проблеми, з більшим бажанням шукають соціальної підтримки й у своїх оцінках стресової ситуації більше схильні підкреслювати позитивні аспекти.

Реактивність вегетативної нервової системи (ВНС). На людей з відносно менш збудливою ВНС стрес впливає слабкіше, ніж на тих, чия ВНС має високу реактивність.

Соціальна підтримка буває чотирьох видів:

- ▶ емоційна — прояви участі й зацікавленості, які показують нам, що ми небайдужі людям;
- ▶ оцінювальна — допомога людині в оцінюванні й осмисленні її проблем;
- ▶ інформаційна — порада, як упоратися з проблемою.
- ▶ інструментальна — матеріальна допомога або допомога конкретними діями.

Найпоширенішими й ефективними методиками авторегулятивного антистресового поводження є: релаксація, концентрація уваги, авторегуляція подиху, самопрограмування на витривалість до стресу.

- ✓ **Релаксація** — це метод, за допомогою якого можна частково або повністю позбутися фізичного або психічного напруження.
- ✓ **Концентрація уваги** — це ступінь зосередженості людини на певному об'єкті. Чим більш концентрована увага до певного об'єкта, тим більше гальмуються впливи побічних стимулів, тим менше ми їх помічаємо, тим продуктивніша діяльність, пов'язана з певним об'єктом.
- ✓ **Самопрограмування** — один з основних методів саморегуляції, за допомогою якого людина сама загадує своєму організму програму дій.

Основними психологічними засобами управління стресами вважають:

- ▶ вольовий контроль за станом свого організму на основі опанування методів аутотренінгу, послідовної м'язової релаксації;
- ▶ свідому зміну процесів сприйняття й оцінки ситуації (заперечення, витіснення, раціоналізація);

- ▶ емоційно-психологічну розрядку за допомогою сну, сліз, розмови з іншими людьми, обмеженого прийому алкоголю, розваг, фізичних вправ тощо;
- ▶ зміну позицій щодо проблеми (зниження вимог і претензій до себе та до інших, «передовірення» іншим вирішення проблеми, ігнорування проблеми).
- ✓ **Під фрустрацією** розуміють стан, викликаний двома моментами: наявністю сильного мотивування в досягненні мети (задовольнити потребу) і перепони, яка перешкоджає цьому досягненню.

Перешкодами на шляху для досягнення мети можуть виявитися зовнішні та внутрішні чинники різного характеру: фізичні (позбавлення волі), біологічні (хвороба, старіння), психологічні (страх, інтелектуальна недостатність), соціокультурні (норми, правила, заборони), матеріальні (гроші). У тому випадку, якщо людина втратила орієнтацію на початкову, тобто фрустровану, мету при зіткненні з певною перешкодою, ми можемо говорити про появу кризової фрустраційної поведінки. Аналогом, семантично близьким до цього поняття, є кризовий стан.

Психологи всі критичні ситуації поділяють на два типи: серйозне потрясіння та власне кризу.

При цьому кризою першого типу називають ситуації, що зберігають певний шанс виходу на колишній рівень життя (наприклад, людина, котра залишилась через певні причини без роботи, має шанс її знайти знову). Ситуація другого типу безповоротно перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи у вигляді єдиного виходу зі становища модифікацію самої особистості та значення її життя.

З психологічної точки зору криза розглядається як невдала спроба подолання, тобто низки дій чи реакцій на загрозові проблеми або ситуації. Якщо спроба подолання є невдалою, то послідовно розвиваються три фази кризи:

- ▶ фаза первинного зростання напруги. При зіткненні з проблемною ситуацією людина спочатку спирається на минулий досвід для того, щоб владнати її; використовуються звичні для людини способи рішення й механізми захисту; залучаються знайомі та відпрацьовані ресурси, зберігається гнучкість у підході до проблеми; напруга й релаксація збалансовані;

- ▶ фаза подальшого зростання напруги. У людини починають виникати і наростати почуття невпевненості, страху, розгубленості. На цій стадії випробовуються нові способи вирішення проблеми, зменшується гнучкість, напруга переважає над релаксацією. Саме в цей період людина потребує допомоги зовні, з боку інших, і вона готова до сприйняття нових ідей. Якщо з тих або інших причин вона не може отримати допомогу, наступає нова стадія;
- ▶ фаза підвищення тривоги й депресії. Ця стадія характеризується емоційною та інтелектуальною дезорганізацією, відчуттям хаосу; людині починає здаватися в цей період, що всі ресурси вичерпані; вона не бачить виходу із ситуації, яка створилася. Тут може виникнути можливість несприятливого результату — це зловживання алкоголем, наркотиками; психічні порушення; кримінальна поведінка; суїцид. Якщо особа звернулася до консультанта на цій стадії, то він може допомогти їй знайти контроль над ситуацією, віднайти свої ресурси і, якщо не розв'язати проблему повністю (оскільки не всі проблеми, звісно, вирішувані), все ж таки побачити можливості вибору;
- ▶ фаза відновлення — прийняття рішення з подальшою стабілізацією.

До головних об'єктивних чинників, що викликають стан напруги, відносять:

- ▶ підвищене навантаження — фізичне, фізіологічне, емоційне, інформаційне, робоче; підвищені вимоги до результатів діяльності, усвідомлення високої відповідальності;
- ▶ вихід за межі комфортної або прийнятної для даного суб'єкта інтенсивності взаємодії із зовнішнім середовищем (надмірна інтенсивність стимулів, потоку інформації, спілкування, що надходять із зовнішнього середовища);
- ▶ перешкоди на шляху задоволення потреб, досягнення мети та вирішення завдань (конфлікти, блокована потреба в стійких інтимних міжособистісних зв'язках і довірливих, емоційно насичених стосунках, а також неможливість періодично бути на самоті);
- ▶ фізичні та психічні травми, тривога за долю близьких, утрата близьких людей, позбавлення умов, необхідних для нормальної життєдіяльності або для повноцінної самореалізації, розкриття потенціалів особистості.

5.2. Сутність і зміст поняття «професійна деформація»

- ✓ **Професійна деформація юриста** — це негативне соціальне явище, яке постає у вигляді найрізноманітніших особистісних поведінкових проявів, що надають деструктивний вплив на процес і результат службової діяльності. Професійна деформація виступає як результат негативного впливу на службовця, його професійну діяльність соціальних відносин, проблем, залежності у службовій ієрархії, які переломлюються в суб'єктно-об'єктних характеристиках середовища, ситуації, поведінкових актів співробітником, а також виступає як результат нормативно-об'єктної і суб'єктної детермінації особистості в конкретний момент життєдіяльності.

Професійна деформація юристів постає як багаторівнева система адаптації особистості до умов професійної діяльності і як спосіб активного перетворення власної життєдіяльності в конкретній ситуації відповідно до психологічного досвіду особистості.

- ✓ **Професійною деформацією особистості** юриста називають негативний соціально-психологічний прояв, спрямований на деструктивні взаємодію і стосунки співробітників.

Одним із моментів професійної деформації юриста є те, що метою впливу може бути патологічна редукція одного з його елементів. Мова насамперед йде про редукцію, що ініціює якусь помилкову схему, хоча і продуктивну у тому розумінні, що вона дозволяє особистості юриста діяти тільки для свого блага й розвиватися пропорційно власній позиції.

Психологічним механізмом професійної деформації юриста виступають негативні зміни психологічного досвіду особистості під впливом службової діяльності. Психологічний досвід — це не тільки щось, що людина повинна освоїти, щоб включитися в структуру соціуму, культури, а й модель певних адаптаційно-компенсаторних можливостей юриста. Це форма потенцій людини, це процес інтеграції суспільства в особистості.

Процес подолання професійної деформації юриста можливий передусім як опосередкований особистістю іншої людини процес повернення особистості до глибинної самобутності власного світобачення, відмова від системи нав'язаних і прийнятих нею жорстких управлінських стереотипів службової поведінки, власних систем «придушення»

інших людей; переосмислення підстав, етико-психологічних парадигм власного психологічного досвіду.

До об'єктивно-суб'єктивних факторів професійної деформації відносяться: система і організація професійної діяльності, якість управління, стиль управління та професіоналізм керівників.

До суб'єктивних факторів — онтогенетичні зміни, вікова динаміка, індивідуально-психологічні особливості, характер професійних взаємин, кризи професійного становлення особистості, службова необхідність ідентифікувати себе з патологічним внутрішнім світом інших людей для кращого їх розуміння.

У психологічній літературі виділяють три групи чинників, які ведуть до виникнення професійної деформації: фактори, зумовлені специфікою правоохоронної діяльності, фактори особистісної властивості, фактори соціально-психологічного характеру.

До факторів, обумовлених специфікою поліцейської діяльності, належать:

- ▶ детальна правова регламентація діяльності, що поряд із позитивним ефектом може призводити до зайвої формалізації діяльності, елементів бюрократизму;
- ▶ владний характер повноважень по відношенню до громадян, що деколи виявляється у зловживанні й необґрунтованому їх використанні співробітниками;
- ▶ корпоративність діяльності, яка може бути причиною виникнення психологічної ізоляції співробітників органів правопорядку та відчуження від суспільства;
- ▶ підвищена відповідальність за результати своєї діяльності;
- ▶ психічні та фізичні перевантаження, пов'язані з нестабільним графіком роботи, відсутністю достатнього часу для відпочинку й відновлення витрачених сил;
- ▶ екстремальність діяльності (необхідність виконання професійних завдань у небезпечних для життя й здоров'я ситуаціях; ризик, непередбачуваність розвитку подій; невизначеність інформації про діяльність кримінальних елементів, загроза з боку злочинців тощо);
- ▶ необхідність у процесі виконання службових завдань вступати в контакт із правопорушниками, що може призводити до засвоєння елементів кримінальної субкультури (використання кримінального жаргону, звертання на прізвиська тощо).

До факторів, що відображають особливості прояву стресу у співробітників поліції, належать:

- ▶ неадекватний можливостям співробітника рівень вимог і завищені особистісні очікування;
- ▶ недостатня професійна підготовленість;
- ▶ специфічний зв'язок між деякими професійно значущими якостями особистості працівника поліції (так, рішучість у поєднанні зі зниженим самоконтролем може трансформуватись у надмірну самовпевненість тощо);
- ▶ професійний досвід;
- ▶ професійні настановлення (наприклад, сприйняття дій інших людей як можливих порушників закону може призвести до обвинувального ухилу в діяльності, глобальної підозрливості тощо);
- ▶ особливості соціально-психологічної дезадаптації особистості органів правопорядку, що призводять до прояву агресивності, схильності до насильства, жорстокості в поводженні з громадянами тощо;
- ▶ зміна мотивації діяльності (втрата інтересу до діяльності, розчарування в професії тощо);

До факторів соціально-психологічного характеру належать:

- ▶ неадекватний і грубий стиль керівництва по відношенню до підлеглих;
- ▶ несприятливий вплив найближчого соціального оточення поза службою (наприклад, родини, друзів тощо);
- ▶ низька суспільна оцінка діяльності органів правопорядку, що інколи сприяє безвиході в діяльності співробітників органів внутрішніх справ, виникненню професійного безсилля й непевненості у необхідності своєї професії.

Для юридичної діяльності особливе значення мають загальнопрофесійні та спеціальні професійні деформації. Загальнопрофесійні деформації типові для працівників певної професії. Це особливості особистості та її поведінки, що спостерігаються у більшості працівників з досвідом.

Спеціальні професійні деформації виникають у процесі спеціалізації за професією. Будь-яка професія об'єднує кілька спеціальностей, і кожна спеціальність має свій склад деформацій. Так, у слідчого з'являється правова підозрливість, в оперативного

працівника — актуальна агресивність, в адвоката — професійна спритність, у прокурора — обвинувальний ухил.

Загальні для юридичних професій прояви професійної деформації:

Правовий нігілізм. Нігілізм — це заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного життя.

- ✓ **Правовий нігілізм юристів** проявляється в неповажливому ставленні до права й підштовхує вирішувати проблеми довірителя не на правовому рівні. Таким юристам притаманні емоційна холодність, цинізм, байдужість до долі довірителя. У них відсутнє розуміння складної життєвої ситуації й негативного емоційного стану людини, яка змушена звернутись по допомогу юристів (слідчих, адвокатів тощо).

Зниження рівня культури спілкування. Подібні прояви спостерігаються в адвокатів, що спеціалізуються на захисті в кримінальних справах, і юристів, які мають справу з певною категорією клієнтів. У ході бесід, переходячи на мову, зрозумілу клієнтові, ці юристи засвоюють кримінальний жаргон і починають використовувати його в повсякденному спілкуванні. З такими проявами деформації можна зіткнутися і під час спілкування зі слідчими, оперативниками. Це може позначитися і на спілкуванні з друзями, рідними.

Формалізм, стереотипний підхід до вирішення професійних завдань. Нерідко робота у справах подібних категорій (хуліганство, крадіжки) сприяє тому, що в адвоката виробляються однотипні прийоми й методи захисту, які блокують здатність творчо реагувати на появу нових обставин, зникає індивідуальний підхід у роботі з довірителями. В особистому спілкуванні це може відобразитись у прагненні трактувати будь-яку життєву ситуацію стандартно, використовувати формальний підхід до вирішення сімейних проблем.

У зовнішньому оточенні професійної діяльності можна розглянути такі прояви професійної деформації працівників поліції:

- ▶ упевненість і самовпевненість у власній непогрішності у вирішенні професійних завдань, надмірна зарозумілість і завищена самооцінка;

- ▶ наявність установки на «обвинувальний ухил» по відношенню до інших людей, надмірна підозрілість, грубі помилки в сприйнятті та оцінці оточуючих, їх дій і вчинків;
- ▶ правовий ригоризм, що представляє собою виражену установку на жорсткість покарання, застосування до правопорушника більш жорстких мір покарання без урахування особливостей особистості, ситуації вчиненого правопорушення;
- ▶ стереотип закритості;
- ▶ прагнення до зайвої секретності;
- ▶ надання своїй роботі уявної значущості, тенденція до понад контролю;
- ▶ перенесення своєї службової ролі, фахових навичок і установок у позаслужбові відносини;
- ▶ засвоєння елементів кримінальної субкультури (кримінального жаргону, норм поведінки, звертання до іншої людини тощо) та їх використання у своїй діяльності;
- ▶ спрощення ділового спілкування, що виражається в зниженні культури та етики спілкування з громадянами, звертаннях на «ти», застосуванні виразів, образливих для інших людей тощо;
- ▶ наявність установки на застосування тільки владних методів впливу на правопорушників та інших громадян;
- ▶ нехтування методами психологічного та вербального впливу, що є ефективними в досягненні згоди, вирішенні конфлікту тощо;
- ▶ педантичність, зайвий формалізм у роботі та «затягування питань» про прийняття конкретних рішень у рамках своєї компетенції.

У спілкуванні з керівниками й колегами можливі такі прояви професійної деформації:

- ▶ утрата ініціативи в роботі, що виражається в орієнтації лише на виконання наказів і розпоряджень керівників, вищих ланок управління; нехтування своїми особистими посадовими обов'язками й відповідальністю;
- ▶ установка на пріоритетність поточного процесу діяльності, виконання поточних завдань поза зв'язком з досягненням підсумкових результатів діяльності; імітація активної діяльності;
- ▶ переоцінка старих, звичних методів роботи і недооцінювання необхідності впровадження нових методів діяльності, інновацій;

- ▶ установка на виконання формалізованих, документально оформлених професійних дій при недостатній увазі до людини;
- ▶ професійний егоїзм.

Професійна деформація юриста — це негативне соціальне явище, яке постає у вигляді найрізноманітніших особистісних поведінкових проявів, що здійснюють деструктивний вплив на процес і результат службової діяльності.

5.3. Шляхи подолання професійних деформацій

Розглянемо такі шляхи подолання професійної деформації, як саморегуляція, самоконтроль професійної діяльності, професійна компенсація.

- ✓ **Саморегуляція професійної діяльності** передбачає здійснення цілеспрямованої діяльності, попереднє психологічне програмування дій та їх регуляцію в ході самої діяльності.

Іншою важливою ланкою в процесі саморегуляції є психологічне налаштування на роботу в певних умовах. Установки, адекватні поданням людини про завдання та умови майбутньої діяльності, є необхідними компонентами загальної структури процесів програмування і регулювання діяльності.

Для забезпечення нормального функціонування організму й цілеспрямованої діяльності процесу саморегуляції здійснюються на біологічному, психофізіологічному та психологічному (неусвідомленому та усвідомленому) рівнях.

- ✓ **Самоконтроль професійної діяльності** — один із провідних механізмів забезпечення надійності суб'єкта діяльності, що відображає ступінь його професійної придатності; є самоконтроль за своїми діями щодо управління та регулювання трудового процесу, а також за результатами діяльності.

Самоконтроль виступає як функція компенсації ймовірних помилок, порушень у діяльності й здійснюється шляхом перевірки суб'єктом своїх дій, їх дублювання, посилення значущості гностичних рухів, поглибленої оцінки очікуваного результату та використання

цієї оцінки за механізмом зворотного зв'язку для корекції конкретних керуючих впливів.

Реалізація самоконтролю залежить від змістовності й спонукальної сили мотивів трудової діяльності, особливо в екстремальних умовах, коли порушення цієї функції може спричинити суттєве погіршення професійної надійності.

Рівень самоконтролю залежить від складності професійної діяльності. При ускладненні діяльності, виникненні «аварійної» ситуації може відбутися або тимчасове блокування цієї функції, або її гіперактивація (повторний контроль або багаторазова повторна перевірка), що знижує надійність діяльності. Важливо відзначити, що погіршення самоконтролю та зниження його активності можливі і в простих умовах роботи. Це пояснюється недостатньою загальною активацією особистості, низьким рівнем професійної відповідальності, розвитком стану передчасної психічної демобілізації.

Регулювання професійної придатності визначається особливостями змісту трудової діяльності, її цільовими орієнтирами і, відповідно, мотивами їх реалізації, а також суб'єктивною значущістю конкретних трудових процесів у досягненні основних критеріїв ефективності та надійності діяльності.

- ✓ **Професійна компенсація** — подолання негативних явищ у професійному становленні людини (деформацій, наслідків криз) здійснюється шляхом компенсації й реабілітації.

Компенсації передують декомпенсація, тобто порушення рівноваги, для відновлення якої і потрібне пристосування. Компенсаторне пристосування — це відновлення рівноваги між вимогами професії та психічними функціями людини.

Що необхідно робити, щоб подолати професійну деформацію й зберегти працездатність:

- ▶ переглядайте застарілі переконання, працюйте над своїми думками, пам'ятайте, що Ви несете стовідсоткову відповідальність за всі події свого життя;
- ▶ висловлюйте свої бажання лише в позитивній формі («я вмію», «я можу»), причому в теперішньому часі;
- ▶ ведіть щоденник, осмислюючи пережитий досвід, щоб не упустити свої знахідки; опишіть свою професійну біографію, висловлюючи ставлення до її подій; згадуючи тривожні

епізоди, переписуйте ці історії так, як би Ви хотіли, щоб вони відбулися;

- ▶ розвивайте у себе не тільки здатність думати, але й здатність не думати, заспокоювати розум, досягати час від часу «тиші» розуму, стану досконалого спокою; контролюйте себе протягом думки й відганяйте небажані думки, що малюють негативний розвиток подій;
- ▶ підсилюйте свій життєвий потенціал, життєстійкість, домагайтеся високої професійної кваліфікації, розглядаючи її як джерело незалежності;
- ▶ готуйте себе до різких поворотів долі і до побудови нових моделей поведінки.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Перша психологічна допомога (далі — ППП) — це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які зазнають страждання й нужди.

Вона включає:

- ненав'язливе надання практичної допомоги та підтримки;
- оцінку потреб і проблем;
- надання допомоги в задоволенні насущних потреб, наприклад, таких, як їжа, вода, інформація;
- уміння вислуховувати людей, а не примушуючи їх говорити;
- уміння втішити й допомогти людині заспокоїтися;
- надання допомоги в отриманні інформації, встановленні зв'язку з відповідними службами та структурами соціальної підтримки;
- захист від подальшої шкоди.

Важливо також розуміти, чим не є ППП. Це не та допомога, яку можуть надавати лише фахівці, це не професійна консультація, ППП не передбачає детальне обговорення подій, які викликали стан дистресу, це не прохання до потерпілого проаналізувати, що з ним відбулося, і встановити точну хронологію й суть подій.

ППП можна надавати в будь-якому достатньо безпечному місці або в місцях надання допомоги постраждалим, зокрема в медичних закладах, притулках, таборах переселенців, школах, пунктах розподілу продуктів харчування, або інших видів допомоги. Зрозуміло, необхідно

намагатися надавати ППП там, де можна поговорити з людиною без перешкод з боку оточуючих.

Існують етичні правила надання ППП, які мають на увазі захист безпеки, гідності та прав людини.

Для надання ППП **необхідно**: бути чесним і гідним довіри, поважати право людей самостійно приймати рішення; усвідомити й відкинути власні упередження та забобони; чітко дати людям зрозуміти, що, навіть якщо вони відмовляться від допомоги зараз, можуть звернутися по неї в майбутньому; дотримуватися конфіденційності й не допускати необгрунтованого поширення отриманих від людини анкетних даних, поводитись з урахуванням особливостей культури, віку й статі постраждалих.

Людині, що надає допомогу, не можна зловживати своїм становищем, вимагати гроші або послуги за надання допомоги, давати помилкові обіцянки чи повідомляти недостовірні відомості, перебільшувати свої знання та навички, нав'язувати свою допомогу, вести себе настирливо й безцеремонно, примушувати людей розповідати про те, що з ними відбулося, розповсюджувати отримані відомості особистого характеру, давати оцінку вчинкам та переживанням людей.

У випадку надання ППП необхідно також дбати про себе. Відповідальне надання допомоги означає турботу про власне здоров'я й благополуччя, а саме:

- хоча Ви надаєте допомогу іншим, на Вас може негативно позначитися пережите в кризовій ситуації, тому Ви і Ваша сім'я можете опинитися в числі постраждалих;
- важливо звернути особливу увагу на власне благополуччя й бути впевненим, що Ви фізично та емоційно в змозі допомогти іншим;
- бережіть себе, щоб краще піклуватися про інших. Якщо Ви працюєте в команді, поцікавтеся самопочуттям своїх товаришів.

Що необхідно говорити і робити під час надання ППП:

- Намагайтеся знайти для розмови тихе місце, де Вас ніщо не відволікатиме.
- Поважайте конфіденційність і без особливої потреби не розголошуйте повідомлені Вам особисті відомості.
- Будьте поруч із людиною, але дотримуйтеся необхідної дистанції з урахуванням її віку, статі та культури.
- Зробіть вигляд, що уважно слухаєте мовця, наприклад, киваючи головою чи вимовляючи короткі стверджувальні репліки.

- Будьте терплячим і спокійним.
- Надавайте фактичну інформацію, якщо вона у Вас є. Чесно говоріть, що знаєте, а чого не знаєте: «Я не знаю, але спробую для Вас дізнатися».
- Надавайте інформацію так, щоб її легко було зрозуміти.
- Висловлюйте співпереживання, коли люди говорять Вам про свої почуття, перенесену втрату чи важливі події (втрата будинку, смерть близької людини тощо).
- Дайте людині можливість помовчати.

Що не можна говорити і робити:

- Не змушуйте людину розповідати, що з нею відбулося.
- Не перебивайте і не квапте співрозмовника (наприклад, не дивіться на годинник і не говоріть занадто швидко).
- Не торкайтеся людини, якщо не впевнені, чи це заведено так в її культурному середовищі.
- Не давайте оцінок тому, що людина зробила або не зробила, та її емоціям.
- Не вигадуйте того, чого не знаєте.
- Не використовуйте занадто фахових (специфічних) термінів, не зрозумілих іншим.
- Не давайте помилкових обіцянок.
- Не переказуйте співрозмовнику оповідання, почуті від інших.
- Не кажіть про свої власні труднощі.
- Не думайте і не дійте так, немов зобов'язані вирішити за іншого всі його проблеми.
- Не позбавляйте людину віри у власні сили й здатність самій подбати про себе.
- Не кажіть про людей, використовуючи негативні епітети, наприклад, не називайте їх «божевільними».

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. *Що таке «професійне вигорання» і які існують його рівні? У яких стадіях виявляється «професійне вигорання»?*

2. Дайте характеристику засобам швидкого виходу зі стресу:

№ з/п	Засоби швидкого виходу зі стресу	Характеристика
1.	Дихальні вправи	
2.	Керування власним тілом	
3.	Самомасаж	
4.	Крик	
5.	Фізичне навантаження	
6.	Виправити негатив на позитив	
7.	Спрямувати свої думки в інше русло, щось згадати	

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Специфічні почуття людини, пов'язані з потребами, можуть набувати форми:

- a) афекту;
- b) фрустрації;
- c) настрою;
- d) кохання.

2. Які емоції відрізняються дієвістю й спонукають до вчинків, висловлювань та збільшують напруження сил:

- a) неприємні;
- b) позитивні;
- c) стеничні;
- d) тривалі.

3. Як називається короткочасна, бурхлива, надзвичайно інтенсивна емоційна реакція:

- a) емоція;
- b) стрес;
- c) афект;
- d) невроз.

4. Загальний емоційний стан, який забарвлює поведінку людини протягом значного часу:

- a) емоція;
- b) настрої;
- c) почуття;
- d) стрес.

5. Особливий емоційний стан психічного напруження людини, який виникає в результаті передчуття нею певної, іноді неусвідомленої небезпеки, що неминуче наближається, це:

- a) стан тривоги;
- b) стан нервозності;
- c) стан стресу;
- d) стан настрою.

6. Поведінка в стресовій ситуації залежить від:

- a) інтелекту;
- b) здоров'я;
- c) зовнішніх факторів;
- d) стану нервової системи.

7. Які з перерахованих понять відповідають підвищеній активності людини:

- a) радість;
- b) фантазії;
- c) роздратованість;
- d) подив.

8. Хто з вказаних психологів є авторами теорій типології особистості:

- a) Л. Виготський;
- b) К. Хорні;
- c) А. Лазурський;
- d) Д. Роттер;

9. Якщо людина вважає те, що з нею відбувається, результатом дії зовнішніх сил, то до якого типу вона належить:

- a) екстраверт;
- b) візуал;
- c) екстернал;
- d) практик;
- e) мислитель.

10. Люди якого типу всю інформацію сприймають через зір і зорові образи:

- a) психастенік;
- b) візуал;
- c) холерик;
- d) шизотімік.

11. Хто запропонував конституціональну типологію особистості:

- a) Гіппократ;
- b) Павлов;
- c) Кречмер;
- d) Виготський.

11. Конфлікт, який має відбутися, але не виникає тому, що не усвідомлюється, це:

- a) латентний конфлікт;
- b) реальний конфлікт;
- c) зміщений конфлікт;
- d) хибний конфлікт.

12. Зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії, це:

- a) стрес;
- b) афект;
- c) депресія;
- d) конфлікт.

13. Як називається людина, яка легко змінює свою думку під впливом інших:

- a) кінестетик;
- b) конформіст;
- c) егоїст;
- d) екстернал.

15. Що таке професійна деформація юриста:

- a) негативний соціально-психологічний прояв, який спрямований на деструктивні взаємодії й стосунки співробітників;
- b) неспецифічна реакція організму на ситуацію, яка вимагає більшого або меншого функціонального «перенастроювання» організму;

- c) стан, викликаний двома моментами: наявністю сильного мотивування в досягненні мети (задовольнити потребу) і перепони, яка перешкоджає цьому досягненню;
- d) усі відповіді правильні.

16. Що таке фрустрація?

- a) серйозне потрясіння та власне криза;
- b) неспецифічна реакція організму на ситуацію, яка вимагає більшого або меншого функціонального «перенастроювання» організму;
- c) стан, викликаний двома моментами: наявністю сильного мотивування у досягненні мети (задовольнити потребу) і перепони, яка перешкоджає цьому досягненню;
- d) усі відповіді правильні.

17. У психологічній літературі виділяють три групи чинників, які ведуть до виникнення професійної деформації юриста:

- a) фактори, зумовлені специфікою правоохоронної діяльності, фактори особистісної властивості, фактори соціально-психологічного характеру;
- b) фактори тривожності; фактори стресових ситуацій; фактори соціального характеру;
- c) фактори небезпеки; фактори соціально-психологічного характеру; фактори тривожності;
- d) усі відповіді правильні.

18. Загальні для юридичних професій прояви професійної деформації:

- a) правовий нігілізм, емоційна нестабільність, кризові явища;
- b) правовий нігілізм, емоційна холодність, цинізм, зниження рівня культури спілкування, формалізм;
- c) правовий нігілізм, стресові стани, системність, конформізм, дисциплінованість;
- d) усі відповіді правильні.

19. Дайте визначення поняттю «саморегуляція професійної діяльності»:

- a) це здійснення цілеспрямованої діяльності, попереднє психологічне програмування дій та їх регуляція в ході самої діяльності;
- b) це заходи, що спрямовані на подолання кризових ситуацій;

- с) це професійна діяльність, яка спрямована на розвиток особистості;
d) усі відповіді правильні.

20. Що таке професійна компенсація?

- а) це професійна діяльність, яка спрямована на розвиток особистості;
b) це здійснення цілеспрямованої діяльності, попереднє психологічне програмування дій та їх регуляція в ході самої діяльності;
с) це відшкодування недорозвинених або порушених психічних функцій шляхом використання збережених або відновлення частково порушених функцій;
d) усі відповіді правильні.

6. ПСИХОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

 # конфлікт # структура конфлікту # попередження, запобігання конфліктам # інституалізація конфлікту # інцидент # компроміс # конфліктність # конфліктогени #

Ніщо так не покаже характеру, як гарна поведінка в конфлікті, якого не можна уникнути.

Генрі Тейлор

6.1. Структура, функції та механізми соціального конфлікту

- ✓ **Конфлікт** – зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження та крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, які супроводжуються складними колізіями.

Компонентами (сторонами) конфлікту є пізнавальний, емоційний, вольовий.

Пізнавальний компонент полягає в протиріччі сприймання тих чи інших подій, явищ, фактів його учасниками в існуючій ситуації; викривленні уявлень про індивідуальні особливості один одного та займану позицію, справжні причини напруженості, можливі варіанти вирішення проблеми. Конфлікт може також спричинитися акцентуванням уваги не на цілісному тлі події, а на окремих її фрагментах (частинах, деталях); загостренням пам'яті на негативних обставинах, пов'язаних із контактами конфліктуючих у минулому; внаслідок низької критичності мислення, неспроможності зрозуміти позицію іншого чи визнати правильність відмінної від своєї точки зору, тенденційності та упередженості оцінок.

Емоційний компонент конфлікту виявляється як взаємна антипатія чи особлива відстороненість, взаємна подразливість та збудливість, агресивність та злобливість, неприйнятність емоційного стану іншої людини, емоційна тупість чи, навпаки, підвищена вразливість, а також як зневажливість, погорда, презирство, що підкреслено демонструється у спілкуванні.

Вольовий компонент конфлікту виражається через взаємну демонстрацію (звичайно — словесну) суперечності позицій, непоступливість, негативізм, небажання зрозуміти один одного й розібратися в ситуації, що склалася, затяте нав'язування своєї точки зору.

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. Під структурою завжди розуміється сукупність частин, елементів і зв'язків певного об'єкта та відносин між ними, що забезпечують його цілісність.

До найважливіших структурних компонентів конфлікту належать:

- *сторони, що конфліктують.* У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктери). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, ті, що співчують, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної верстви, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта, якщо йдеться про індивідів);
- *зона конфліктної взаємодії.* Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктери іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку із цим зона конфлікту є дуже «рухомою», може розширюватися та звужуватися;
- *уявлення про ситуацію.* Кожен із конфліктерів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт, а це створює додаткові підстави для непорозуміння;
- *причини, мотиви.* Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Саме вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються в цілях, переслідуваних їх учасниками;
- *умови, за яких відбувається конфлікт.* З'ясування умов дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо;
- *дії.* За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі.

Здебільшого вони виявляються у:

- ▶ створенні прямих або опосередкованих перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- ▶ невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- ▶ загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- ▶ заподіюванні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- ▶ фізичному насильстві;
- ▶ погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- ▶ діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти;
- *наслідки.* Можуть бути як позитивними, так і негативними, що залежить не лише від правомірності вимог, а й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту **необхідними** є: конфліктна ситуація, що формується об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) охоплює декілька стадій.

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Є першою сутичкою конфліктерів, зав'язуванням конфлікту. Іноколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктери вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах — діях та протидіях сторін, що конфліктують. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Є крайньою точкою ескалації, коли напруженість виявляється у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктери можуть вийти з конфлікту одним зі способів — насильством, примиренням, роз'єднанням (розривом).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції.

До позитивних функцій відносять такі:

- ▶ сигналізування про осередки соціальної напруженості — конфлікт не тільки дозволяє з'ясувати нерозв'язані проблеми, а й сприяє відкритому виявленню позицій та інтересів;
- ▶ інноваційна — сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- ▶ консолідована (інтегративна) — полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;
- ▶ активізація соціальних зв'язків — конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;
- ▶ комунікативна — їй передують усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується через пошук компромісу, взаємоприспосадування учасників конфліктної ситуації;
- ▶ зняття психологічної напруженості — часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруженості між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Незважаючи на це, будь-який конфлікт приховує в собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників.

До негативних функцій відносять такі:

- ▶ дестабілізаційна — виявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;
- ▶ дезінтеграційна — спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;
- ▶ аксіологічна — утілюється в загостреному сприйнятті, оцінюванні цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт приховує загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними, методами,

а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації. Тому при розв'язанні конфлікту необхідно враховувати не лише його особливості, характеристики, інтереси сторін, що конфліктують, а й передусім причини, що його спровокували.

6.2. Конфлікти професійного спрямування. Причини юридичних конфліктів

Серед конфліктів професійного спрямування слід звернути увагу на зовнішні та внутрішні конфлікти. Внутрішні конфлікти існують у кожній державній, громадській або приватній структурі. Вони можуть виникати з найрізноманітніших приводів. Сторонами (опонентами) таких конфліктів є керівники організацій та їх структурних підрозділів, рядові фахівці, оперативні працівники, слідчі й інші.

Джерелом внутрішніх конфліктів є складність, різнохарактерність самих мотивів особистостей, які перебувають у відносинах підлеглості та підпорядкованості одних до інших. Розв'язання внутрішнього конфлікту може стати в багатьох випадках приводом для виникнення зовнішнього конфлікту.

Конфлікти в юридичній сфері зумовлені:

- ▶ недоліками в організації праці, пов'язаними зі специфікою діяльності цих органів, серед яких висока перевантаженість, неритмічність роботи, невизначеність компетенції й функціональних обов'язків, постійна відповідальність;
- ▶ недосконалістю морального й матеріального стимулювання працівників;
- ▶ колізією правових норм;
- ▶ недосконалістю управління, тобто невмінням розставити людей відповідно до їхньої кваліфікації та психологічних особливостей; надмірним адмініструванням з боку керівництва; перевищенням службових повноважень, порушенням законності;
- ▶ взаєминами в колективі між співробітниками, які мають високі показники у службовій діяльності, і тими, що відстають, між молодими працівниками й працівниками старшого віку; психологічною несумісністю людей; недостатньою вихованістю; слабкою підготовленістю працівника до виконання своїх функціональних обов'язків; психологічним і соціальним бар'єром між колегами.

Усі причини виникнення конфліктів у юридичній галузі можна розподілити на три основні групи.

Причини, що впливають із властивостей особистості керівника й стилю його роботи:

- ▶ недоліки в організації діяльності (службової, навчальної, виховної тощо);
- ▶ слабка підготовленість, недосвідченість у роботі з особовим складом, невміння управляти людьми та їхньою діяльністю;
- ▶ негативні риси характеру, насамперед крайня невірноваженість, що спричиняє афектні спалахи й різке поведження з підлеглими, а також владність і відсутність гнучкості в професійній діяльності.

Причини, пов'язані з відносинами між особистістю і групою:

- ▶ неправильна реакція людини на вплив оточення або навпаки;
- ▶ негативна система вимог до оточення, середовища або завищена оцінка своїх можливостей та прав;
- ▶ необ'єктивна оцінка можливостей особистості оточенням, розбіжність цих можливостей зі сподіваннями інших; неповне й неточне сприйняття та нерозуміння обставин.

Причини, що впливають із властивостей об'єкта:

- ▶ відсутність свідомої дисципліни в деяких членів групи, колективу;
- ▶ наявність в окремих групах, колективах соціально незрілих осіб (дезорганізаторів, егоїстів, «перестраховальників», кар'єристів, розкрадачів тощо);
- ▶ сформована інертність у стилі роботи груп, колективів працівників, що призводить до неприйняття інноваційних процесів у службовій чи іншій діяльності;
- ▶ особливості характеру членів колективу, групи (прискіпливість, заздрість, грубість, схильність до пліток, скандалів тощо);
- ▶ моральна невихованість окремих осіб, що виявляється в негативності, черствості, владності, різкості, відсутності гнучкості в поведженні тощо.

Знання теорії причин виникнення конфліктів дає можливість керівникам у повсякденній діяльності впливати на формування емоційної стійкості майбутнього юриста. Це залежить від педагогічної

майстерності керівників, від вдумливого і турботливого ставлення до людей, творчого й індивідуального підходу до психологічних проблем у житті колективів.

6.3. Управління конфліктами. Запобігання конфліктам та їх розв'язування

Процес управління конфліктами залежить від багатьох чинників, до яких можна віднести погляди особистості, мотиви й потреби індивідів, груп. Сформовані стереотипи, уявлення, забобони можуть іноді звести нанівець зусилля тих, хто намагається розв'язати конфліктну ситуацію. Залежно від виду конфлікту пошуком рішень можуть займатися різні служби: керівництво організації, служба управління персоналом, відділ психології й соціології, профспілковий комітет.

- ✓ **Розв'язання конфлікту** — це повне чи часткове усунення його причин або зміна цілей й поведінки учасників конфлікту.

Управління конфліктами — цілеспрямовані дії щодо:

- ▶ усунення (мінімізації) причин конфлікту;
- ▶ корекції поведінки учасників конфлікту;
- ▶ підтримки такого рівня конфліктності, що не виходить за контрольовані межі.

Якщо розуміти конфлікт виключно як патологічне явище в суспільстві, що призводить до дезорганізації системи, порушення її нормального функціонування, то основна проблема ставлення до конфлікту зводиться до його ліквідації — скасування, якнайшвидшого розв'язання. Ставлення до конфлікту як до закономірного явища розширює й поглиблює погляд на нього.

- ✓ **Управління конфліктом** — це цілеспрямований вплив на перебіг конфлікту, що забезпечує розв'язання важливих завдань.

- ✓ **Управління конфліктом** — це спрямування конфлікту в раціональне річизще діяльності людей, осмислений вплив на конфліктну поведінку суб'єктів з метою досягнення бажаних результатів; це обмеження протиборства рамками конструктивного впливу на конфліктний процес.

Управління конфліктами **охоплює**: прогнозування конфліктів; запобігання одним і водночас стимулювання інших; припинення й придушення конфліктів; регулювання й розв'язання.

- ✓ **Прогнозування конфлікту** — найважливіший вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на виявлення причин конфлікту в потенційному розвитку. Основними джерелами прогнозування конфліктів є результати вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників взаємодії між людьми з урахуванням їхніх психологічних, індивідуальних та інших особливостей.
- ✓ **Запобігання виникненню конфлікту** — діяльність суб'єкта управління, спрямована на недопущення його виникнення. Конфліктам можна запобігти, здійснюючи ефективне управління соціальною системою. Ця стадія ґрунтується на результатах прогнозування конфлікту.
- ✓ **Діагностика** — це визначення «симптомів» конфлікту та міри, якої він дійшов, у тому разі, якщо вже виник.
- ✓ **Стимулювання конфлікту як різновид регулювання** — діяльність суб'єкта управління, спрямована на провокацію конфлікту. Цей вид доцільно використовувати лише в конструктивних конфліктах. Засобами стимулювання конфліктів **можуть бути**: винесення проблемного питання на публічне обговорення, критика конфліктної ситуації, виступ із критичним матеріалом у засобах масової інформації тощо.
- ✓ **Регулювання конфлікту** — особливий вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на послаблення й обмеження конфлікту, забезпечення його розвитку в напрямку розв'язання.
- ✓ **Розв'язання конфлікту** — заключний етап у процесі управління конфліктом, який забезпечує його завершення. Розв'язання може бути повним і неповним, що залежить від умов і засобів, що використовувались у процесі управління конфліктом. Якщо ці засоби було підібрано правильно, то розв'язання буде повним, якщо ж ні, то конфлікт через деякий час повториться знову.

Які існують оптимальні варіанти завершення конфлікту?

Варіантами завершення конфлікту можуть бути:

- ▶ усунення однієї чи обох сторін;
- ▶ припинення конфлікту з можливістю його поновлення;
- ▶ перемога однієї зі сторін (оволодіння об'єктом конфлікту);
- ▶ розподіл об'єкта конфлікту;
- ▶ згода про правила спільного використання об'єкта;
- ▶ рівнозначна компенсація одній зі сторін за оволодіння об'єктом іншою стороною;
- ▶ відмова обох сторін від зазіхань на даний об'єкт;
- ▶ альтернативне визначення таких об'єктів, які задовольняють інтереси обох сторін.

Основними факторами, що впливають на успішне завершення конфлікту, є:

- ▶ час — наявність часу для обговорення проблеми, з'ясування позицій і інтересів, ухвалення рішень;
  - ▶ третя сторона — участь у завершенні конфлікту нейтральних осіб (інститутів), які допомагають опонентам вирішити проблему;
  - ▶ своєчасність — сторони приступають до розв'язання конфлікту на ранніх стадіях його розвитку;
  - ▶ рівновага сил — якщо конфліктуючі сторони приблизно рівні за можливостями (рівні статуси, посадове становище), то вони змушені шукати шляхи до мирного розв'язання проблеми;
  - ▶ культура — високий рівень загальної культури опонентів знижує ймовірність насильницького розвитку конфлікту;
  - ▶ єдність цінностей — наявність згоди між конфліктуючими сторонами з приводу того, яким повинно бути прийняте рішення;
  - ▶ досвід (приклад);
  - ▶ стосунки — гарні стосунки між опонентами до конфлікту сприяють більш повному розв'язанню суперечності.
- ✓ **Стратегія** — це особливий план подальших дій, тактика ведення справ, спрямованих на результат у майбутньому.

До основних різновидів стратегії виходу з конфлікту зараховують:

- ✓ **Суперництво** — це нав'язування іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є

конструктивним через брак часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях.

- ✓ **Компроміс** — бажання конфліктерів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчувають загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови.
- ✓ **Пристосування** — це вимушена або добровільна відмова від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони.
- ✓ **Уникнення розв'язання проблеми** — це спроба вийти з конфлікту за мінімальних втрат. Йдеться не про розв'язання, а про погашення конфлікту; застосовується через відсутність сил та часу для боротьби, небажання розв'язувати проблему, прагнення виграти час, щоб уникнути труднощів у формуванні лінії власної поведінки;
- ✓ **Співпраця** — передбачає спрямованість конфліктерів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до супротивника, а як до союзника в її розв'язанні; найефективнішою буває за умови сильної взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох; може бути досягнутою за допомогою переговорів.

Переговори передбачають використання ненасильницьких засобів та прийомів для розв'язання проблеми.

Існують три типи поведінки учасників переговорів: компромісу (сторони йдуть на поступки); відносного компромісу, або асиметричного рішення, (поступки однієї сторони значно переважають поступки іншої); нового рішення, знайденого шляхом співпраці.

- ✓ **Технологія переговорів** — це сукупність дій, що починають здійснюватись сторонами в процесі переговорів, і принципів

їх реалізації. Вона (технологія) містить у собі способи представлення позиції, принципи й тактичні прийоми взаємодії з опонентом.

Виділяють чотири способи представлення позиції, які можуть бути використані учасниками переговорів: відкриття позиції; закриття позиції; наголошення на спільності в позиціях; наголошення на розходженнях у позиціях.

Переговори є складним процесом, який відбувається в три етапи:

- ▶ підготовка — здійснюється як за організаційним (формування делегації, визначення місця та часу проведення, узгодження питань тощо), так і за змістовим (аналіз проблеми, складання концепції переговорів, визначення можливих варіантів розв'язання, вироблення пропозицій) напрямками;
- ▶ проведення переговорів — уточнюються інтереси, концепції, позиції учасників; обґрунтовуються погляди, пропозиції; узгоджуються позиції та ухвалюються домовленості;
- ▶ аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні **третьої сторони**. Вона може діяти **як сила**, що підтримує одну зі сторін, і **як незалежний посередник**. У першому випадку завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому — за допомогою суду, арбітражу, медіації.

- ✓ **Медіація** — вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку розв'язання проблеми задля припинення конфлікту. Найчастіше для цього організують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективність медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Залежно від впливу медіатора на рішення сторін, що конфліктує, соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

- ▶ третейський суддя (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів розв'язання проблеми);

- ▶ арбітр (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);
- ▶ посередник (більш нейтральна роль; маючи певні знання, він забезпечує конструктивне обговорення проблеми; прийняття рішення залишається за конфліктерами);
- ▶ помічник (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);
- ▶ спостерігач (своєю присутністю утримує сторони від порушень домовленостей, агресії).

Отже, уміння управляти конфліктом є вирішальним моментом. Після завершення конфліктів по вертикалі у 28 % випадків підвищується якість індивідуальної діяльності керівника. Конфлікт змушує співробітників інтенсивно спілкуватися один з одним, при цьому члени колективу починають краще розуміти своїх колег, стають більш чуйними до проблем інших. І нарешті, люди оцінюють необхідність розуміння норм і бажань іншого й неможливість бути вільними від суспільства, існуючи в ньому.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Дуже актуальне вміння правильно та вчасно діагностувати ознаки маніпулятивної поведінки під час спілкування. Але не менш важливо, а, мабуть, і більше володіти вмінням протистояти такій поведінці.

Засобами маніпуляції є:

1) **мова** — використання особою малозрозумілих чи маловживаних слів (наприклад, *ваучер* або *секвестр*.) Якби вона бажала, щоб її повідомлення було зрозумілим і осмисленим, то зробила б його доступним для розуміння;

2) **емоції**. Якщо політик або диктор починає відверто демонструвати свої почуття, вони найшвидше є маніпулятивними;

3) **сенсаційність і терміновість** - це технологія загальної дії, що забезпечує шум і необхідний рівень нервозності, шкодить психологічному захисту. Однак іноді створення штучного тла сенсаційності служить якійсь конкретній меті, найчастіше для відволікання уваги;

4) **повторення** — головний засіб пропаганди. Якщо раптом починають щодня «мусолити» ту саму тему або вживати ті самі словесні комбінації, справа «нечиста»;

5) **вилучення з контексту**. Це ознака, близька попередній. Вилучаючи проблему з реального контексту, не говорячи про важливі зовнішні фактори, маніпулятор «заганяє» нашу думку, нашу роботу з тлумачення його повідомлення в потрібний йому вузький «коридор»;

6) **тоталітаризм джерела повідомлень**. Оскільки можливе найбільш повне усунення невідповідних джерел інформації й думок як найважливішої умови успіху маніпуляції, відсутність реального діалогу є вірною ознакою маніпулятивного характеру повідомлень. Знаючи це, маніпулятори намагаються «купити» або «виростити» у власному колективі осіб, що нібито «сперечаються» з маніпулятором;

7) **тоталітаризм рішення**. Ще більш наочною й пов'язаною з попередньою ознакою є тоталітаризм самої формули рішення, що навіюється аудиторії. *Іншого не дано! Коней на переправі не змінюють!*

8) **прикриття авторитетом**. Коли як аргумент на підтримку якогось чисто ідеологічного або політичного твердження залучається авторитет і повага, завойовані в зовсім іншій, не пов'язаній із цим твердженням сфері, це — типова маніпуляція. Причому маніпуляція груба й примітивна.

Правила поведінки, що повинні знизити вразливість до впливу маніпуляторів.

Перше правило — відчутти й усвідомити, що ми живемо в іншому суспільстві, ніж раніше. Ми потрапили в джунглі, де за нами (за нашою свідомістю) *йде полювання*. Це важко і незвично, але поводитися треба відповідно до реальності, а не наших побажань і старих звичок.

Скорочення контактів. Треба уникати перебування в зоні контакту з маніпулятором або потенційним маніпулятором. Насправді розмаїття інформації на різних каналах телебачення немає ніякого. Не слід сподіватися на свою стійкість — сигнали телебачення діють у потрібному йому напрямку незалежно від того, як ми до них ставимося. Добре було Одиссею слухати сирен: він наказав товаришам прив'язати його до щогли. А їм треба було гребти й керувати вітрилом. Якби він не залив їм у вуха віск, так би всі й загинули.

Зміна темпу. У програмі маніпуляції дуже важливий темп. Маніпулятор досягає успіху, коли він випереджає процес мобілізації психологічних захистів аудиторії. Тому таке велике значення надається сенсаційності й терміновості. Із цього ритму треба намагатися маніпулятора збити, не можна дозволити йому нав'язати його темп свідомості — вони не повинні увійти в резонанс. Цей прийом відображений у народній мудрості: «Ранок вечора мудріший». Це означає, що корисно перервати контакт, дати думкам, почуттям і враженням

«відпочити», а потім продовжити з ясним розумом. Терміновість завжди буває помилковою, штучно створеною.

Непередбачуваність. Простіше маніпулювати свідомістю людини, мислення якої відповідає чіткому й суворому алгоритмові. До людини з нестандартним мисленням, яка дотримується незвичайної логіки, що призводить до парадоксальних висновків, важче підібрати підхід, а, отже, і важче маніпулювати нею.

Відключення емоцій. Більшість стереотипів, що використовують маніпулятори, забарвлені емоційно. «Розгойдати» почуття — половина успіху для маніпулятора.

Діалогічність мислення. Маніпулятори намагаються перетворити нас на споживачів ідей, у вухо, що слухає, і розширену зіницю. Діалог руйнує маніпуляцію. У нас один вихід — вести уявний діалог. Але не приймати жодного твердження без запитань.

Створення альтернатив. Маніпулятор, припиняючи діалог, представляє вигідне йому рішення як таке, що не має альтернативи. Варто тільки дозволити собі дійти самому до різних варіантів рішення, як вся побудова маніпуляції руйнується, і відразу видно корисливі наміри. По суті, виконуючи програму руйнування «імперії зла», зосередили увагу на депортації цілих народів — кримських татар, чеченців.

Включення здорового глузду. Коли чуєш палкі промови, то краще пропустити повз вуха красиві фрази й «ухопити» тільки головний довід. Потім допустити, що він правильний, і подумати, чи відповідає здоровому глуздові те рішення проблеми, що пропонує оратор. «А як би зробив я?» — от перше питання. Як не дивно, найчастіше виявляється, що сам би ти так не зробив.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Визначте структурні компоненти конфліктів у сфері міжособистісних стосунків із власного досвіду. Охарактеризуйте свою поведінку в них.

2. Проаналізуйте конструктивну і деструктивну функції одного з виробничих конфліктів, свідком якого вам довелося бути.

3. Визначте модель конфліктної поведінки:

Поведінкові характеристики особистості	Модель поведінки
1. Прагне залагодити конфлікт	А. Конструктивна
2. Постійно прагне розширювати та загострювати конфлікт	В. Деструктивна
3. Налаштована на пошук прийняттого рішення	С. Конформістська
4. Пасивна, схильна до поступок	Д. Жодна з вищенаведених
5. Відкрита та щира у спілкуванні	
6. Підтримує одного з учасників конфлікту	
7. Легко погоджується з точкою зору суперника	
8. Виявляє підозру й недовіру до суперника	
9. Уникає гострих питань	
10. Бере участь у конфліктній ситуації	

4. Установіть відповідність у вигляді комбінації цифр і букв:

Стиль поведінки в конфлікті	Сутність стилю
1. Суперництво. 2. Співробітництво. 3. Компроміс. 4. Поступка. 5. Пристосування.	А. Стиль поведінки в конфлікті, заснований на відстоюванні власних позицій; задоволенні насамперед власних інтересів на противагу інтересам інших. Б. Стиль поведінки в конфлікті, заснований на униканні проблем, перекладанні відповідальності за їх рішення на інших. В. Стиль поведінки в конфлікті, заснований на взаємодії сторін, коли один з учасників не має наміру відстоювати особисті інтереси, погоджується робити те, що хоче інший. Г. Стиль поведінки в конфлікті, заснований на активному відстоюванні своїх інтересів, але з урахуванням інтересів іншої людини.

	Д. Стиль поведінки в конфлікті, заснований на пошуку взаємовигідного рішення шляхом взаємних поступок, на частковому задоволенні своїх бажань.
--	--

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

1. Тактика поведінки в конфліктній ситуації може бути:

- a) жорсткою, нейтральною або м'якою;
- b) індивідуальною та груповою;
- c) м'якою та авторитарною;
- d) усі відповіді правильні.

2. Суперечливі позиції сторін з певного приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення – це:

- a) бойкот;
- b) війна;
- c) сутичка;
- d) конфліктна ситуація.

3. Що таке інцидент?

- a) неприємна подія, непорозуміння, випадок, зіткнення;
- b) суперечливі позиції сторін з певного приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення;
- c) активні взаємоспрямовані дії кожного з конфліктерів;
- d) усі відповіді правильні.

4. Передконфліктна стадія конфлікту – це:

- a) період, коли конфліктери оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії або відступити;
- b) суперечливі позиції сторін з певного приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення;
- c) активні взаємоспрямовані дії кожного з конфліктерів;
- d) усі відповіді правильні.

5. Стадія, яка характеризується насамперед наявністю інциденту, тобто соціальних дій, спрямованих на зміну поведінки суперників, це:

- a) бойкот;
- b) конфліктна ситуація;
- c) передконфліктна стадія;
- d) безпосередньо конфлікт.

6. Завершення інциденту, коли між конфліктерами припиняється конфліктна взаємодія, це:

- a) розв'язання конфлікту;
- b) конфліктна ситуація;
- c) передконфліктна стадія;
- d) безпосередньо конфлікт.

7. Різновидами складних форм конфліктів є:

- a) суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна;
- b) суперництво, пристосування, компроміс;
- c) компроміс, суспільний протест, бунт;
- d) уникнення, війна, соціальна революція.

8. Простими конфліктами вважають:

- a) бойкот, саботаж, переслідування, вербальну та фізичну агресію;
- b) пристосування, уникнення, війну, гру;
- c) медіацію, співпрацю, уникнення;
- d) співпрацю, суперництво, співробітництво.

9. Завершення інциденту, коли між конфліктерами припиняється конфліктна взаємодія, це:

- a) розв'язання конфлікту;
- b) кінець конфлікту;
- c) компроміс;
- d) уникнення.

10. Якщо людина керується гаслом «переможців не судять», то стилем її поведінки в конфлікті є:

- a) ухилення;
- b) співробітництво;
- c) пристосування;
- d) конфронтація.

11. Бажання конфліктерів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони – це:

- a) пристосування;
- b) суперництво;
- c) компроміс;
- d) уникнення.

12. Різновидами стратегії виходу з конфлікту є:

- a) суперництво, компроміс, пристосування, уникнення розв'язування проблем, співробітництво;
- b) пристосування, уникнення, війна, гра;
- c) медіація, співпраця, уникнення;
- d) співпраця, суперництво, співпраця.

13. Вимушена або добровільна відмова від боротьби; усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього; незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших; тиск третьої сторони, це:

- a) пристосування;
- b) суперництво;
- c) компроміс;
- d) уникнення.

14. Вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку розв'язання проблеми задля припинення конфлікту, це:

- a) медіація;
- b) суперництво;
- c) компроміс;
- d) співпраця.

15. Залежно від впливу медіатора на рішення сторін, що конфліктують, соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

- a) третейський суддя, арбітр, посередник, помічник, спостерігач;
- b) суддя, медіатор, арбітр;
- c) арбітр, тренер, посередник;
- d) помічник, учасник, спостерігач.

16. Учасники переговорів найчастіше вдаються до одного з типів поведінки:

- a) компромісу, асиметричного рішення, нового рішення, знайденого шляхом співпраці;
- b) суперництва, пристосування;
- c) компромісу, уникнення;
- d) співпраці, відносного компромісу, уникнення.

17. Доказове припущення можливості виникнення та розвитку конфлікту – це його:

- a) прогнозування;
- b) розвиток;
- c) розв'язання;
- d) уникнення.

18. Переговори можуть виконувати:

- a) пропагандистську, координаційну, регулятивну, комунікативну, інформаційну функції;
- b) навчальну, розвивальну, комунікативну, інформаційну функції;
- c) виховну, комунікативну, регулятивну функції;
- d) функцію співпраці, регулятивну, пропагандистську.

19. Уникнення розв'язання проблем – це:

- a) спроба вийти з конфлікту за мінімальних втрат;
- b) спроба розвитку конфлікту;
- c) спроба розв'язання конфлікту;
- d) спроба уникнення конфлікту.

20. Нав'язування іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним через брак часу для переконання опонента, в екстремальних ситуаціях – це:

- a) суперництво;
- b) конфлікт;
- c) протистояння;
- d) конфронтація.

РОЗДІЛ II ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

7. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАВОПОРУШНИКА

кримінальна психологія # особистість правопорушника # злочинність # злочинна поведінка # мотивація

Заборони — це основна причина всіх злочинів.

Ян Флемінг

7.1. Предмет і завдання кримінальної психології

Будь-яка людина потенційно здатна на злочин. Навіть психічно здорова, яка в незручній для себе ситуації також буде намагатися знайти вихід. І обраний шлях не завжди може бути законний. Усе залежить від тих обставин, у які потрапляє людина. Інша справа — навмисно чи ненавмисно вона скоїла злочин.

- ✓ **Кримінальна психологія** — галузь юридичної психології, яка вивчає: психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників та психологію злочинних груп; закономірності, пов'язані з формуванням злочинної установки, утворенням злочинного умислу, підготовкою і здійсненням злочину, а також зі створенням злочинного стереотипу поведінки; психологічні закономірності поведінки особи в криміногенній ситуації і розробляє рекомендації щодо профілактики злочинності.

Отже, у центрі вивчення кримінальної психології знаходиться особистість правопорушника.

Що ж таке особистість правопорушника?

- ✓ **Особистість правопорушника** — сукупність соціально-психологічних властивостей і якостей людини, які є причинами і умовами вчинення злочинів.

Кримінальна психологія вивчає психологічні властивості злочинної особистості, закономірності, пов'язані з формуванням злочинної установки, утворенням злочинного умислу, підготовкою і здійсненням злочину, а також створенням злочинного стереотипу поведінки.

Що включає психологічне вивчення особи правопорушника?

Психологічне вивчення особи обвинуваченого включає в себе дослідження:

- ▶ його внутрішнього світу;
- ▶ потреб, прагнень, які лежать в основі вчинків (мотивів поведінки);
- ▶ окремих рис характеру, емоційно-вольової сфери;
- ▶ здібностей, індивідуальних особливостей інтелектуальної діяльності (виховання, мислення, пам'яті та інших пізнавальних процесів).

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про «природженого злочинця», реалізується діалектичний погляд, у якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам. Навіть суто вроджені і спадкові властивості індивіда не звільнені від впливу макро- і мікросередовища. Але існують і біологічні передумови до протиправної поведінки.

До них, зокрема, відносять такі:

- ▶ патологія біологічних потреб (причина багатьох сексуальних викривлень і статевих злочинів);
- ▶ неврастенія, психопатія та інші нервово-психічні захворювання;
- ▶ спадкові захворювання (особливо захворювання дітей, викликані алкоголізмом батьків);

- ▶ психофізичні навантаження, конфліктні ситуації, використання нових видів енергії, які призводять до різних захворювань і виступають кримінальним фактором.

Вивчення психологічних особливостей обвинуваченого повинно бути складовою частиною розслідування злочину, і в кожному конкретному випадку діапазон цих відомостей повинен конкретизуватися в залежності від категорії і характеру кримінальної справи і від особливостей особи обвинуваченого.

Особа правопорушник відрізняється від особи не правопорушника негативним змістом ціннісно-нормативної системи і стійкими психологічними особливостями.

Злочинці більш фаталістичні і меланхолічні, вони негативно оцінюють прожите життя, щоденні справи і життєві перспективи, у них знижена потреба в саморегуляції і в подальших планах вони надають перевагу безтурботному існуванню. Але різні риси особи неоднаково виражені у різних категорій злочинців.

Які люди вчиняють сплановані, умисні насильницькі дії?

Для таких людей характерні певні психологічні травми, отримані в дитинстві. У перші чотири роки свого життя дитина сприймає 25 % інформації від тієї, яка буде нею сприйнята впродовж усього життя. Саме це формує її поведінку і подальше світосприйняття. Якщо дитина зростає і бачить лише скандали між батьками, обдерті стіни, насильство, пережила приниження від батьків, а потім від однолітків, то є велика вірогідність того, що в подальшому вона буде прагнути пригнічувати слабших за себе, щоб компенсувати власну невпевненість і страх.

Кримінальна психологія вивчає:

- ▶ психічні закономірності, пов'язані з формуванням антисоціальних настанов, мотивів вчинення злочину і протиправних дій, поведінкою осіб, які характеризуються делінквентністю (схильністю до правопорушень);
- ▶ психологію формування груп правопорушників, роль конкретних обставин і факторів, що сприяють їхній появі;
- ▶ форми і способи діяльності, спрямованої на попередження антисоціальних тенденцій, виявлення причин і умов, що в психологічному аспекті сприяють формуванню антисоціальних настанов та їх проявам, розробляє конкретні заходи профілактичного характеру.

7.2. Поняття особистості правопорушника. Структура особистості правопорушника

Особистість правопорушника справедливо визначається як один із найбільш важливих і складних об'єктів вивчення в юридичній психології. Метою дослідження такої особистості є вивчення типових особливостей, притаманних досліджуваному об'єкту, причин та закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення.

- ✓ **Особистість правопорушника** — свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно обумовлених і соціально детермінованих властивостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що виникає під впливом певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов.

Центральним питанням проблеми особистості злочинця є співвідношення наслідуваних (біологічних) та набутих (соціальних) властивостей у детермінації злочинної поведінки, і у зв'язку з цим — визначення можливостей та меж її корекції.

Психологи вказують, що психологія правопорушника характеризується антисуспільною спрямованістю, і виділяють такі її типи:

- ▶ асоціальна — поведінка не збігається з інтересами суспільства, але не має вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди;
- ▶ антисоціальна — поведінка суперечить інтересам суспільства і шкідлива для нього, але не є небезпечною для засад суспільного буття;
- ▶ суспільно небезпечна — свідомо спрямована проти основних засад суспільства, коли поведінка становить значну, серйозну небезпеку.

Суспільно небезпечна спрямованість поділяється на три підтипи:

- ▶ некримінальний — антисуспільна, але не злочинна поведінка і відсутність імовірності криміналізації в майбутньому;
- ▶ передкримінальний — при такій же поведінці і високій імовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем;
- ▶ кримінальний — після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому.

За ступенем соціальної шкідливості визначають такі типи правопорушників:

- ▶ корисливий — злочинці (правопорушники), які зазіхають на розподіл матеріальних благ у суспільстві (наприклад, крадіжка, фінансові махінації);
- ▶ насильницький — злочинці (правопорушники) з агресивною, антигуманною спрямованістю, із вкрай зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей (вбивство, зґвалтування);
- ▶ корисливо-насильницький — злочинці (правопорушники), які поєднують у собі риси двох попередніх (грабіж та нанесення тяжких тілесних);
- ▶ «випадковий» тип — такий, що характеризується дефектами психічної саморегуляції. Сюди належать особи, які вчинили злочин вперше внаслідок збігу обставин, не змогли протистояти криміногенній ситуації тощо.

Основою поведінки людини є, насамперед, її потреби, що визначають механізм формування відповідних мотивів. Важливо відзначити, що власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. Це ті ж загальнолюдські потреби, але деформовані за своєю спрямованістю та інтенсивністю. Наприклад:

- ▶ потреба у спілкуванні — деформується в потребу насильства над оточуючими;
- ▶ потреба в самоствердженні — у прагненні до влади, застосування сили, принижувати іншу особу;
- ▶ потреба у визнанні — в егоцентризмі, тобто нездатності чи невміння індивіда встати на чужу точку зору. Сприйняття своєї точки зору як єдиної існуючої;
- ▶ потреба в повазі — у демонстрацію своєї переваги будь-яким чином.

Отже, вибір того чи іншого варіанта злочинної поведінки залежить переважно від специфіки взаємовідносин з оточуючими та самого соціального середовища.

7.3. Злочинна поведінка та механізми її формування

Оскільки злочинний результат є формою взаємодії особистості з середовищем, то й етапи формування злочинної поведінки слід розглядати на тлі соціальної дійсності.

Етапи злочинної поведінки:

- ▶ формування особистості з антисуспільною спрямованістю;
- ▶ мотивація антисуспільного вчинку (мотиваційний етап);
- ▶ прийняття конкретного рішення про його здійснення (етап цілепокладання);
- ▶ реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків (операційний етап).

Основною категорією виступає поведінка, як ланка, що опосередковує взаємовідносини між свідомістю людини і зовнішнім світом.

- ✓ **Елементарною ланкою поведінки є вчинок** — одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків.
- ✓ **Злочин** — вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення.

Кримінально-правове поняття злочину визначається двома основними категоріями — суспільної небезпеки і протиправності.

- ✓ **Злочинна поведінка** — це процес, що розгортається у просторі та часі і включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Психологічна структура злочинної поведінки за формою має такі ж компоненти, як законослухняна, але їх зміст інший.

I етап формування злочинної поведінки.

Власне поведінкою є лише заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості. Людина — не пасивний об'єкт, що лише сприймає вплив оточення, вона активно взаємодіє з середовищем, формуючи в певних межах умови свого життя, свою особистість.

Ця активність виявляється передусім у соціальних ролях.

- ✓ **Соціальна роль** — це реальна суспільна функція особи, зумовлена її становищем у системі суспільних відносин, приналежністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами в різних сферах суспільного життя.

Основою поведінки людини є, насамперед, її потреби, що в подальшому визначають механізм формування мотивів.

Загалом потреби злочинця відрізняються такими ознаками:

- ▶ нерозвиненість соціально-необхідних потреб. **Соціальні потреби: у повазі; у самовираженні** (саморозвиток і самореалізації; самоповага, визнання, статус; потреба соціального контакту, любов, відчуття духовної близькості; надійність доходів, забезпечення старості, робочого місця, чисте повітря, чисті продукти, захист у разі непрацевдатності; голод, спрага, одяг, житло);
- ▶ матеріально-утилітарний характер (утилітарний — розрахований виключно на практичне використання або вигоду, практичний);
- ▶ перебільшення потреб, тобто перевищення середнього стандарту і правомірних можливостей їх задоволення.

Важливо наголосити, що ніяких власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. На основі потреб виникає відповідна система інтересів.

- ✓ **Інтерес** — це крок від потреби до поведінки, це усвідомлення потреби і співвіднесення її з наявними умовами і засобами реалізації. При усвідомленні потреби свідомість прямо чи опосередковано спрямовується на відповідні об'єкти, спричиняючи виникнення безпосереднього чи побічного інтересу і перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину.

Прагнення до вчинення конкретного злочину можна поділити на чотири групи:

- ▶ до результату дії — при співпаданні мети і наслідків, що наступили;
- ▶ до самих дій (коли мета і результати не співпадають);
- ▶ до злочинної поведінки безвідносно до її результату;
- ▶ до самоствердження через демонстрацію сили, хоробрості, домінування та інших проявів злочинного змісту.

II етап формування злочинної поведінки.

Потреби особи та необхідність їх задоволення опосередковують виникнення мотиву — **обґрунтування свідомого рішення діяти задля її задоволення.**

За джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділити на декілька груп:

- ▶ особистого характеру (помста, ревності, особиста зацікавленість);
- ▶ такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення (хуліганство, прагнення протидіяти законним вимогам представників закону, порушення громадського порядку);
- ▶ зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією (ексцес оборони), коли утруднена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

Безпосередньою причиною виникнення мотиву звичайно виступає привід — об'єктивний чинник (випадок, обставина), що використовується при вчиненні злочину; це може бути образа, сварка, насильство тощо. Приводи можуть бути типовими чи нетиповими, суттєвими чи незначними.

Більш загальним щодо приводу є поняття «стимул», тобто зовнішня необхідність, що є безпосередньою активізуючою ланкою вчинку (раптово виникла небезпечна ситуація, примус, насильство, прохання тощо) і посилює спонування до дії чи безпосередньо формує її мотивацію.

Термін «мотивація», похідний від «мотиву», вживається в декількох значеннях.

У вузькому сенсі це:

- ▶ процес виникнення мотиву в результаті взаємодії особи з оточуючим середовищем;
- ▶ сукупність спонукань і мотивів, які визначають поведінку, їх система;
- ▶ динаміка розвитку вольового акту, обумовленого певними мотивами (від прийняття рішення діяти до результату).

У широкому сенсі мотивація включає свідомість індивіда, його соціальні і природні якості (властивості), що визначають ставлення до

інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення в мотивах поведінки і діяльності.

Мотив необхідно відрізнити від наміру.

- ✓ **Намір** — мислений образ дії, яку особа прагне чи вирішила здійснити; при одному й тому ж намірі вчинок реалізується через різні мотиви, а сам мотив не визначає змісту намірів та дій, спрямованих на його задоволення.

III етап формування злочинної поведінки.

На цьому етапі розвитку злочинної поведінки — цілепокладанні — різноманітні спонуки і почуття особистості оформляються у свідомості суб'єкта у вигляді ідеальних прагнень до певної мети.

- ✓ **Мета** — форма реалізації мотиву, яка втілюється в діях і результатах; взаємозв'язок мотивів і цілей дій — основа змісту зазначеного етапу злочину, що завершується прийняттям рішення діяти.
- ✓ **Прийняття рішення** — психологічний процес вибору найбільш бажаного варіанту злочинної поведінки, безпосередньо пов'язаний із її вибірковістю. У рішенні знаходять відображення всі об'єктивні і суб'єктивні чинники, що обумовили вчинення злочину, модель майбутнього злочину, його можливі наслідки не лише як результат, але і як можливість покарання за його вчинення.

Структура процесу прийняття рішення представлена наступними етапами:

- ▶ підготовчий — переробка інформації і осмислення варіантів наступних дій (бездіяльності), можливих наслідків;
- ▶ основний — вибір одного, найбільш прийняттого варіанту дій;
- ▶ контрольний — оцінка рішення з позицій необхідності й доцільності, його можлива корекція, зміна спрямованості наступних дій і прийняття нового рішення, зокрема — сполученого з відстроченням задуманого та добровільною відмовою від здійснення злочинного умислу.

IV етап формування злочинної поведінки.

Заключним (операціональним) етапом психологічної структури злочинної поведінки є реалізація прийнятого рішення — безпосереднє вчинення злочину. Власне поведінкою є лише цей заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості.

Виходячи зі сказаного, антигромадську установку чи орієнтацію особистості можна визначити як готовність у відповідності зі своїми поглядами, потребами та інтересами діяти всупереч інтересам суспільства. Ця змістовна сторона антигромадських дій відбиває соціальну сутність злочинця.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

На основі аналізу експериментальних досліджень психологів, практичних працівників з'явилася можливість бачити і описати найбільш **характерні типи чи психологічні портрети злочинців:**

Портрет: «актор»: структура характеру злочинців цієї групи нестійка. Їм властива швидка зміна бажань, захопленість, спрямованості поведінки. Ставлення особистості до самої себе, до вимог групових норм хитливе. У міжособистісних взаємодіях яскраво виявляються демонстративні риси. Недолік природності в комунікації компенсується необмеженістю. Схильність до рухливості емоцій помилково може розцінюватися як почуттєвість, «театральний стиль» мислення, художня образність. За всією яскравістю, ефектністю ховається особистість егоїстична, незріла, яка не має твердих поглядів і переконань.

Портрет: «панікер»: ці особи легко збудливі щодо негативних емоцій (роздратування, гнів, злість, а також страх, розпач, паніка), так і позитивних (радість, захопленість, надія, віра). Вони вразливі, запальні, легко ранимі, однак швидко відхідливі, не злопам'ятні. Незважаючи на рухливість афектів, їм властива схильність до прихильності.

Портрет: «скиглій»: це правопорушники з «мінусом» у поведженні і настрої. Вони постійно скаржаться на своє здоров'я, на свою життєву невпорядкованість. Вони звичайно незадоволені роботою, але не хочуть її змінювати. Незадоволені також сімейними проблемами, але переписують і перераховують гроші на виховання дітей. Такі особи звичайно скаржаться на все і вся, і в цьому виявляють нав'язливість, вимагають, щоб їх вислухали, нестаток у співчутті. Однак ніколи не вірять у них. Вони працьовиті і продуктивні. Це добре компенсує «мінуси» настрою. У спілкуванні ці правопорушники не дуже комунікабельні, у поведженні виявляється похмурість, замкнутість.

Портрет: «гравець»: у поведінці така людина виглядає як натура волюва, яка не втрачає самовладання ні в яких випадках. Однак це дається ціною постійних внутрішніх зусиль, побудовою складної системи саморегуляції і психологічного захисту. Такий правопорушник може робити враження людини зухвалої чи навіть нахабної. Але це є компенсаторною поведінкою. Коли психологічний захист руйнується, а система саморегуляції виявляється неспроможною, то відразу виявляється його слабкість.

Портрет: «сутяга» (кляузник, ябеда): їм притаманна прямолінійність, твердість суджень і установок, у тому числі й афективність. Ці правопорушники відрізняються нетерпимістю як основною характерологічною рисою. Нетерпимість пронизує і мислення, і афекти, і потяг, і ціннісні орієнтації. Така людина виявляє себе як постійно конфліктний суб'єкт.

Портрет: «біла ворона»: у такого тривожно-недовірливого типу особистості правопорушника стиль поведінки завжди індивідуальний. Їх вчинки і реагування оригінальні, а цілеспрямованість не знає перешкод, вони часто здаються неадекватними в поведженні через свою оригінальність і неординарність. Ці особи, як правило, ніколи не бувають зрозумілими. Їх недооцінюють, вважаючи інфантильними, чи переоцінюють, вважаючи «людьми собі на умі».

Портрет: «зануда»: такі особи відрізняються невпорядкованістю поведінки. Їм властива уразливість і примхливість. Це приводить до конфліктів у малих групах. Претензійність у таких правопорушників поєднується з власною неспроможністю. За усім цим виявляються нереалізовані домагання.

Портрет: «одинак»: такі правопорушники дратівливі, напружені, тривожні, настрій звичайно подавлений. «Одинак» зовні виглядає завжди стомленим, замкнутим, завжди намагається усамітнитися. Вони роздратовуються з будь-якого приводу. Зовні такі особи можуть виглядати вкрай неохайно, з оточуючими грубі, безпричинно плаксиві.

Портрет: «тюхтій»: ці правопорушники начебто перелякані, на обличчі у них вираз винності, якогось чекання. Через це вони незібрані, у них усе валиться «з рук». У поведженні виявляються риси імпульсивності й ненав'язливості одночасно. Їм притаманна якась чужність, вони начебто весь час про щось думають, їх щось гнітить. Їм властива відчуженість. У поведженні для них характерні страх, розпач, невмотивовані спалахи радості й утоми.

Портрет: «інтриган»: вони пред'являють постійні скарги, незадоволені, конфліктують з оточуючими. Ці правопорушники постійно

втручаються у справи і стосунки інших. До того ж ледь справляються зі своїми власними завданнями. Вони, як правило, плутають особисті турботи і проблеми з груповими інтересами. Водночас готові пожертвувати інтересами найближчого оточення заради власних.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Яку структуру має злочин з погляду психології?
2. У чому полягають психологічні наслідки злочину?

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Складовою психологічного аналізу особистості злочинця є:
  - a) конкретні індивідуально-психологічні особливості;
  - b) антропометричні показники;
  - c) ступінь соціальної дезадаптації;
  - d) типи темпераментів.
2. Кримінальна психологія — це:
  - a) психологія діяльності кримінальної поліції;
  - b) психологія виконання покарання;
  - c) психологія злочинної поведінки, особистості злочинця та злочинних груп;
  - d) психологія вивчення особливостей поведінки правопорушника.
3. Основними типами особистості злочинця за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості є:
  - a) корисливий;
  - b) насильницький;
  - c) корисливо-насильницький;
  - d) всі відповіді вірні.
4. У кримінальній психології виділяють такі групи ознак вивчення психології правопорушника:

- a) соціально-демографічні, соціально-психологічні, психофізіологічні;
- b) соціальні, індивідуальні, психологічні, психофізіологічні;
- c) демографічні, психологічні, психофізіологічні;
- d) конкретні індивідуально-психологічні особливості; соціально-психологічні, психофізіологічні.

5. В чому виявляються дефекти соціалізації:

- a) в соціальному середовищі; індивідуально-психологічних особливостях злочинця;
- b) в соціальних, індивідуальних, психологічних, психофізіологічних особливостях злочинця;
- c) в умовах сприйняття; у недостатнім розумінні й виконанні соціальної ролі;
- d) в конкретних індивідуально-психологічних особливостях; в умовах сприйняття.

6. Виділяють чотири основні типи спрямованості особистості:

- a) аморальна, асоціальна, антисоціальна, злочинна (суспільно небезпечна);
- b) соціальна, індивідуальна, антисоціальна, злочинна (суспільно небезпечна);
- c) антисоціальна, злочинна (суспільно небезпечна), соціальна, суспільна;
- d) індивідуально-психологічна; соціально-психологічна, аморальна, асоціальна.

7. У типології особистостей злочинців розрізняють три градації:

- a) аморальний, асоціальний, антисоціальний тип;
- b) загальний тип злочинця; особистість злочинця визначеної категорії; особистість злочинця визначеного виду;
- c) антисоціальний тип, злочинний (суспільно небезпечний), соціальний тип;
- d) аморальний, асоціальний, загальний тип злочинця.

8. Визначають три групи спрямованості злочинців:

- a) насильницька, корислива і корисливо-насильницька;
- b) соціальна, антисоціальна, злочинна (суспільно небезпечна);
- c) антисоціальна, соціальна, суспільна;
- d) соціально-психологічна, аморальна, асоціальна.

9. Злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю поділяються на такі підгрупи:

- a) аморальна підгрупа, асоціальна підгрупа, злодії;
- b) корисливо-господарська підгрупа, корисливо-службова підгрупа, злодії, шахраї;
- c) антисоціальна підгрупа, суспільно небезпечна підгрупа, корисливо-господарська підгрупа;
- d) корисливо-господарська підгрупа, шахраї, вбивці.

10. До злочинців з антигуманною, агресивною спрямованістю — особи з вкрай зневажливим ставленням до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей відносять такі групи:

- a) хулігани; злісні хулігани; особи, що роблять агресивно-насильницькі дії проти особистості;
- b) злодії, шахраї, гвалтівники, вбивці;
- c) розбійники, грабіжники, шахраї;
- d) хулігани, шахраї, вбивці.

11. Злочинна поведінка це —

- a) процес, що розгортається у просторі і часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку;
- b) вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості;
- c) одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків;
- d) суспільно-небезпечна та протиправна діяльність особистості.

12. Елементарною ланкою поведінки особистості є вчинок —

- a) процес, який розгортається в часі і просторі. Він включає не тільки самі дії, які змінюють зовнішнє середовище, але і психологічні явища, які їм передували, та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку;
- b) вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості;
- c) одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків;
- d) суспільно-небезпечна та протиправна діяльність особистості.

13. Що є безпосередньо причиною виникнення мотиву злочинної поведінки:

- a) привід;
- b) інтерес;
- c) стимул;
- d) вчинок.

14. Що таке привід злочинної поведінки:

- a) об'єктивний чинник (випадок, обставина), що використовується при вчиненні злочину;
- b) обґрунтування свідомого рішення діяти задля задоволення потреб;
- c) одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків;
- d) суспільно-небезпечна та протиправна діяльність особистості.

15. Що таке намір?

- a) мислений образ дії, який особа прагне чи вирішила здійснити;
- b) обґрунтування свідомого рішення діяти задля задоволення потреб;
- c) одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків;
- d) зовнішня необхідність, що є безпосередньо активізуючою ланкою вчинку і посилює спонукання до дії чи безпосередньо формує мотивацію особистості.

**8. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ,
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАСИЛЬСТВА
В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

особистість неповнолітнього правопорушника # соціальна адаптація # мотиви # конфлікт # психологічний захист

Немає нічого важче, як перевиховати людину, погано виховану.

Ян Амос Коменський

**8.1. Соціально-психологічний портрет
сучасного неповнолітнього**

Підлітковий вік має певні особливості психофізіологічного та соціального характеру, його називають «перехідним», «критичним», «переломним», «важким». Ці поняття повною мірою відображають складність і значущість процесів розвитку, які відбуваються в цьому віковому періоді.

Вік підлітка особливий — відбувається перехід від дитинства до дорослості. Відповідно до вікової періодизації, це вік від 11–12 до 14–15 років.

У підлітковому віці розвиток йде у швидкому темпі і на всіх фронтах. За короткий час діти дорослішають фізично, морально, розумово, соціально.

Статеве дозрівання та зрушення у фізичному розвитку відіграють важливу роль у появі нових **психологічних утворень. По-перше, виникає відчуття власної дорослості. По-друге, стимулюється розвиток інтересу до іншої статі, з'являються нові відчуття, переживання, перші романтичні почуття.**

Фактори біологічного і соціального порядку виступають у взаємодії, стають внутрішніми механізмами психологічних новоутворень, які спонукають до встановлення і поглиблення сексуальних стосунків у наступному віковому періоді.

Психологи прийшли до висновку, що істотні особливості підлітка залежать від соціальних факторів.

Доведено, що конкретними соціальними умовами життя дитини визначається:

- ▶ тривалість підліткового віку;
- ▶ наявність чи відсутність криз, конфліктів, труднощів;
- ▶ характер переходу від дитинства до дорослості.

Найважливішим новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості, яке найперше характеризується почуттям дорослості, формуванням самооцінки і появою прагнення до самовиховання.

Центральним і специфічним новоутворенням в особистості підлітка є уявлення про себе вже не як про дитину, він починає відчувати себе дорослим, намагається бути і відчувати себе дорослим.

Цю особливість називають почуттям дорослості, яке полягає в тому, що підліток заперечує свою приналежність до дітей, але в нього ще немає відчуття істинної, справжньої дорослості, хоча є потреба у визнанні його дорослості оточуючими.

Вчені виділяють такі вікові особливості підлітка:

- ▶ потреба в гідному становищі в колективі однолітків, у родині;
- ▶ підвищена стомлюваність;
- ▶ прагнення мати вірного друга;
- ▶ прагнення уникнути ізоляції, як у класі, так й у малому колективі;
- ▶ підвищений інтерес до питання про «співвідношення сил» у класі;
- ▶ прагнення відмежуватися від усього підкреслено дитячого;
- ▶ відсутність авторитету віку;
- ▶ відраза до необґрунтованих заборон;
- ▶ сприйнятливості до промахів учителів;
- ▶ переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому;
- ▶ відсутність адаптації до невдач;
- ▶ відсутність адаптації до положення «гіршого»;
- ▶ тенденція віддаватися мріям;
- ▶ острах опоганення мрії;
- ▶ яскраво виражена емоційність;
- ▶ вимогливість до відповідності слова справі;
- ▶ підвищений інтерес до спорту;
- ▶ захоплення колекціонуванням, захоплення музикою й кіномистецтвом.

До типових реакцій у поведінці підлітків прийнято відносити такі, як реакції опозиції, імітації, компенсації, гіперкомпенсації, емансипації, групування.

- ✓ **Реакція опозиції** — активний протест, причиною якого можуть бути високі вимоги до підлітка, надвеликі навантаження, недостатня увага з боку дорослих.
- ✓ **Реакція імітації** — проявляється у прагненні наслідувати певний зразок, модель якого диктується (будь схожим на кумира тощо).
- ✓ **Реакція компенсації** — виражається у прагненні підлітка досягти успіху в тій сфері, де він слабкий (змішаного характеру, прояв показової бровати, порушення навчальної дисципліни, брехливість, дрібні крадіжки, знущання над більш слабкими тощо).
- ✓ **Реакція емансипації** — виражається у прагненні звільнитися від опіки, контролю старших.
- ✓ **Реакція групування** — філогенетичний інстинкт. Групи серед підлітків виникають і функціонують за своїми законами, серед яких найбільшою безпекою є «автономна мораль», яка не співпадає із вимогами батьків, школи, законів.

Членство підлітка у групі характеризується такими чинниками:

- ▶ задовольняється одна з потреб підліткового віку — потреба в безпеці.
- ▶ досвід, який отримує підліток від спілкування в групі, допомагає під час розв'язання різних проблем, підліток позбувається непродуктивного замикання в собі (властивого депресивному переживанню) і не залишається на одинці зі своїми труднощами, бо відчуває, що його проблеми не унікальні, інші також переживають подібне.
- ▶ група відображає суспільство в мініатюрі, робить очевидним такий прихований фактор, як тиск партнерів; у групі моделюється система стосунків і взаємозв'язків, властива для реального життя, що дає підліткам побачити й проаналізувати в безпечних умовах психологічні особливості спілкування і поведінки інших, самих себе, які є неочевидними в життєвих ситуаціях.

Соціально-психологічні ознаки неформального об'єднання (його норми, цінності, стереотипи, смаки тощо) впливають на стиль життя та мислення його членів і дозволяють їм ствердитися та усвідомити себе як особистості, які не схожі на інших представників соціуму. Відповідно до цього група формує специфічні цінності та норми свого соціального буття.

8.2. Психологія неповнолітнього правопорушника

- ✓ **Соціалізація** — багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань. Одним із соціально-психологічних механізмів соціалізації є адаптація як пристосування індивіда до виконання ним певної соціальної ролі.
- ✓ **Соціальна дезадаптація в педагогічному аспекті** — особливий вид поведінки, що не відповідає основним суспільним нормам, визнаним як обов'язкові.
- ✓ **Соціальна занедбаність** — такі наслідки недостатніх виховних факторів, які призводять до упущень у соціалізації, у розвитку соціальних якостей, потреб, ціннісних орієнтацій, слабкої соціальної рефлексії, у набутті мінімального соціального досвіду, труднощів в оволодінні соціальними ролями. Як правило, такі неповнолітні розвиваються в особливому соціальному оточенні, неповноцінному за структурою (відсутність або заміна одного з батьків, низький соціальний рівень самих батьків і педагогів, соціальна депривація і сегрегація дитини).
- ✓ **Педагогічна занедбаність** — наслідки дезінтегруючого впливу на розвиток особистості сукупності всіх факторів при домінуванні психолого-педагогічних. Вони проявляються передусім у слабкому оволодінні провідними видами діяльності (рольова гра, навчання), які забезпечують повноцінний індивідуально-психологічний і особистісний розвиток. Наслідком є недоліки, упущення, відхилення в діяльності, поведінці, спілкуванні.

Соціальні відхилення бувають:

- ▶ корисної орієнтації — правопорушення, проступки, пов'язані з бажанням отримати матеріальну, грошову, майнову користь (крадіжки, пограбування, спекуляції, протекція);
- ▶ агресивної орієнтації — дії, спрямовані проти особистості (образа, хуліганство, побої, зґвалтування);
- ▶ соціально-пасивного типу — бажання самоусунутись від активного способу життя, ухилитись від громадянських обов'язків, небажання вирішувати особисті й соціальні проблеми (ухилення від праці, бродяжництво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид).

Соціальна поведінка, яка не відповідає суспільним нормам, називається асоціальною. Така поведінка буває трьох видів:

- ▶ аморальна — порушення норм моралі і правил людського співжиття;
- ▶ протиправна — правопорушення, яке підлягає покаранню, але не кримінальному;
- ▶ злочинна — порушення кримінально-правових норм.

Асоціальна поведінка поділяється на девіантну та делінквентну.

- ✓ **Девіантна поведінка** — система вчинків або окремі вчинки людини, які мають характер відхилення від прийнятих у суспільстві норм (правових і моральних). Це порушення поведінки, **не обумовлене** психічними захворюваннями.

Виділяють девіації:

- ▶ за направленістю: позитивні (героїзм), нейтральні (колекціонування), негативні;
- ▶ за мотивацією: корисні й агресивні;
- ▶ за суб'єктом: індивіди, соціальні групи, соціальні організації;
- ▶ за масштабністю прояву: індивідуальні, групові;
- ▶ за орієнтацією: екстраверти (спрямовані на інших людей: сімейні чвари, насильство), інтроверти (спрямовані на себе: п'янство, суїцид, наркоманія);
- ▶ за формою прояву: хуліганство, агресія, злодійство, алкоголізм.

Рівні девіації показують, наскільки виражені відхилення в поведінці. Виділяють такі рівні девіацій:

- ▶ докримінальний рівень — рівень поведінки, коли людина ще не стала суб'єктом злочинів і соціальні відхилення проявляються у вигляді дрібних правопорушень, недотримання норм моралі, правил поведінки в громадських місцях, ухилення від суспільно корисної праці, зловживання алкоголем, немедичного вживання наркотичних, токсичних засобів, які негативно впливають на психіку;
- ▶ кримінальний рівень — рівень поведінки людини, коли соціальні відхилення виражаються у злочинних діях, які підлягають кримінальній відповідальності та розглядаються органами слідства і суду.

Девіантність також буває:

- ▶ імпульсивна — порушення норм поведінки, які виникають неочікувано, непередбачувано і в порівняно незначний проміжок часу (агресія, суїцид);
- ▶ первинна — дії, які дозволяють робити висновок про наявність девіантної поведінки;
- ▶ вторинна — вчинки особи як відповідь на визначення девіанта (вислів американського соціолога Е. Лемерта);
- ▶ субкультурна — поведінка, якою людина відхиляється від норм оточуючого суспільства шляхом попадання під вплив норм субкультури.

Вчені визначають такі фактори, які обумовлюють девіацію:

- ▶ індивідуальні — обумовлені психобіологічними та виховними передумовами девіантної поведінки, які ускладнюють адаптацію індивіда до середовища, його самореалізацію;
- ▶ особистісні — фактори самої особистості, які проявляються в її активно-вибірковому ставленні до середовища існування, до норм і правил поведінки, ціннісних орієнтацій в житті та діяльності, самооцінці;
- ▶ соціальні — фактори соціального середовища, які негативно впливають на формування і розвиток індивіда;
- ▶ соціально-психологічні — обумовлені несприятливими особливостями взаємодії індивіда із своїм найближчим оточенням у сім'ї, шкільному колективі, середовищі ровесників, друзів;
- ▶ психолого-педагогічні — обумовлені недоліками виховання в сім'ї, дошкільному закладі, школі.

- ✓ **Делінквентність** — психічна готовність до правопорушення. Дане поняття характеризує випадки вчинків, які постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю.
- ✓ **Делінквентна поведінка** — це сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може накладатися покарання згідно зі статтями цивільного й кримінального кодексів.

До протиправних дій відносять проступки (провини), правопорушення та злочини.

Серед типових проступків виокремлюють лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування (наприклад, кидання з балкону в перехожих різних предметів; дзвінки по телефону до незнайомих осіб).

Передумовою девіантної поведінки є важковихованість. Термін «важкий учень», «важковихований» характеризує дітей із негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки.

- ✓ **Адиктивна поведінка** — це поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності для розвитку та підтримання інтенсивних емоцій.

У результаті такої поведінки людина існує у своєрідному і «віртуальному» світі. Вона не тільки не вирішує своїх проблем, але й зупиняється в особистому розвитку, навіть деградує.

Розрізняють три групи різновидів адиктивної поведінки:

- ▶ нехімічні адикції (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), комп'ютерна адикція, трудоголізм);
- ▶ проміжні форми адикції (анорексія — відмова від їжі, булумія — прагнення до постійного споживання їжі);
- ▶ хімічні адикції (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії).

Адиктивну поведінку неповнолітніх визначають ще як поведінку, яка передуює формуванню патологічної залежності від наркогенних

речовин. За цієї форми поведінки негативна пристрасть людини до хімічних речовин ще не досягла психічної та фізичної залежності, тобто захворювання на наркоманію, алкоголізм і токсикоманію.

Розрізняють два шляхи розвитку адиктивної поведінки підлітків: полісубстантний та моносубстантний.

При полісубстантній адиктивній поведінці підлітки пробують на собі дію різних речовин. Це етап так званого пошукового «полінаркотизму», коли вживаються багато речовин. Поступово підліток починає надавати перевагу певній хімічній речовині, що означає перехід до етапу фонового «полінаркотизму».

При моносубстантній адиктивній поведінці підлітки зловживають лише однією речовиною. Найчастіше це обумовлено доступністю певного наркогенного засобу.

Основними причинами правопорушень неповнолітніх є:

- ▶ Соціально-економічні: зубожіння населення; відсутність цивілізованих ринкових відносин; розвиток тіньової економіки; зростання в суспільстві соціальної напруги, рівня безробіття, зокрема серед молоді тощо.
- ▶ Несприятливе сімейне оточення.
- ▶ Проблеми у взаємостосунках неповнолітнього в шкільному середовищі: антипедагогічні методи роботи вчителів із важковиховуваною дитиною, конфліктні ситуації в класному колективі, неуспішність у навчанні, слабкий зв'язок між школою та сім'єю тощо.
- ▶ Негативний вплив позашкільного середовища: скорочення системи закладів дозвілля для неповнолітніх призводить до незайнятості вільного часу дітей та підлітків; негативний вплив засобів масової інформації, що пропагують культ фізичної сили та агресію.
- ▶ Вікові особливості психіки підлітків, які сприяють антисуспільним проявам (акцентуація характеру, реакція групування, реакція емансипації, почуття дорослості, прагнення до самоствердження, емоційна неврівноваженість, підвищена збудливість, комфортність тощо).
- ▶ Біологічними та генетичними причинами вчинення неповнолітніми правопорушень є порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; вроджені психопатії; мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного ураження головного мозку.

- ▶ Екологічні – негативний вплив факторів природного середовища.

Окрім цього, неформальні та кримінальні об'єднання втягують неповнолітніх до вчинення правопорушень такими шляхами:

- ▶ спекулюванням на клановій залежності (піднесенні виняткового статусу членів певного кримінального угруповання);
- ▶ заохоченням таких негативних рис людини, як жадібність, скупість, прагнення до надмірного ризику тощо;
- ▶ демонстрацією хибного психологічного захисту;
- ▶ відкритим психологічним (погроза компрометації, шантаж, залякування) та фізичним (побиття, тілесні ушкодження) насильством;
- ▶ проханнями про допомогу, порадами, настановами тощо.

8.3. Профілактика злочинності та насильства в молодіжному середовищі

На сьогоднішній день в Україні основними органами й службами у справах неповнолітніх та спеціальними установами, що здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень неповнолітніх, є:

- ▶ центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей тощо;
- ▶ уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- ▶ приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- ▶ школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- ▶ центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- ▶ спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- ▶ притулки для дітей;
- ▶ центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- ▶ соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

- ✓ **Під соціальним захистом** дітей слід розуміти комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіти, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки.

Профілактику правопорушень можна розглядати як усунення причин правопорушень, умов та обставин, що сприяють їх скоєнню; виявлення осіб, від яких можна очікувати скоєння правопорушення, та вплив на них за допомогою переконання та примусу.

Суб'єктами профілактики правопорушень є державні органи та громадські організації, посадові особи й окремі громадяни, які цілеспрямовано на різних рівнях здійснюють заходи з виявлення та усунення причин та умов, що сприяють скоєнню правопорушень.

- ✓ **Правове виховання** — цілеспрямований процес, який передбачає озброєння вихованців правовими знаннями та вміннями й формування на цій основі правосвідомості та правової поведінки законослухняного громадянина.

Пріоритетними напрямками роботи над запобіганням правопорушенням серед неповнолітніх є:

- ▶ пропаганда правових знань серед підлітків групи ризику;
- ▶ Грамотна організація навчально-виховного процесу; робота над страхуванням контингенту учнів.
- ▶ Виявлення функціонально неспроможних родин і профілактична робота з ними.
- ▶ Залучення підлітка до системи додаткової освіти, організація позаурочної та літньої зайнятості.
- ▶ Соціально-психологічна допомога підліткам групи ризику на їх прохання (за рекомендаціями педагогів, батьків).

Налагодження довірчих відносин із підлітками групи ризику — це процес кропіткий і тривалий. Дуже часто ці діти не погоджуються на психоемоційний контакт із педагогом унаслідок таких обставин:

- ▶ зазначена психологічна травма (жорстоке поведіння батьків, нерозуміння однолітків);
- ▶ демонстративне ставлення до дорослого через вікові особливості;

- ▶ протест проти будь-якого виховного впливу дорослих, насамперед педагогів;
- ▶ соціально-психологічна відчуженість;
- ▶ недовіра і нерозуміння необхідності виховного впливу;
- ▶ відлюдність тощо.

Налагодження довірчих відносин із підлітками передбачає наявність у соціального педагога, крім професійних знань, інформації про індивідуальні особливості, характеристики і соціальне благополуччя дитини.

До заходів загально-соціального запобігання злочинності неповнолітніх належать дії, спрямовані на підвищення соціального захисту сімей з дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам, реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Вони націлені на зменшення протиріч і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі та суспільстві.

Значну запобіжну роль можуть виконувати школи, центри юнацької творчості, спортивні гуртки і секції, що організують дозвілля підлітків. Слід звернути увагу на можливість громадських організацій (екологічних, просвітницьких) у протидії злочинності неповнолітніх. Великої ваги набуває виховання шанобливого ставлення до пам'яток культури, національних надбань.

До спеціально-кримінологічного запобігання потрібно віднести дії, які спрямовані на зменшення негативного впливу криміногенних чинників, а також заходи, скеровані на конкретних осіб із девіантною або злочинною поведінкою для недопущення виникнення антисупільної мотивації.

У всьому світі зростає кількість впроваджених освітніх профілактичних програм. Головна їх мета — поліпшення практичного виховання дітей, яке повинно призвести до покращення їхньої поведінки. Найефективнішими наразі є спеціальні уроки, коли батьків навчають навичкам переговорів щодо розв'язання конкретних проблем і конфліктних ситуацій у родині, вмінню уважно стежити за поведінкою своїх дітей, визначаючи час їх відсутності вдома, сфери інтересів, уподобань і коло друзів.

Інша категорія — програми запобігання злочинності неповнолітніх, спрямовані на поліпшення молодіжного дозвілля та профілактику насильства в молодіжному середовищі.

Одним із напрямів запобігання злочинності неповнолітніх, який поки що недостатньо використовується, є підтримка позитивної поведінки. Важливим є дотримання законодавчих норм, що регулюють захист дітей, всіма суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Стадія перехідного віку, між дванадцятьма й двадцятьма роками, можливо, — найскладніший іспит. Підліток бореться з типовими випробуваннями, відбувається його становлення як особистості. Крім цього, він може намагатися закрити певні потреби, досі повністю не задоволені, такі, як ініціатива, суперництво або навіть автономія — потреби, пов'язані з розвитком, із попередніми стадіями дорослішання.

Основне завдання, найважливіша потреба підлітка протягом перехідного періоду — розвиток власної індивідуальності. Це чималий подвиг, і він насправді може затягнутися до зрілості. Однолітки та групи однолітків стають набагато важливіші, ніж батьки або викладачі. За іронією, підлітки шукають власної індивідуальності, до того ж прагнучі схвалення однолітків і приєднання до певних груп. Належність до певної групи або компанії схожих на тебе осіб дуже важлива.

Секс і сексуальні відносини також виходять на перший план. Підлітковий вік — це час, коли багато хто вперше переживає поцілунки, прихильність і секс. Серйозні стосунки й розриви разом із безліччю емоцій є достатньо поширеними замолоду.

Батьки можуть допомогти своїм дітям відповідати вимогам їхніх потреб, пов'язаних із розвитком, дотримуючись певних правил:

Зрозумійте, що ця стадія розвитку вимагає від підлітків прийняття власних рішень. Це частина процесу перетворення на незалежну особистість з унікальними можливостями. Давайте підліткам більше нагод чинити на власний розсуд, відповідати за свої дії.

Використовуйте покарання за порушення й заохочення за слухняність. Враховуйте тиск однолітків, який часто впливає на поведінку підлітків.

Дозвольте підліткам самим приймати рішення й пожинати результати, позитивні або негативні. Можливо, цим ви найбільше допоможете їм досягти зрілості. Хоча це може стати школою важких ударів: ніщо так не вчить жити, як власний досвід.

Установіть правила поведінки вдома, і вони мають бути дуже стійкими. Також упевніться, що ваша дитина розуміє обмеження: час

сну, час повернення додому, виконання домашніх завдань, мінімальні оцінки, друзі, заняття та інше. Дитина має запам'ятати, що її дії призведуть до заздалегідь установлених наслідків.

Вам потрібно стежити за ознаками депресії, занепокоєння, зловживання чимось або іншою поведінкою, яка вказує на проблеми цієї стадії розвитку.

Якщо ви помітите такі симптоми, *підтримайте дитину і запропонуйте допомогу*, але в жодному разі нічого не вимагайте. Відомо, що підлітки можуть зашкодити собі, намагаючись здаватися незалежними й особливими. Для деякого індивідуальність — це краще, ніж відсутність її або індивідуальність когось іншого. Статус «поганого хлопця» або «вільної дівчини» може стати ознакою індивідуальності та способом набуття цієї індивідуальності.

Намагайтеся не реагувати емоційно на поведінку підлітків. Прості, розумні і раціональні реакції, наголошення на наслідках не загострять і так уже натягнутих ситуацій.

Потоваришуйте з підлітками. Будьте готові до відкритих, чесних розмов, однак не вимагайте їх. Підлітки стають сконцентрованими на собі й не обов'язково думають про те, що відчувають їхні батьки. Вони можуть неохоче розкривати інформацію про себе. Але, коли з'являється нагода, такі відкриті, чесні бесіди виявляються дуже цінними.

Підтримуйте якісь сімейні заняття, наприклад, походи, спорт, настільні ігри, відвідини ресторанів/кінотеатрів, щось, на що може погодитися підліток, але від чого може і відмовитися. Відмова від таких сімейних заходів — це частина відділення від сім'ї, що є важливим і необхідним.

Допоможіть підліткові перейти на нову стадію юності та зрілості, допомагаючи позбутися минулого. Не ставтеся до підлітка як до дитини. Не ставтеся до шістнадцятирічного так само, як до тринадцятирічного. Ставтеся до вісімнадцятирічного як до дорослого. Підлітки цінують, якщо їх сприймають як відповідальних осіб, і, звичайно, прагнуть цього. Як батькам, вам належить шукати підтримки й керівництва, читати книжки, відвідувати заняття з проблем виховання.

Спілкуйтеся і регулюйте поведінку. Це теми, які є цікавими й водночас необхідними при вихованні підлітків. Відмова від спілкування, від суспільства може призвести до кримінальної поведінки або ізоляції.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Проаналізувати ситуацію. Оцінити ситуацію і можливі її наслідки. Який тип девіантної поведінки має місце в даному випадку? Які фактори ризику проявляються в даній ситуації? Який особистісний сенс вкладається в таку поведінку?

Підліток 12 років після відмови батьків піти ночувати до друга здійснює спробу викинутися з вікна 10 поверху, зависає на карнизі зі словами: «Оскільки ви мене не розумієте, значить не любите, і нікому я не потрібен...»

2. Проаналізувати ситуацію. Оцінити ситуацію і можливі її наслідки. Яку тактику доцільно використати в опитуванні неповнолітнього?

У нас сім'я з 4-х осіб: ми з чоловіком, дочка Віра (19 років) — студентка медичного університету, відмінниця, розумниця, син Микола (13 років). Син лівша. Скільки ми його не переучували — мучиться, але пише лівою рукою. Навчається погано, нічого не хоче робити в домі по господарству. Не хоче вмиватися і лінується стелити ліжко. Ще в дитинстві, коли ми його змушували щось робити, він в помсту ламав ручки, олівці, іграшки, дрібні речі. А тепер, після нашого чергового з'ясування з ним відносин, він почав мучити і вбивати вуличних собак і котів. Причому все це він робить спокійно і мовчки, або річ роздрібнить на шматки, або тварину замучить. Звідки така жорстокість? Може, коли він виросте, то стане вбивати людей? Що нам з ним робити?

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Форми типових реакцій поведінки підлітків поділяються на:

- реакції опозиції, імітації, компенсації, емансипації, групування;
- реакція мотивації, наміру, імітації, гіперсексуальності;
- реакція компенсації, емансипації, мотивації, імплементації;
- реакції колективного нападу, мотивації, компенсації, гіперкомпенсації, емансипації, групування.

2. Що таке соціалізація?

- форма реалізації мотиву, яка втілюється у діях і результатах;
- вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості;
- одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значущих наслідків;
- багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань.

3. Реакція опозиції — це

- багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань;
- активний протест, причиною якого можуть бути високі вимоги до підлітка, надсильні навантаження, недостатня увага з боку дорослих;
- одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значущих наслідків;
- психологічний процес вибору найбільш бажаного варіанту злочинної поведінки, безпосередньо пов'язаний із її вибірковістю.

4. Реакція імітації у неповнолітніх означає

- активний протест, причиною якого можуть бути високі вимоги до підлітка, насильні навантаження, недостатня увага з боку дорослих;
- вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості;
- одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значущих наслідків;
- прагнення наслідувати певному зразку, модель якого диктується.

5. Прагнення звільнитися від опіки, контролю старших — це

- реакція опозиції;
- реакція імітації;
- реакція компенсації;
- реакція емансипації.

6. За критерієм соціально-політичної та соціально-значущої діяльності неформальні об'єднання поділяються на

- активні, пасивні, антисоціальні;
- просоціальні, асоціальні та антисоціальні;
- соціальні, просоціальні, антисоціальні;
- асоціальні, аморальні, антисуспільні.

7. До антисоціальних об'єднань відносять:

- a) рейверів, реперів, брейкерів, спортивних і музичних фанатів (хіпі, панки, металісти);
- b) «любери», гопники, скінхеди, токсикомани, алкоголіки;
- c) військово-патріотичні, спортивні, творчі групи, які орієнтуються на культурно-творчу, розважальну діяльність;
- d) неформалів, спортивних і музичних фанатів (хіпі, панки, металісти), військово-патріотичні об'єднання.

8. Соціальна поведінка, яка не відповідає суспільним нормам, називається

- a) антисуспільною;
- b) асоціальною;
- c) аморальною;
- d) суспільно-небезпечною.

9. Асоціальна поведінка поділяється на

- a) антисуспільну та антиморальну;
- b) асоціальною та аморальною;
- c) девіантну та делінквентну;
- d) суспільно-небезпечною та соціальною.

10. Система вчинків або окремі вчинки людини, які мають характер відхилення від прийнятих у суспільстві норм (правових і моральних), – це

- a) антисуспільна поведінка;
- b) девіантна поведінка;
- c) аморальна поведінка;
- d) суспільно-небезпечна поведінка.

11. Сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може накладатися покарання згідно зі статтями цивільного й кримінального кодексів, – це

- a) антисуспільна поведінка;
- b) девіантна поведінка;
- c) аморальна поведінка;
- d) делінквентна поведінка.

12. За направленістю девіації бувають:

- a) корисні й агресивні;

- b) позитивні (героїзм), нейтральні (колекціонування), негативні;
- c) індивідуальні, групові;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

13. За мотивацією девіації поділяються:

- a) корисні й агресивні;
- b) позитивні (героїзм), нейтральні (колекціонування), негативні;
- c) індивідуальні, групові;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

14. За суб'єктом девіації бувають:

- a) екстраверти (спрямовані на інших людей: сімейні чвари, насильство), інтроверти (спрямовані на себе: п'янство, суїцид, наркоманія);
- b) індивіди, соціальні групи, соціальні організації;
- c) індивідуальні, групові;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

15. За орієнтацією девіації поділяються на:

- a) корисні й агресивні;
- b) екстраверти (спрямовані на інших людей: сімейні чвари, насильство), інтроверти (спрямовані на себе: п'янство, суїцид, наркоманія);
- c) індивідуальні, групові;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

16. За формою прояву девіації поділяються на:

- a) корисні й агресивні;
- b) позитивні (героїзм), нейтральні (колекціонування), негативні;
- c) індивідуальні, групові;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

17. Що таке рівні девіації?

- a) вираженість відхилення у поведінці;
- b) рівень девіантної поведінки;
- c) вираженість аморальної поведінки;
- d) рівні суспільно-небезпечної поведінки.

18. Поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійні фіксації уваги

на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій, — це

- a) антисуспільна поведінка;
- b) адиктивна поведінка;
- c) аморальна поведінка;
- d) суспільно-небезпечна поведінка.

19. Розрізняють три групи різновидів адиктивної поведінки:

- a) корисні, агресивні, антисуспільні адикції;
- b) нехімічні адикції, проміжні форми адикції, хімічні адикції;
- c) індивідуальні, групові, асоціальні адикції;
- d) хуліганство, агресія, злочинство, алкоголізм.

20. Цілеспрямований процес, який передбачає озброєння вихованців правовими знаннями та вміннями й формування на цій основі правосвідомості та правової поведінки законослухняного громадянина, — це

- a) соціалізація;
- b) правове виховання;
- c) адаптація;
- d) процес перевиховання.

9. ПСИХОЛОГІЯ ПОТЕРПІЛОГО ТА СВІДКА

потерпілий # жертва # віктимність # віктимна поведінка

Неумение себя защитить не принимай за готовность собой пожертвовать.

Григорий Ландау

9.1. Психологічна характеристика потерпілого

- ✓ **Віктимність** — схильність стати жертвою злочину. Основна задача віктимології складається в побудові моделі взаємодії — «злочинець — жертва», в описі шляху нормалізації негативних соціальних, психологічних і моральних впливів на людину з боку злочинної половини співтовариства.

Віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки реалізується в соціальних (статусні характеристики жертв і поведінкові відхилення від норм безпеки), психічних (патологічна віктимність, страх перед злочинністю і іншими аномаліями) і моральних (незасвоєння віктимілогічних норм, правил поведінки в складній соціальній або кримінальній ситуації).

По мірі зв'язку із злочинною поведінкою віктимність може виявлятися у двох формах: евентуальна (від латинського «евентус» — випадок) віктимність та децидивна (від латинського «децимо» — рішення) віктимність.

- ✓ **Евентуальна віктимність** (потенційна) означає можливість за певних обставин або ситуацій стати жертвою злочину.
- ✓ **Децидивна віктимність** (віктимність у дії) включає спотворену поведінку, цілепокладання і девіації, які є каталізатором злочину.

На думку психологів, люди, що обирають соціальну роль жертви, (свідомо або несвідомо) залучаються до різних криміногенних ситуацій із підсвідомою метою отримати як можна більше співчуття і підтримки

зі сторони. При цьому позиція жертви виправдовується установкою на безпорадність, небажанням змінювати власне положення без втручання ззовні, низької самооцінки, заляканістю, підвищеною сугестивністю, готовністю до навчання віктимній поведінці, засвоєнням віктимних стереотипів з боку суспільства.

Багато вітчизняних і зарубіжних кримінальних психологів розглядають віктимність як психічну і соціально-психологічну девіацію (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й аномаліями).

Відповідно до міри схильності до віктимологічної поведінки, повторюваності криміногенних ситуацій, у які попадає суб'єкт, можна виділити:

- ▶ гіпервіктимність (прагнення до бездумного ризику, досягнення ейфорії від подолання занадто небезпечних перешкод, провокування критичних і конфліктних ситуацій);
  - ▶ гиповіктимність (забезпечення підвищеної безпеки, закомплексованість, обмеженість спілкування і соціальних контактів, відхід від труднощів і реалій сучасного життя).
- ✓ **Потерпілий** — особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Тому його психологічні стани можуть визначатися «обвинувальним» ухилом, перебільшенням збитку і вини обвинуваченого.

Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. У більшості випадків потерпілі відчувають тривогу, страх перед можливою помстою злочинця.

У механізмі злочину існує взаємозв'язок злочинця і жертви (потерпілого), певна вибірковість з боку винного. Психологія конфлікту «злочинець — жертва» може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події відрізняється тією чи іншою поведінкою.

Залежно від ролі потерпілого (жертви) у ході реалізації злочинного наміру розрізняють кілька видів типової поведінки з боку жертви злочину: позитивна, нейтральна, провокуюча.

- ✓ **Позитивна поведінка** — це поведінка, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, на припинення злочину і затримання злочинця (соціально позитивна поведінка).

- ✓ **Нейтральною поведінкою** називається поведінка, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає останній (байдужа поведінка).
- ✓ **Провокуюча поведінка** — така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю й інтенсивністю). Провокуюча поведінка стає причиною вчинення злочинного акту або сприятливо впливає на формування злочинного наміру. Провокуючу поведінку іноді називають негативною.

Провокуюча поведінка жертви сприяє виникненню у злочинця негативних емоційних станів (агресивність, гнів, озлоблення тощо), що зумовлюють учинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та ін. Так, систематичні приниження й образи можуть викликати гнів, у результаті можуть бути заподіяні тілесні ушкодження кривднику. Провокуючою поведінкою є легковажні або аморальні дії потерпілої (розпусність відносин, демонстрація сексуальної доступності й ін.) при згвалтуваннях.

У віктимології виділяють індивідуальну віктимність, видову і групову.

Віктимність визначається як підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус ставати за певних обставин жертвою злочину.

Важливе значення має вирішення видів віктимності:

- ▶ віктимогенна деформація — сукупність соціально-психологічних особливостей особистості, пов'язаних із особливостями її соціалізації;
- ▶ професійна віктимність (зумовлена виконанням деяких соціальних функцій; наприклад, інкасатор, таксист, поліцейський тощо);
- ▶ вікова віктимність (як біологічна властивість);
- ▶ віктимність «патологія» (як наслідок патологічного стану особистості — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання).

Психологічне дослідження потерпілого і його діяльності в стадії попереднього слідства і суду бачиться необхідним у зв'язку з вирішенням цілого ряду питань:

- ▶ кваліфікації злочину;
- ▶ дослідженню причин і умов здійснення злочину;
- ▶ всебічного розслідування карної справи;
- ▶ виявлення нових доказів.

Дослідження індивідуально-психологічних якостей і характеристик потерпілого можна розглядати у двох аспектах.

- ✓ **«Статична область»** — це вік, стать, національність, службове положення і тому подібне.
- ✓ **«Динамічна область»**, яка досліджує поведінку потерпілого в період перед злочиним і в період події злочину, а також зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця.

До спеціальних методів дослідження характеристик і поведінки потерпілої відносяться: аналіз слідчої і судової статистики; вивчення матеріалів судово-психологічної, судово-патопсихологічної, судово-психіатричної або судової психолого-психіатричної експертиз, дослідження ситуацій, які могли спровокувати конфлікт.

Поведінка потерпілого в момент здійснення злочину залежить від наступних чинників:

- ▶ ситуаційних чинників, які стимулюють і управляють кримінальною поведінкою злочинця;
- ▶ аспектів соціального навчання жертви (імітація, асоціація, підкріплення);
- ▶ біологічних чинників (рівень психічного здоров'я жертви);
- ▶ впливу зовнішнього середовища (стиль виховання в сім'ї, статус батьків, комунікативні навички);
- ▶ індивідуально-психологічних особливостей жертви (рівень фрустрації, деіндивідуалізації, самооцінки, рівень домагань, тривожність, агресивність, типу вищої нервової діяльності, типу акцентуації).

Поняття «соціальне навчання» відображає той факт, що ми вчимося насамперед спостерігаючи і слухаючи, як діють і говорять інші люди, сприймаючи те, що відбувається в соціальному середовищі. Соціальне навчання полягає в тому, що людина засвоює способи поведінки інших людей, спостерігаючи за їх діями.

Що стосується біологічних чинників, то, наприклад, природжена або придбана неповноцінність психіки жертви, яка не прогнозує внаслідок об'єктивних причин розвиток соціальної ситуації, є однією з основних віктимілогічних характеристик при здійсненні сексуального злочину (наприклад, дівчина з діагнозом олігофренія в стадії дебільності не в змозі адекватно оцінити і спрогнозувати соціальну ситуацію, якщо мова йде про групове зґвалтування, і своєю поведінкою може провокувати злочинців).

9.2. Психологія допиту потерпілого

Свідчення потерпілого є одним з головних джерел доказів і поміщаються самостійно в системі доказів. Їх треба відрізнити від свідчень свідків, з якими вони можуть мати багато загального. Від свідчень свідків свідчення потерпілого відрізняються: за своїм суб'єктом, за процесуальною природою, за змістом, за процесуальною природою.

- ✓ **Свідчення потерпілого** — це свідчення учасника процесу, якому заподіяна моральна, фізична або матеріальна шкода, це джерело доказів і засіб захисту інтересів потерпілого, який наділений правами, що дають йому можливість домагатися задоволення своїх законних інтересів, порушених конкретним злочиним. Специфічні риси свідчень потерпілого повинні враховуватися слідчим у процесі ведення справи. У свідченнях потерпілого може бути виражене його ставлення до злочину, до злочинця, можуть міститися пояснення фактів і мотивів злочину, може бути висунена версія злочину. Потерпілий повинен бути допитаний обов'язково, оскільки надання свідчень є його гарантованим законним правом як учасника процесу.

У свідченнях потерпілого можна оцінити особливості потерпілого, його індивідуально-психологічні характеристики. Слідчому необхідно встановити контакт із потерпілим, враховуючи його психічний стан та індивідуальні особливості, що забезпечить точність свідчень.

Варто враховувати психофізіологічний стан потерпілого при проведенні слідчих дій: стрес, афект, страх, порушення, депресія, розгубленість — ось неповний перелік психологічних станів, які можуть бути характерні для потерпілого. Тому слідчий повинен бути готовий до того, що будуть отримані неповні або неточні свідчення.

Стан фізіологічного афекту у потерпілого в момент здійснення злочину може сприяти спотвореному сприйняттю, зменшувати і звужувати об'єм сприйняття, приводити до неправильної оцінки ряду фактів, ознак, деталей.

- ✓ **Під фізіологічним афектом** розуміють сильний і відносно короткочасний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих життєвих обставин.

Частіше за все супроводжується різко вираженими руховими виявами і змінами функцій внутрішніх органів (серцебиття, внутрішньочерепний тиск, почервонінням шкіряних покривів, збільшення ритму дихання). Афект розвивається в критичних для суб'єкта умовах при його нездатності знайти адекватний вихід із небезпечних, головним чином, несподіваних ситуацій. Потрібно відрізнити патологічний афект, що характеризується звуженням свідомості, аж до повної втрати свідомості, і може завершитися амнезією.

Оскільки злочин наносить душевну травму потерпілому, він багато разів в думках повертається до цієї дії, згадуючи різні обставини злочину. При цьому потерпілому нерідко вдається пригадати істотні обставини, про які він не повідомив під час першого допиту. Ось чому при обліку фізичного і психічного стану потерпілого необхідно провести повторний допит. Потерпілі часто схильні самі висувати численні припущення, хто і чому здійснив злочин.

Далеко не завжди свідчення можуть бути об'єктивними внаслідок наступних причин і обставин:

- ▶ прагнення помститися злочинцю за заподіяні страждання, біль, позбавлення чогось, образи;
- ▶ бажання отримати максимальну матеріальну компенсацію у разі засудження правопорушника;
- ▶ наявність корисливих цілей, перебільшення розмірів збитку, намір пом'якшити долю обвинуваченого під впливом домовленостей родичів і друзів злочинця, жалості до нього;
- ▶ бажання сховати власну непорядна поведінка;
- ▶ сугестивність по відношенню до слідчого, адвоката, злочинця.

- ✓ **Під сугестивністю розуміють** здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу.

Рівень сугестивності визначається:

- ▶ властивостями сугестора (соціальний статус, чарівливість, харизма, вольова, характерологічна й інтелектуальна перевага);
- ▶ особливостями сугеренда (міра прищеплюваності);
- ▶ відносинами між ними (авторитетність, залежність, довір'я);
- ▶ способом конструювання повідомлення (аргументованість, логічні та емоційні компоненти, впливи).

Сугестивність потерпілого визначається внутрішньою готовністю потерпілого піддатися і підкоритися впливу злочинця. Особливо піддаються підлітки, старі й жінки клімактеричного віку, хоч рівень прищеплюваності (як і рівень стійкості до афектів) багато в чому залежать від рівня розвитку моральної мотивації особистості.

Допит у психологічному плані є складним процесом спілкування, що складається з послідовності взаємозв'язаних етапів (стадій), підлеглих єдиній меті, серед яких **можна виділити основні**: підготовчий етап, етап встановлення психологічного контакту, етап безпосередньо допиту, етап завершення допиту, етап психологічного аналізу й оцінки результатів допиту.

Кожен із цих етапів має власну структуру і самостійне психологічне значення. Причому тільки стадія безпосередньо допиту має відносно чітку диференціацію відносно до об'єкта: на допит свідка і потерпілого; на допит підозрюваного і звинуваченого, тоді як решта всіх етапів є невід'ємною частиною допиту будь-якої особи.

Підготовчий етап. Він передує безпосередній зустрічі слідчого і допитуваного. Головними його завданнями виступають: отримання максимального об'єму інформації про допитуваного, формування мети допиту, встановлення наявності та якості наявних доказів, а основною метою — психологічна і тактична підготовленість слідчого до проведення допиту.

Стадія встановлення психологічного контакту має величезне значення для подальшого ходу допиту.

- ✓ **Психологічний контакт** — це система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, за якого люди можуть і бажають сприймати інформацію, витікаючи один від одного. Встановлення психологічного контакту — це створення зв'язку: особового, інформаційного, поведінкового, психофізіологічного між учасниками спілкування.

Створення необхідних передумов і умов для такої взаємодії — головне завдання стадії встановлення психологічного контакту.

Створення підсвідомої довіри допитуваного до того, що допитує. Сенс цього прийому в тому, що той, хто допитує, немов настроюється на «хвилю» допитуваного і спілкується з ним на доступному і зрозумілому обом мові тіла, біоритмів, темпі розумового процесу, долаючи неминучі в ситуації допиту комунікативні бар'єри.

Це досягається наступними прийомами:

- ▶ *Підстроювання до пози.* Слід спочатку прийняти ту ж позу, що у партнера — відобразити позу партнера. Це називається підстроюванням, віддзеркаленням, приєднанням, настроюю. Головне в тому, що потрібно зробити якусь частину поведінки того, хто допитує, схожою на аналогічну частину поведінки допитуваного. Віддзеркалення пози може бути прямим (у точності, як в люстерці) і перехресним (якщо у партнера ліва нога закинута на праву, то можна зробити так само). Підстроювання до пози — це перший навик активного, форсованого створення підсвідомої довіри.
- ▶ *Підстроювання до дихання* — копіювання дихання партнера. Тут можливі варіанти: підстроювання до дихання теж буває прямим і непрямым. Перше — дихати так само, як дихає партнер, утому ж темпі. Друге — узгодження з ритмом дихання партнера якоїсь іншої частини своєї поведінки; наприклад, можете гойдати рукою в такт дихання партнера або говорити в такт, тобто на його видиху. Пряме підстроювання ефективніше при створенні зв'язку з партнером.
- ▶ *Підстроювання до рухів.* Людина зазвичай не сидить як істукан — вона жестикулює, міняє позу, киває або гойдає головою, мигає, і все це може бути предметом для підстроювання. Підстроювання до рухів складніше, ніж попередні види підстроювання, тому що і поза, і дихання — це щось відносно незмінне і постійне, це можна розглянути і приступити до копіювання поступово. Рух — відносно швидкий процес, тому від того, хто допитує, вимагається спостережливість і певне маскування, природність, щоб партнер не зміг усвідомити ваші дії. Це можуть бути будь-які рухи: макро-рухи (хода, жести, рухи голови, ніг) і мікрорухи (міміка, мигання, дрібні жести, тремтіння).

Основна стадія допиту. Якщо решта описуваних стадій допиту в тій чи іншій мірі характерна для допитів усіх категорій осіб, то дана стадія має істотні особливості, визначувані двома основними групами учасників: свідка і потерпілого; підозрюваного і обвинуваченого.

Ці особливості обумовлені відмінністю процесуального положення, цілями і завданнями допиту, вживаними в ході допиту прийомами і методами, зокрема психологічними, процесуальним положенням осіб.

Розділення допитів на допит в умовах безконфліктної ситуації (свідків і потерпілих) і допит в умовах конфліктної ситуації (підозрюваних і звинувачених) бачиться необґрунтованим, оскільки обидві форми можуть бути властиві допитам всіх даних категорій осіб.

Не торкаючись традиційно криміналістичних і процесуальних аспектів даної проблеми, розглянемо лише психологічні особливості цієї стадії допиту диференційовано для кожної з груп.

Допит свідка і потерпілого. У реалізації основної стадії їх допиту можна виділити ключові проблеми, що визначають психологічні цілі і завдання:

- ▶ діагностика й оцінка стану психофізіологічних, пізнавальних процесів, пам'яті, рівня і характерних особливостей мислення;
- ▶ вибір і застосування психологічних способів активізації пам'яті, стимулювання мислення, відновлення асоціативних зв'язків;
- ▶ психологічний аналіз поведінки потерпілого до, в момент і після скоєння злочину;
- ▶ психологічна діагностика особливостей потерпілого: соціальної спрямованості, переконань тощо;
- ▶ оперативний аналіз і оцінка невербальних реакцій потерпілого і свідка, особливо під час діалогового етапу допиту;
- ▶ оперативна зміна тактики допиту на підставі перерахованих вище чинників;
- ▶ застосування спеціальних психологічних прийомів розпізнавання і подолання умисного спотворення фактів.

Використання спеціальних психологічних прийомів для діагностики і подолання брехні, відмови, спроб ввести в оману.

До таких прийомів можна віднести:

Прийоми емоційної дії:

- ▶ спонука до розкаяння і щирого визнання;
- ▶ дія на позитивні сторони особи допитуваного;

- ▶ використання антипатії, що живиться допитуваним до когонебудь зі своїх співучасників;
- ▶ використання чинника раптовості шляхом постановки несподіваних питань за ситуації, коли допитуваний таких питань не чекає.

Прийоми логічної дії:

- ▶ пред'явлення доказів, спростувальних свідчень допитуваного;
- ▶ пред'явлення доказів, що вимагають від допитуваного деталізації свідчень, яка приведе до суперечностей між ним і співучасниками;
- ▶ логічний аналіз суперечностей, наявних у свідченнях допитуваного, нез'ясовних з погляду його пояснень того, що трапився;
- ▶ логічний аналіз суперечностей між інтересами допитуваного та інтересами його співучасників;
- ▶ доведення безглуздя зайнятої позиції, що не може перешкодити кінцею кінцем встановленню істини.

Тактичні комбінації:

- ▶ прийоми, які застосовують, переслідуючи мету заховати від допитуваного обізнаності слідчого про ті або інші обставини справи;
- ▶ метод непрямого допиту;
- ▶ прийоми, направлені на створення ситуації, за якої допитуваний може надати інформацію, яку намагався приховати.

Завершення допиту. У кримінальному процесі завершення допиту означає проставлення підпису допитуваного під протоколом допиту. У психологічному плані завершення допиту має дещо інше значення.

Як будь-яке спілкування, допит має початок, основну частину і закінчення, причому початок і закінчення, як правило, більше запам'ятовуються людині. Це необхідно враховувати, тим більше якщо з допитуваним ще доведеться зустрічатися не раз.

Якщо початок допиту, а саме стадія встановлення психологічного контакту, залишається в пам'яті допитуваного як якийсь емоційний фон або сформоване ставлення до слідчого як до особи, що істотно спрощує встановлення і підтримку психологічного контакту у подальших зустрічах, те завершення допиту виступає як фінал тільки даного епізоду спілкування і закладає міцний фундамент для продуктивних подальших зустрічей.

На стадії завершення допиту потерпілого і свідка підводиться резюме минулої бесіди, наголошуються моменти, які знайшли віддзеркалення в протоколі допиту, і акцентується увага на тих обставинах або фактах, які через різні причини не були освітлені, але мають істотне значення для справи.

9.3. Психологічні особливості допиту свідка

Існує суттєва різниця у допиті підозрюваних, звинувачених, свідків, потерпілих тому, що вони мають різний соціальний та кримінально-процесуальний статус.

Допит будується поетапно:

- ▶ попереднє вивчення та аналіз обставин злочину;
- ▶ психологічна підготовка до допиту;
- ▶ виконання процедури суто допиту (допитування);
- ▶ фіксація ходу та результатів допиту;
- ▶ аналіз та оцінка результатів допиту.

Із вказаних етапів перший та останній виконуються поза контактом із допитуваним, другий та четвертий є частково контактними.

Основними методами одержання зазначеної інформації є:

- ▶ безпосереднє та опосередковане (за допомогою інших осіб) спостереження;
- ▶ бесіда;
- ▶ аналіз дій і поведінки при вчиненні злочину та у звичайних умовах життєдіяльності;
- ▶ метод експертних оцінок, тобто одержання інформації від обізнаних осіб;
- ▶ психологічний експеримент — вивчення поведінки допитуваного у спеціально створених умовах.

Під час проведення допиту свідка дуже важливим є встановлення психологічного контакту.

- ✓ **Психологічний контакт** — це стан взаємної готовності до спілкування, що передбачає позитивне ставлення співбесідників один до одного та відсутність бар'єрів спілкування.

Допомагають встановити психологічний контакт прості загальні правила:

- ▶ звертайтеся за ім'ям;
- ▶ проявляйте широкий інтерес до партнера;
- ▶ демонструйте прихильність та доброзичливість;
- ▶ показуйте зацікавленість та значимість людини;
- ▶ знаходьте загальні інтереси та цілі;
- ▶ використовуйте невербальні сигнали відкритості, довіри та уваги;
- ▶ підтримуйте дистанцію, яка відповідає стосункам та умовам спілкування;
- ▶ контактуйте очима;
- ▶ застосуйте прийоми активного слухання;
- ▶ проявляйте позитивні емоції та посміхайтесь;
- ▶ спілкуйтеся на цікаві та близькі теми розмов;
- ▶ використовуйте прийоми прилаштування та віддзеркалення. Критеріями встановленого контакту можна вважати такі:
- ▶ особа зацікавленості відповідає на запитання і реагує на повідомлення;
- ▶ зменшуються кількість коротких відповідей на запитання і паузи;
- ▶ особа зацікавленості відкриває нові цикли спілкування;
- ▶ проявляє невербальні сигнали відкритості.

Науковці пропонують певні правила для організації контактної взаємодії, які передбачають проходження послідовних стадій:

- ▶ накопичення згоди;
- ▶ пошук спільних або подібних зацікавлень;
- ▶ визначення принципів та якостей, що пропонуються для спілкування;
- ▶ виявлення якостей, небезпечних для спілкування;
- ▶ індивідуальний вплив та адаптація до партнера;
- ▶ вироблення спільних правил взаємодії.

Перша стадія (накопичення згоди) передбачає зняття психологічних бар'єрів та напруженості.

Для зняття психологічних бар'єрів та напруженості можна використовувати такі прийоми: «прочитування стану» — допитуваному повідомляється про переживання на основі сприймання невербальних ознак; «співвіднесення запитань» — допитуваному

ставлять тільки ті запитання, що передбачають стверджувальні відповіді, згоду.

Успіхом у реалізації зазначеної стадії можна вважати: скорочення пауз після поставлених запитань, зменшення односкладових («так», «ні»), збільшення кількості висловлення власних думок, пояснень та доповнень тощо.

Друга стадія (пошук спільних або подібних зацікавлень) передбачає формування стану задоволення від спілкування, створення єдиного психологічного та інформаційного поля. Для цього можна використовувати такі прийоми, як цікава бесіда на загальні теми; «демонстрація зацікавлення»; «деталізація цікавості» до окремих суджень; повідомлення інформації про проблему для того, щоб почути від контактора можливі варіанти її вирішення тощо.

Показниками успішності даної стадії може бути поява у контактуючих спільного лексику; спогадів із кола питань, що обговорюються; знаходження взаємоприйнятних тем для обговорення.

На третій стадії (визначення принципів та якостей, що пропонуються для спілкування) відбувається обмін інформацією про індивідуальні принципи та цінності контакторів; усвідомлення очікувань партнера по спілкуванню; формування готовності до прийняття його якостей (почуття гумору, погляди та цінності).

На цій стадії застосовуються такі прийоми: «підбиття підсумків» — періодичне узагальнення предмета бесіди; «подібність думок» — спеціальні висловлювання щодо ідентичності розуміння чогось; «солідаризація» — висловлювання про ідентичність дій та способів вирішення проблеми; «виправдовування очікувань» — вислови-підтвердження щодо очікуваної відповіді або дії. Показниками успішності є визначення власних якостей та особливостей.

Четверта стадія (виявлення якостей, небезпечних для спілкування) виконує функції встановлення якостей, які партнер приховує, оцінювання їх значущості. На цій стадії можна використовувати прийоми: «пропонування дискусії» (стимулювання обговорення негативних якостей особистості); «висловлювання сумнівів» (недовіра до деяких повідомлень партнера по спілкуванню); «зіставлення протиріч» (свідомий пошук та акцентування уваги на суперечливості наданої інформації); «добудовування» (стимулювання до підведення підсумків, узагальнення того, що не домовлено).

На п'ятій стадії (індивідуальний вплив та адаптація до партнера) відбувається корекція поведінки партнера щодо небезпечних та негативних якостей, реалізація синхронної комунікативної поведінки,

спільний самоконтроль. На цій стадії можна використовувати такі прийоми: «підказка» («Я б на вашому місці...», «Краще, якби ви...»); «акцентування дій» (коли спеціально підкреслюються дії, що суперечать досягненню спільної мети); «превентивні дії» («Ви не ображайтесь, але я скажу...», «Ви не гнівайтесь, але я повинен...»); вказування на небажану властивість («Незважаючи на ваше нетерпіння...», «Враховуючи вашу запальність, я все ж таки повинен...»); «акцентування бажаності співробітництва» («Оскільки ми обидва розуміємо...», «Враховуючи, що ми можемо разом вирішити питання...»).

Успіхом у реалізації зазначеної стадії можна вважати ефект «бумеранга», тобто визнання правомірності дій партнера; пропозиція вирішувати питання так, як це пропонує партнер по спілкуванню.

На шостій стадії контакту (вироблення спільних правил взаємодії) відбувається побудова довірливих стосунків. Застосовуються такі прийоми: «звертання за порадою»; пропозиція вирішити проблему разом; «визначення наявності боротьби мотивів» (актуалізація протиріч мотивів поведінки партнера по спілкуванню для спільного опрацювання визначеної програми).

Показниками успішності реалізації стадії виступають підкреслення спільності рішень, цілей тощо; інформування партнера щодо наступних дій висловлюваннями типу «Як ми вирішили...», «Як ми домовилися...».

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Із різновидами жертви тісно пов'язане складніше питання щодо її класифікації. Якщо в основу різновидів жертви покладається зазвичай одна ознака, то класифікація жертв будується на підставі декількох ознак, аналітично незалежних чи взаємопов'язаних.

Практичне значення класифікації полягає, у першу чергу, в тому, що вона дозволяє створювати закономірну, а не випадкову типологію жертви злочину.

Наукова класифікація жертв злочину повинна відповідати двом основним вимогам, а саме:

- відображати зв'язок між діями злочинця та поведінкою жертви;
- спиратися чи, принаймні, враховувати окремі аспекти такого зв'язку (статеві-біологічні, демографічні, соціальні, психологічні тощо).

У віктимології тривалий час вельми популярною була класифікація Б. Мендельсона, в основу якої покладено міру вини злочинця та жертви. Згідно з нею, всі жертви розподіляються на такі підмножини:

- повністю невинні жертви та абсолютно винні злочинці;
- жертви із незначною провиною та переважною виною злочинця;
- жертви із провиною, більшою, ніж у злочинців;
- жертви, повністю винні у злочині.

В окрему підмножину вирізняються стимулюючі жертви — особи з психічними чи фізичними вадами, малолітні, особи похилого віку тощо.

Цікавою і продуктивною є класифікація, розроблена українським кримінологом Є. Моїсеєвим. Вона спирається на чотири ознаки: вікову, професійну, психологічну та патологічну.

У цій класифікації вирізняються:

- випадкова жертва (особа, яка стає жертвою внаслідок збігу обставин);
- жертва з незначним ступенем ризику (особа, яка стає жертвою внаслідок потрапляння в конкретну несприятливу ситуацію);
- жертва з підвищеним ступенем ризику (особа, якій притаманна низка віктимних властивостей: за характером діяльності чи способом поведінки у громадських місцях (необережна жертва); за соціальним статусом, взаємостосунками зі злочинцем, можливою участю третіх осіб (умисна жертва);
- жертва з дуже високим ступенем ризику (особа з поширеною та глибокою морально-соціальною деформацією. Остання полягає у девіантній правосвідомості, статевої нерозбірливості та розбещеності, схильності до вживання алкоголю, наркотиків тощо).

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Проаналізуйте особливості віктимної поведінки неповнолітніх і подайте їх у вигляді схеми.

2. Порівняйте види жертв за різними класифікаціями (наприклад за Є. Моїсеєвим і В. Медведєвим).

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:**1. Що таке віктимність?**

- a) схильність людини стати жертвою злочину;
- b) схильність до уваги;
- c) процес адаптації особи в нових умовах;
- d) процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань.

2. По мірі зв'язку із злочинною поведінкою віктимність може виявлятися в двох формах:

- a) антигромадська та антисуспільна;
- b) інтровертна та екстравертна;
- c) асоціальна та соціальна;
- d) евентуальна та децидивна.

3. По мірі схильності до віктимологічної поведінки, повторюваності криміногенних ситуацій, в які попадає суб'єкт, виділяють такі різновиди:

- a) гіпервіктимність та гиповіктимність;
- b) інтровертність та екстравертність;
- c) асоціальність та соціальність;
- d) евентуальна та децидивна.

4. Евентуальна віктимність (потенційна) означає:

- a) можливість за певних обставин або ситуацій стати жертвою злочину;
- b) можливість особи стати свідком злочину;
- c) схильність особистості до правопорушення;
- d) схильність особистості до неадекватної поведінки.

5. Децидивна віктимність (віктимність у дії) включає:

- a) можливість за певних обставин або ситуацій стати жертвою злочину;
- b) спотворену поведінку, цілепокладання і девіації, які є каталізатором злочину;
- c) схильність особистості до правопорушення;
- d) схильність особистості до неадекватної поведінки.

6. Прагнення до бездумного ризику, досягнення ейфорії від подолання занадто небезпечних перешкод, провокування критичних і конфліктних ситуацій — це характеристика:

- a) антисуспільності;
- b) гиповіктимності;
- c) гіпервіктимності;
- d) злочинності.

7. Забезпечення підвищеної безпеки, закомплексованість, обмеженість спілкування і соціальних контактів, відхід від труднощів і реалій сучасного життя — це характеристика:

- a) соціалізації;
- b) гиповіктимності;
- c) гіпервіктимності;
- d) злочинності.

8. Дослідження індивідуально-психологічних якостей і характеристик потерпілого можна розглядати у двох аспектах:

- a) антигромадська та антисуспільна область;
- b) індивідуальна та колективна сфера;
- c) асоціальна та соціальна область;
- d) «статична та динамічна» область.

9. Під фізіологічним афектом розуміють:

- a) сильний і відносно короткочасний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих життєвих обставин;
- b) сильне нервово навантаження;
- c) фізичне та психологічне перевантаження;
- d) тривалі та короткочасні зміни настрою.

10. «Статична область» дослідження — це

- a) поведінка потерпілого в період перед злочином і в період події злочину, а також зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця;
- b) вік, підлога, національність, службове положення і тому подібне;
- c) фізичне та психологічне перевантаження;
- d) психологічно-індивідуальні риси особистості.

11. «Динамічна область» досліджує:

- a) поведінка потерпілого в період перед злочином і в період події злочину, а також зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця;
- b) вік, стать, національність, службове положення і тому подібне;
- c) темперамент та типи характеру;
- d) типи нервової системи людини.

12. Під сугестивністю розуміють:

- a) поведінку потерпілого в період перед злочином і в період події злочину, а також зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця;
- b) здатність особи до неправомірної поведінки;
- c) здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;
- d) вивчення психологічно-індивідуальних рис особистості.

13. Система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, за якого люди можуть і бажають сприймати інформацію один від одного, — це

- a) психологічний контакт;
- b) психологічний вплив;
- c) психологічний тиск;
- d) виховний вплив.

15. Особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода — це:

- a) жертва обставин;
- b) потерпілий;
- c) свідок;
- d) правопорушник.

16. Особа, якій можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають встановленню у даній справі — це

- a) жертва;
- b) потерпілий;
- c) свідок;
- d) перехожий.

17. Віктимність визначається як:

- a) підвищена здатність людини через ряд духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус, ставати за певних обставин жертвою злочину;
- b) система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, за якого люди можуть і бажають сприймати інформацію один від одного;
- c) здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;
- d) психологічно-індивідуальні риси особистості.

18. Вирізняються такі види віктимності:

- a) гіпервіктимність, гіповіктимність, професійна віктимність;
- b) евентуальна віктимність, децидивна віктимність, потенційна віктимність;
- c) асоціальна та соціальна віктимність;
- d) віктимогенна деформація, професійна віктимність, вікова віктимність, віктимність «патологія».

19. Дайте визначення поняттю «віктимогенна деформація».

- a) сильний і відносно короткочасний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих життєвих обставин;
- b) сильне нервове навантаження;
- c) сукупність соціально-психологічних особливостей особистості, пов'язаних із особливостями її соціалізації;
- d) тривалі та короткочасні зміни настрою.

20. З чим пов'язаний такий різновид віктимності, як віктимність «патологія»?

- a) патологічним станом особистості — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання;
- b) з виконанням деяких соціальних функцій;
- c) сукупність соціально-психологічних особливостей особистості, пов'язаних із особливостями її соціалізації;
- d) з біологічними властивостями.

10. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОЇ ГРУПИ

особистість правопорушника # злочинна група # злочинні групи неповнолітніх # злочинні групи рецидивістів

Закони схожі на павутину: слабкого вони заплутують, а сильний їх прорве.

Солон

10.1. Поняття групи у психологічній науці.

Психологічна характеристика великих і малих груп

Людина стає людиною в суспільстві. Основою об'єднання людей стає спільна діяльність, у ході якої формуються «різні» відносини: виробничі (із приводу того, що і як робиться), управлінські (керівник — підлеглий), міжособистісні (симпатії, антипатії, взаємна залежність). Кожний у цих відносинах виконує свою роль, що відповідає його здібностям, особистим потребам і багато чому іншому. Переплетення відносин, ролей, які виконуються, приводить до того, що в ході спільних дій з конгломерату людей формується особливий організм — соціальна група.

- ✓ **Соціальна група** — це спільність людей, об'єднаних єдиними цілями, потребами, спільною діяльністю, і є складовим елементом соціальної структури суспільства.

Структура різних соціальних груп досить схожа: у кожній є керуюча ланка, тобто один (чи декілька) чоловік, що найбільш чітко уявляє собі цілі спільної діяльності і здатна організувати інших на їхнє досягнення. Якщо в основі керування лежать документи (інструкції, положення, статuti), мова йде про керівництво; якщо міжособистісні відносини (симпатії — антипатії), — про лідерство.

Причини формування соціальних груп:

- ▶ у взаємодії з іншими людьми відбувається передача й одержання соціального досвіду, трансляція культурної спадщини і створення чисто людських властивостей і якостей;

- ▶ взаємодія, кооперація дозволяють досягти великих результатів праці;
- ▶ у групі відбувається задоволення вищих потреб людини;
- ▶ група дає почуття безпеки і захисту.

Структура різних соціальних груп досить схожа. Кожна група має певні структурні елементи.

Перший елемент — у кожній групі є керуюча ланка, яка найбільш чітко уявляє собі мету спільної діяльності і здатна організувати інших на її досягнення.

Другий елемент внутрігрупової структури — сублідери, тобто обличчя, здатні взяти на себе правління, але до поки що знаходяться в тіні.

Третій елемент — виконавці, тобто ті, хто цілком підтримують лідерів і виконують основну частину спільної діяльності.

Четвертий елемент — «аутсайдері» — члени групи з найнижчим статусом.

За розміром групи поділяються на великі (дистантні), середні і малі (контактні) групи.

Для великих груп характерні такі особливості:

- ▶ встановлення контактів між членами групи відбувається в основному за допомогою засобів масової інформації (радіо, телебачення, преси, звукозапису);
- ▶ структурна складність групи, що включає в себе безліч різноякісних елементів (середніх і малих соціальних груп).

Середні групи характеризуються такими особливостями:

- ▶ територіальною єдністю її членів;
- ▶ однорідністю складових елементів групи;
- ▶ можливістю безпосереднього спілкування більшості членів групи.

До особливостей малих груп можна віднести такі: наявність щільних міжособистісних зв'язків між усіма членами групи; наявність тільки одного стійкого лідера, на якого замкнуті інформаційні потоки.

Слід зазначити, що соціальні групи класифікуються й за такими параметрами: за розмірами групи; за ступенем організованості; за спрямованістю й організацією; за ступенем впливу на поведінку людини.

10.2. Психологія злочинної групи

- ✓ **Злочинна організація** — це стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою організувалися з метою спільної діяльності для безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (ч. 4 ст. 28 КК України).

У кримінальному праві поняття співучасті визначається як спільна умисна участь декількох суб'єктів у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК України), що спричиняє відповідальність за вчинення злочинів групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією (ст. 28 КК).

Спільна злочинна дія декількох осіб має ряд юридичних градаций:

- ▶ проста співучасть — співвиконавство за відсутності розподілу ролей у групі, що спонтанно виникла;
- ▶ складна співучасть — виконання визначеної ролі в тимчасово функціонуючій злочинній групі;
- ▶ співучасть у стабільній злочинній групі (членство в злочинній групі).

- ✓ **Злочинна група** — це неформальне антисуспільне об'єднання осіб для спільного вчинення злочинів, що є єдиним, особливим суб'єктом діяльності.

Головне, заради чого існує злочинна група, — це спільність вчинення злочинів певного виду: корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких.

Злочинна група відрізняється системою стійких антисоціальних норм і поведінкових шаблонів. Міжособистісні відносини в злочинній групі засновані на суперництві, егоїстичному розрахунку, твердженнях переваги лідерів за допомогою грубої фізичної сили. Власне кажучи, злочинна група — не соціальна група, а корпорація.

Причини об'єднання декількох осіб у злочинну групу:

- ▶ неможливість вчинити злочин самому чи складність його одноособної реалізації;

- ▶ особисті неформальні зв'язки і стосунки учасників у минулому за наявності антисуспільної спрямованості одного чи декількох із них;
- ▶ спільність інтересів та соціальних установок учасників групи;
- ▶ цілеспрямований вплив осіб, які мають антисуспільну спрямованість та / чи злочинний досвід.

Загальними закономірностями формування та функціонування злочинної групи є:

- ▶ добровільність об'єднання учасників;
- ▶ мета об'єднання — спільна злочинна діяльність;
- ▶ поступове розширення злочинної діяльності в часі і просторі;
- ▶ розвиток від простих об'єднань до груп більш високого рівня;
- ▶ формування внутрішньої психологічної та функціональної структури;
- ▶ висунення лідера.

У психологічній літературі виділяють такі фігури: лідер (організатор) групи в цілому або окремих її учасників; виконавець на «відповідальній» ділянці; другорядний виконавець; опозиціонер; «слабка ланка» групи — суб'єкт, внутрішньо не згодний із вчиненням злочину, у якому він бере участь. Лідер — це основна сполучна ланка у злочинній групі, від нього багато в чому залежать згуртованість групи, її мобільність і результативність злочинних дій.

У кримінальній психології лідери злочинних груп за стилем керівництва поділяються на такі категорії:

- ▶ лідер-натхненник (пропонує свою програму, визначає норми поведінки, цілі і завдання злочинної діяльності);
- ▶ лідер-організатор (особисто організовує дії злочинної гурту і керує ними, здійснює програму, раніше вироблену всією групою);
- ▶ лідер змішаного типу поєднує в собі елементи лідера-натхненника і лідера-організатора (задає програму і водночас організує її виконання).

Конфлікти можуть виникнути між лідером і всією групою, лідером і опозиціонером, старими і новими членами групи, що прагнуть зайняти більш високе ієрархічне положення в її структурі. Уміле використання психологічних характеристик злочинних груп, психофізіологічних особливостей їхніх лідерів, відомостей про психологічні

причини суперечностей у злочинних групах — невід’ємні умови ефективної боротьби з організованою злочинністю.

10.3. Психологія організованої злочинності

- ✓ **Організована злочинність** — функціонування стійких соціальних організованих злочинних груп, що мають матеріальну базу і корумповані зв’язки із владними структурами з метою незаконного збагачення і самозахисту від соціального контролю.

Суб’єкт організованої злочинності цілеспрямовано деформує соціальні структури, пристосовує їх до своєї злочинної діяльності, корумпує господарські і правоохоронні органи.

Відмінною рисою організованої злочинності є її втіленість у «тіло соціуму» — в апарат адміністративно-державного керування — аж до вищих ешелонів влади. Це збільшує її суспільну небезпеку, адже організована злочинність завдає шкоди підвалинам державного керування, істотно впливає на масову правосвідомість, підриває можливості функціонування правової держави, цивілізованих економічних відносин.

Розрізняються такі види організованих злочинних груп: примітивні, середньоорганізовані й високоорганізовані злочинні групи.

Примітивно організовані злочинні групи мають у своєму складі не більше 10 чоловік. За внутрішньо груповою структурою комунікації вони належать до типу фронтальної комунікації (ватажок — учасники). Переважно їхня злочинна діяльність — епізодичний рекет, шахрайство. У середині, де групова диференціація не розвинута, вони діють спільно.

Середньоорганізовані злочинні групи функціонують відповідно до типу ієрархічної внутрігрупової організації (між ватажком і виконавцями існують проміжні ланки). Такі групи складаються з багатьох десятків людей. Злочинні групи такого типу відрізняються значною усередині-груповою диференціацією, вузькою спеціалізацією різних групових підрозділів — розвідники, бойовики, виконавці, охоронці, фінансисти, аналітики. Основна їх діяльність — стійкий рекет, шантаж великих підприємців, контрабанда, наркобізнес. Ці злочинні групи мають сформовані зв’язки з управлінськими структурами.

Високоорганізовані злочинні групи відрізняються мережною структурою своєї організації — вони мають складну ієрархічну систему керування, стійку, що приносить доход, власність (банківські рахунки, нерухомість), офіційне прикриття (зареєстровані підприємства, фонди, магазини, ресторани, казино). Ці групи іноді складаються з

декількох тисяч чоловік, мають колективні керуючі центри, стійку організацію за типом великих соціальних груп, систему внутрігрупових норм, спеціальну службу контролю, інформації, міжрегіональних зв’язків, забезпечення взаємодії з корумпованими владними структурами, правоохоронними і судовими органами.

Ці групи володіють великими зонами впливу, численними регіональними і «галузевими» підрозділами (контроль над ігровим бізнесом, проституцією, надання кримінальних послуг). Вони глибоко укорінені в корумпованих офіційних структурах. За всією мотиваційною спрямованістю ці групи є корисливо спрямованими: їхня основна мета — одержання високих прибутків незаконним шляхом. Насильницькі злочини здійснюються ними для досягнення корисливих цілей, нагромадження капіталу.

Організована злочинність використовує всі соціально-психологічні механізми ефективного функціонування соціальної групи.

Організована злочинність — вища форма професійно-кримінального об’єднання, своєрідний злочинний синдикат, що використовує у злочинних цілях усі механізми життєдіяльності соціуму.

Організоване злочинне співтовариство відрізняє:

- ▶ згуртованість;
- ▶ функціонально-рольова структура;
- ▶ спрацьованість;
- ▶ сумісність.

*Першою психологічною характеристикою є згуртованість, яка відіграє провідну роль у кримінальній організованості. У згуртованості виділяють два взаємопов’язані, але відносно автономні рівні: **емоційно-почуттєвий і змістовно-раціональний**.*

На емоційно-почуттєвому рівні виникають та зміцнюються взаємні симпатії, прихильність між членами групи. Емоційно-почуттєва єдність супроводжує і виразно проявляється в різноманітних групових традиціях, проведенні дозвілля, емоційній «релаксації» після вчинення злочину — відвіданні саун, казино, азартних іграх, отриманні сексуальних послуг тощо.

Змістовно-раціональна єдність полягає у близьких поглядах (орієнтаціях, переконаннях, оцінках) членів групи на злочин, злочинну діяльність як засіб задоволення власних і групових потреб. Саме змістовно-раціональна єдність виступає вирішальною внутрішньою умовою стійкості злочинної групи, ефективності її функціонування.

Другою психологічною характеристикою, у якій проявляється кримінальна організованість, є функціонально-рольова структура групи. Кримінальна функція полягає у спеціалізації щодо виконання певної діяльності у складі злочинної групи. Саме вона визначає характер кримінальної ролі, тобто зміст поведінки, порядок та умови взаємодії з членами групи, іншими особами, які становлять кримінальний інтерес.

Третьою психологічною характеристикою, яка репрезентує кримінальну організованість групи, є спрацьованість. Спрацьованість являє собою злагоджену взаємодію членів групи у злочинній діяльності.

Четвертою психологічною характеристикою, у якій проявляється кримінальна організованість, виступає сумісність. Вона ж найбільшою мірою впливає на спрацьованість членів злочинної групи. Сумісність полягає в оптимальному поєднанні, співвідношенні психологічних якостей членів групи, суттєвих для вчинення злочину. Вона забезпечує взаємне розуміння, задоволеність один одним і як наслідок — ефективні спільні злочинні дії.

Для кримінальної організованості групи суттєве значення мають залежно від виду і способу вчинення злочину три рівні сумісності:

- ▶ **психофізіологічний рівень сумісності** (швидкість і точність сенсомоторних реакцій, чутливість зору і слуху, темперамент, емоційна врівноваженість і витримка);
- ▶ **індивідуально-психологічний рівень сумісності**: оптимальне співвідношення пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, мислення), спостережливості, вольових якостей і рис характеру (рішучості, обережності, хитрості, настійливості);
- ▶ **соціально-психологічний рівень сумісності** (оптимальне поєднання таких якостей і характеристик, як соціальні установки, ціннісні орієнтації, комунікабельність, достовірність публічного виконання злочинної ролі, здатність впливати на інших людей і протистояти впливу інших).

Важливе місце в організованій злочинній групі посідає лідер. Чинне кримінальне законодавство юридичним аналогом ролі лідера визначає роль організатора, хоча роль організатора є вужчою за змістом порівняно з роллю лідера. В організованій злочинній групі лідерство має жорстко авторитарний та одноосібний характер. Здійснення лідерства двома-трьома особами трапляється рідше і спирається на близькі родинні чи національно-етнічні зв'язки.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Під організованою злочинністю, за експертами ООН, варто розуміти відносно велику групу стійких і керованих злочинних формувань, які провадять злочинну діяльність із корисливою метою та створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протизаконних засобів, як насилля, залякування, корупція та розкрадання у великих розмірах.

За час незалежності України в динаміці організованої злочинності можна виокремити такі основні тенденції та характеристики:

- ▶ постійне збільшення кількості організованих злочинних груп і зростання їхньої кримінальної активності;
- ▶ виникнення третього рівня організації та повний перехід на трьохрівневу структуру (первинні групи — угруповання — спільноти), завершений розподіл сфер впливу на рівні районів, областей, міст;
- ▶ взяття під контроль тіньової економіки, пріоритетне проникнення в такі галузі офіційної економіки, як паливно-енергетичний комплекс, лікерно-горілчана, тютюнова промисловість; кредитно-банківська, приватизаційна сфери, зовнішня торгівля;
- ▶ легалізація і «прикриття» злочинних груп під виглядом охоронних організацій, спортивних клубів, розважально-оздоровчих закладів тощо і проникнення лідерів у громадсько-політичну й особливо депутатську діяльність;
- ▶ активне «відмивання» злочинних коштів через придбання чи створення підприємств, закладів обслуговування, розваг і відпочинку (магазини, сауни, казино, нічні клуби, бари тощо);
- ▶ широке застосування вогнепальної зброї, вибухівки, технічних пристроїв для вчинення злочинів;
- ▶ розповсюдженість убивств на замовлення за допомоги бандитських угруповань, професійних кілерів, спеціалізованих кілерських груп;
- ▶ утворення груп за національно-етнічною ознакою з некорінного населення;
- ▶ патрунування підготовки спортсменів у певних видах (кульова стрільба, східні единоборства, боротьба, бокс) із подальшим їх залученням до виконання охоронних, рекетирських, «бойових» функцій;
- ▶ встановлення стійких міжрегіональних і міжнародних зв'язків, патрунування діяльності співвітчизників в інших країнах,

злочинна спеціалізація на нелегальній міграції, торгівлі жінками та зброєю, контрабанді, незаконному обігу наркотиків, крадіжках і ввезенні автотранспорту.

Організована злочинність в Україні є наслідком комплексного впливу різних чинників: економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських, психологічних.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Використовуючи теоретичний матеріал, розробіть схему «Соціально-психологічні закономірності формування і розвитку злочинних груп».

2. Охарактеризуйте психологічні чинники, що призводять до зростання суспільної небезпеки групової злочинної діяльності.

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Спільність людей, об'єднаних єдиними цілями, потребами, спільною діяльністю і є складовим елементом соціальної структури суспільства, — це

- a) соціальна роль;
- b) соціальна група;
- c) аморальна поведінка;
- d) суспільна роль.

2. Структурні елементи соціальних груп:

- a) керуюча ланка, сублідери, виконавці, «аутсайтери»;
- b) ідеологи, керівники, типові члени;
- c) виконавці, ідеологи, «аутсайтери»;
- d) лідери, виконавці, відповідальні особи.

3. Першою підставою для розподілу є розмір групи. За цією ознакою виділяються:

- a) дрібні, крупні, середні;
- b) великі (дистантні), середні й малі (контактні) групи;
- c) достатні, групові, дрібні;
- d) одноосібні, середні, контактні.

4. Співвиконавство за відсутності розподілу ролей у спонтанно виниклій групі — це

- a) антисуспільна співучасть;
- b) проста співучасть;
- c) складна співучасть;
- d) співучасть у стабільній злочинній групі.

5. Співучасть розподіляють на:

- a) антисуспільну співучасть, аморальну співучасть, просту співучасть;
- b) просту співучасть, складну співучасть, співучасть у стабільній злочинній групі;
- c) індивідуальну співучасть, колективну співучасть, співучасть у стабільній злочинній групі;
- d) співучасть у стабільній злочинній групі, випадкову співучасть, колективну співучасть.

6. Виконання визначеної ролі в тимчасово функціонуючій злочинній групі — це

- a) антисуспільна співучасть;
- b) проста співучасть;
- c) складна співучасть;
- d) співучасть у стабільній злочинній групі.

7. У структурі примітивної групи існує тверда ієрархія:

- a) ватажок, авторитет, підлабузник, «маріонетка», «блазень», незадоволені, виконавці, «забиті»;
- b) ідеологи, керівники, типові члени, «блазень», незадоволені, виконавці, «забиті»;
- c) виконавці, ідеологи, «аутсайтери», ватажок, авторитет;
- d) лідери, виконавці, відповідальні особи.

8. Яку функцію відіграє в злочинній групі підлабузник?

- a) викликати на себе ворожість усієї групи;
- b) демонструвати всім іншим «еталонну» поведінку у ставленні до ватажка;

- с) він має право глузувати з усіма над кимось, включаючи ватажка, — його не торкають;
- д) виконує усю роботу, на ньому тримається все існування групи.

9. Демонстрація всім іншим «еталонної» поведінки у ставленні до ватажка — ця функція в групі належить:

- а) авторитету;
- б) «блазню»;
- с) маріонетці;
- д) виконавцю.

10. Функціонування стійких соціально організованих злочинних груп, що мають матеріальну базу і корумповані зв'язки з владними структурами з метою незаконного збагачення і самозахисту від соціального контролю, — це

- а) соціально-небезпечна злочинність;
- б) функціональна злочинність;
- с) організована злочинність;
- д) індивідуальна злочинність.

11. Розрізняються злочинні групи:

- а) примітивні, середньоорганізовані і високоорганізовані;
- б) складні, примітивні, групові;
- с) малоорганізовані, примітивні, складні;
- д) середньоорганізовані, високоорганізовані, неорганізовані.

12. У залежності від характеру дій можна виділити наступні різновиди юрби:

- а) випадкова, конвенціональна, експресивна, діюча;
- б) складна, примітивна, групова, діюча;
- с) малоорганізована, примітивна, складна, конвенціональна;
- д) середньоорганізована, високоорганізована, неорганізована, випадкова.

13. Скупчення людей, що бажають одержати інформацію про події чи явища, очевидцями яких вони стали за випадкового збігу обставин, — це:

- а) конвенціональне;
- б) випадкове;
- с) експресивне;
- д) діюче.

14. Група людей, які спільно виражають почуття радості, скорботи, гніву чи протесту, називається:

- а) соціальна;
- б) випадкова;
- с) експресивна;
- д) діюча.

15. Більш складний різновид юрби (для підтримки суспільного порядку) являє собою:

- а) конвенціональну;
- б) складну;
- с) експресивну;
- д) діючу.

16. Діюча юрба може бути:

- а) пасивна, активна, нейтральна;
- б) випадкова, діюча, активна;
- с) конкуруюча; юрба, що рятується; агресивна;
- д) агресивна, експресивна, юрба, що рятується.

17. Під діючою юрбою розуміється:

- а) група людей, що спільно виражають почуття радості, скорботи, гніву чи протесту;
- б) скупчення людей, що бажають одержати інформацію про події чи явища, очевидцями яких вони стали за випадкового збігу обставин;
- с) контактна спільність, що здійснює активні дії щодо визначеного об'єкта;
- д) багатосторонній процес освоєння людської культури й життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань.

18. Основними ознаками банди є:

- а) індивідуалізм, рівень організованості, структурність;
- б) ієрархія, озброєність, колективність, лідерство;
- с) колективізм, найсуворіша підпорядкованість, беззаперечне підпорядкування лідеру;
- д) стійкість, озброєність, високий рівень організованості, найсуворіша підпорядкованість, беззаперечне підпорядкування лідеру.

19. У кримінальній психології лідери злочинних груп за стилем керівництва поділяються на такі категорії:

- a) лідер-натхненник, лідер-організатор, лідер змішаного типу;
- b) лідер-авторитет, лідер-ідеолог, лідер-організатор;
- c) сильний лідер, безкомпромісний лідер, лідер змішаного типу;
- d) агресивний лідер, лідер-натхненник, лідер-ідеолог.

20. Що таке злочинна група?

- a) антигромадське об'єднання людей на основі спільної злочинної діяльності, що являє собою малу неформальну групу, певним чином організовану, що виступає як єдиний особливий суб'єкт діяльності;
- b) скупчення людей, які бажають одержати інформацію про події чи явища, очевидцями яких вони стали за випадкового збігу обставин;
- c) контактна спільність, що здійснює активні дії щодо визначеного об'єкта;
- d) багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, засвоєння його норм, правил, знань.

11. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАТОВПУ

натовп # екстремальна ситуація # психічний стан # особиста безпека

Всякое собрание людей есть толпа, независимо оттого, изкого она состоит... Разума у толпы нет, зато есть уши, которым следует льстить, и глаза, которым следует нравиться.

Филип Д. С. Честерфилд

11.1. Психологія масовидних форм активності громадян

- ✓ **Масовидні форми активності** — це переважно неорганізована (стихійна) діяльність людей, що знаходяться в єдиному просторі та часі, в умовах послаблення чи повної відсутності соціального та індивідуального контролю.

У соціальній психології натовп визначається як «велика група людей, ні зовнішньо, ні внутрішньо не організованих, об'єднаних лише прагненням до негайної дії. Учасники натовпу стають спільністю лише тією мірою, якою вони охоплені однаковою негативною, руйнівною емоцією щодо якихось осіб, настанов, подій.

- ✓ **Натовп** — не будь-яке масове скупчення людей, а лише сукупність агресивно налаштованих громадян. Натовп — це неорганізована спільність, що однак не виключає можливості наявності в ній організованої групи (ядра), яке провокує і спрямовує індивідуальну агресивність присутніх.

Можна виділити такі види масових скупчень громадян:

- ▶ **«випадкове»**, коли люди збираються внаслідок якоїсь екстраординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо). Вони виявляють інтерес до того, що відбувається, і можуть активно діяти (наприклад, надавати допомогу потерпілим);
- ▶ **«споглядальне»** (публіка, болільники) — люди збираються для перегляду чи «співучасті» в цікавій для них події; їхня поведінка

може бути незвичною за формою, навіть зухвалою, але за своєю суттю вона не агресивна й не має мети порушення громадського порядку;

- ▶ **«панічне» («рятівне»)**— виникає як реакція на небезпечну чи незрозумілу ситуацію; завжди супроводжується активними діями, спрямованими на уникнення небезпеки;
- ▶ **«протесте» («мітингове»)**— люди випадково чи зумисне збираються для демонстрації своєї незгоди зі словами чи вчинками певних офіційних (посадових) осіб.

Усі зазначені види масових скупчень громадян за певних обставин можуть перерости, трансформуватися в агресивний натовп. Такі трансформації відбуваються під впливом сукупності чинників (наприклад, вікові особливості учасників, чутки, спрямований вплив з боку людей, які складають «ядро» натовпу чи підбурювачів тощо).

Можна виділити такі групи чинників:

- ▶ зовнішні (довгочасні та ситуативні);
- ▶ соціально-психологічні (механізми впливу людей один на одного в масових скупченнях, їх соціально-психологічний склад);
- ▶ психологічні (індивідуальні схильності окремого індивіда до агресивних та протиправних дій).

Конкретні причини агресивної поведінки можуть різнитися залежно від територіальної, національної, релігійної специфіки. У тих чи інших ситуаціях пріоритет дії завжди лишається за довготривалими чинниками, конкретна ж причина події (ситуативний чинник) має сенс лише в контексті перших.

- ✓ **Ситуативні чинники** — час (пора року, година доби), місце виникнення події, кількість присутніх.

Масовидні форми вияву активності людей найбільш характерні для теплої пори року (з травня по жовтень), у неробочий час чи у вихідні дні, місце виникнення частіше прив'язується до центральних районів населеного пункту чи перетину транспортних артерій.

Серед соціально-психологічних чинників найбільш важливими є: механізм залучення, механізм наслідування, механізм навіювання, механізм емоційного зараження, механізм групової творчості.

- ✓ **Механізм залучення** — навіть невелика кількість присутніх стає самостійним стимулом для зацікавленості.

Дослідниками доведено, що до групи із 15 осіб, яка зупинилась на вулиці і дивиться в певному напрямку, приєднується приблизно 40 % перехожих, причому їхня кількість швидко збільшується.

- ✓ **Механізм наслідування** — полягає в копіюванні та відтворенні індивідом зразків і моделей поведінки оточуючих.

Він полегшує проблему вибору та суб'єктивно зменшує відповідальність за наслідки своїх дій, а також стає засобом солідаризації учасників.

- ✓ **Механізм навіювання** — полягає в організації взаємодії осіб, що зібралися, за допомогою подачі інформації певним чином. Цей механізм є засобом згуртування учасників та регулює поведінку, спрямовує її в бажаному напрямку.

- ✓ **Механізм емоційного зараження** — залучення присутніх до єдиного групового настрою внаслідок підсвідомої схильності людини піддаватися демонстрованим психічним станам при безпосередньому контакті.

Ступінь зараження залежить від сили емоційного заряду присутніх та кількості людей. У масових скупченнях у кожного індивіда є надлишок емоційної напруженості та підвищена сприйнятливості до стану іншої людини.

Зараження виконує функції інтеграції (посилює групову згуртованість та єдність, забезпечує психологічну єдність групи) та експресії (звільнення індивіда від його звичних обмежень, зняття емоційного напруження).

- ✓ **Механізм групової творчості** — створення образів спільної уваги, що фокусують почуття і уявлення присутніх.

Це може бути трансформація первісного об'єкта уваги, чутки, найрізноманітніші повідомлення тощо. Функції даного механізму: активізуюча — спонукання до дій, регулятивна — надання діям спільної спрямованості. Завдяки механізмам групової творчості натовп із часом може розпочати активні дії без жодних зовнішніх стимулів.

Важливим чинником впливу на динаміку натовпу (активізацію чи нейтралізацію) є чутки. **Можна виділити такі характерні ознаки чуток:**

- ▶ інформація, що викликає зацікавленість багатьох осіб;
- ▶ повідомлення, що базується на невизначеності, яка породжує бажання «заповнити прогалини»;
- ▶ продукт спільної творчості, причому під час передачі інформація «спрощується», стає коротшою, але більш насиченою емоційно, більш фокусованою;
- ▶ вірогідність інформації може розміщуватись у дуже широкому діапазоні: від абсолютно правдивої до повністю вигаданої і навіть безглуздої.

У натовпі чутки виконують функцію орієнтації учасників у ситуації, що складається, співвіднесення своїх дій із діями інших, стимуляції процесу спільного прийняття рішення, формування спільних правил поведінки та засобів дій.

Якщо попередити розповсюдження чуток ще на початковому етапі, можливість агресивних групових дій значно зменшиться. За певних умов зазначений спосіб передачі інформації може стати в нагоді працівникам правоохоронних органів для попередження розвитку некерованих подій, наприклад, при розповсюдженні ними «погрозливих чуток» (про прибуття додаткових сил, про застосування крайніх заходів тощо). Це сприяє переорієнтації уваги присутніх і зниженню рівня збудження та напруженості.

Чинники, що визначають соціально-психологічну специфіку натовпу:

- ▶ кількість учасників;
- ▶ раптовість виникнення;
- ▶ бурхливість розвитку подій;
- ▶ високий ступінь невизначеності обставин.

Значна кількість осіб, які складають натовп, створює сприятливі умови для механізмів емоційного зараження, навіювання, наслідування та інших. Раптовість виникнення визначається потенційною можливістю прояву некерованих процесів та подій і стосується як загострення ситуації, так і переходу учасників до активних дій чи трансформації організованого зібрання в некерований натовп. Високий ступінь невизначеності та бурхливість розвитку подій — у зв'язку з цим для попередження можливих негативних наслідків надзвичайно важлива

попередня інформація про час, місце, характер та масштаби події, що планується чи відбувається.

11.2. Основні напрями профілактики та попередження виникнення масових заворушень

Соціально-психологічні механізми взаємодії індивідів, соціально-психологічний склад, динаміка розвитку, специфіка прояву та передачі чуток — це психологічні закономірності всіх скупчень громадян. Саме вони зумовлюють переростання, трансформацію наявної спільності в агресивний натовп. Знаючи ці закономірності, можна не тільки стримувати, блокувати агресивність присутніх, а й своєчасно вживати заходів для її попередження.

При випадковому скупченні, коли люди збираються навколо якоїсь неординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо), ступінь їх єдності мінімальна, контакти між учасниками невпорядковані.

З позицій охорони громадського порядку, тут є найважливішим факт самого скупчення людей, бо він означає потенційну можливість розвитку процесів, що невідворотно супроводжують великі групи.

Для профілактики та попередження масових скупчень людей необхідно:

- ▶ усунути джерело, об'єкт інтересу;
- ▶ вжити заходів для попередження подальшого збільшення кількості людей (інформування про розвиток ситуації, прохання розійтися, блокування шляхів);
- ▶ спостерігати за громадянами та їх поведінкою, попереджувати і припиняти спроби порушення громадського порядку.

Поведінка публіки втручання не потребує. Незважаючи на підвищений рівень експресивності, емоційності, зовні зухвалі дії, присутні потенційно не мають наміру порушення громадського порядку, отже достатньо загального контролю за ситуацією та припинення хуліганських вчинків.

Позитивний ефект дає звертання до глядачів керівника чи соліста музичної групи, ведучого програми та інших авторитетних людей, або ж навіть призупинення масового видовища, концерту за надмірної активності окремих осіб. Завжди слід пам'ятати, що світлові та шумові ефекти в залі, специфічний ритм і мелодійний малюнок музики

створюють своєрідний фон «наркотизації», коли навіюваність значно підвищується, а раціональний контроль за поведінкою гальмується.

Тому інколи достатньо незначного імпульсу, щоб публіка переросла в агресивний натовп. Таким імпульсом може стати й поведінка працівників поліції у формі з необґрунтованими претензіями до зовнішності, заборони скандувати лозунги, аплодувати, піднявши руки вгору, тощо.

Особливий різновид публіки — футбольні «фанати». Це не болільники в традиційному значенні слова, а групи молодих людей та підлітків, що збираються не стільки заради самого видовища, як з метою настрахати «противника» й зведення з ним рахунків. Їх ставлення до правоохоронних органів, незалежно від розвитку подій, — агресивне, що потребує забезпечення контролю за поведінкою не тільки на стадіоні, а й за маршрутом проходження, своєчасного вилучення лідерів, осіб, що вчинюють хуліганські дії та перебувають у стані сп'яніння.

Паніка виникає внаслідок сильного емоційного збудження під час події чи ситуації, небезпечній для життя, причому ступінь імовірності такої небезпеки не має суттєвого значення. Вона може навіть бути вигаданою, головне — як вона сприймається та оцінюється людьми.

Виокремлюються такі етапи розвитку паніки:

- ▶ на першому (попередньому) — спостерігається, залежно від індивідуально-психологічних особливостей, відмова від уявлення про небезпеку, її підкреслене ігнорування або ж швидке наростання почуття страху;
- ▶ на другому (критичному) — значно підвищується рухова активність, звужується обсяг свідомої оцінки навколишнього та здатність адекватно реагувати на зміни в ситуації; спостерігається граничний неспокій та інтенсивні емоційні прояви. Лише окремі особи не втрачають холоднокрювності та витримки;
- ▶ на третьому (післякритичному) — виражена пригніченість, приголомшення, невротичні реакції, депресивні стани тощо. Наслідки переживання паніки дуже тривалі, інколи психічний статус людини не поновлюється протягом усього життя і спричиняє різні захворювання.

Хоча реальність чи вигаданість небезпеки для життя не впливає на поведінку людей, становище завжди ускладнюється за дефіциту інформації.

Основними заходами попередження паніки мають бути:

- ▶ якнайшвидше одержання вірогідної інформації та роз'яснення, як правильно і найбільш доцільно поводитися в ситуації, що склалася;
- ▶ надання громадянам посиленої допомоги.

При «протестному» скупченні об'єднуючим механізмом стає почуття «ми», яке виникає внаслідок аналогічних чи подібних негативних емоцій учасників і потребує пошуку винуватця існуючої напруженості («вони»).

Індивідуальна агресивність акумулюється, поступово трансформуючись у нову якість — групову агресивність, що посилюється дією раніше зазначених соціально-психологічних феноменів (зараження, навіювання, наслідування). З'являється почуття впевненості в єдності цілей (хоча насправді це може бути зовсім не так) та правомірності своїх вимог і дій.

Кожен із зазначених різновидів масових скупчень громадян потенційно може перерости в агресивний натовп, коли починають діяти єдині психологічні закономірності. Аналіз практики свідчить про подібність приводів виникнення агресивного натовпу, динаміки розвитку подій, зовнішніх видів антисуспільних домагань. Різняться лише місце, час, кількість потерпілих, розміри втрат.

Помилки, яких припускаються працівники поліції при взаємодії з натовпом людей:

- ▶ на початковому етапі правоохоронці часто поведуться пасивно, ніяких заходів не вживають, чекають указівок від керівництва;
- ▶ контакт із присутніми встановлюється надто пізно або ж такі спроби взагалі не робляться;
- ▶ не проводиться робота щодо встановлення та своєчасного вилучення «індукторів» емоційного збудження;
- ▶ не створюються належні умови для розосереджування людей, які зібралися. Зменшення розмірів зібрання майже автоматично знижує активність присутніх та виставляє «напоказ» лідерів;
- ▶ не враховується значимість почуття анонімності, яке породжує впевненість у безвідповідальності та безкарності. Необхідно створити умови, що нівелюють анонімність;
- ▶ не вживаються заходи щодо переорієнтації уваги присутніх на сторонній об'єкт. Люди в натовпі легко вірять чуткам,

зокрема — загрозливим (наприклад, про прибуття додаткових сил, застосування спеціальних засобів, роботу щодо впізнання тощо);

- ▶ не організовується робота з налагодження контактів та переговорів із групою, що активно висловлює невдоволення;
- ▶ небажано, щоб налагоджувати контакт бралася посадова особа чи працівник поліції, до якого учасники мають претензії;
- ▶ не слід оголошувати непродумані вимоги та погрози, адже кожна з них об'єктивно звужує подальшу сферу впливу та сприяє загостренню ситуації;
- ▶ не слід розпочинати будь-які дії, коли недостатньо сил. Натовпу можна протиставити тільки ефективні заходи.

Загальні правила щодо поведінки правоохоронця під час охорони громадського порядку:

- ▶ утримуйтеся від зауважень, особливо на адресу конкретних осіб, не вдавайтеся до спорів і суперечок. Потрібний ввічливий та доброзичливий діалог із присутніми, роз'яснення їм суті того, що відбувається, можливих варіантів розвитку ситуації;
- ▶ утримуйтеся від поспіху: загострення обстановки може спричинитись надто прямолійними та жорсткими діями, не відповідними конкретним подіям, прагненням досягти результату якнайшвидше;
- ▶ зважено підходьте до затримання та вилучення підбурювачів: воно виправдане лише в тих випадках, коли ви впевнені в підтримці громадян. Якщо ні — доцільніше встановити особу правопорушника, а затримання провести в більш зручний момент;
- ▶ вживайте тих заходів, які зрозумілі оточуючим, не викликають негативних емоцій та відповідають ситуації і поведінці правопорушника: неадекватна жорстокість, брутальність загострює обстановку, коректна поведінка, як правило, приводить до підтримки та схвалення громадян;
- ▶ переходьте до активних дій лише тоді, коли всі інші заходи впливу на учасників масового експесу вичерпані.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Зазвичай люди, які виявляють прагнення вести за собою натовп, інтуїтивно володіють методами впливу на нього. Щоб переконати

натовп, потрібно спочатку зрозуміти, які почуття його надихають, зобразити вигляд, що поділяєш їх, а потім збудити в уяві натовпу належні образи. Певні слова також можуть сприяти появі у людей потрібної емоційної реакції. Це, перш за все, зрозумілі всім слова, які включають в себе найбільший спектр яскравих образів, наприклад — картини майбутнього щасливого життя, або, навпаки, жахливі сцени сучасності, які спроможні повністю заволодіти увагою натовпу.

Коли потрібно, щоб певні ідеї та вірування проникли в душу натовпу, то для досягнення цього лідери застосовують, головним чином, три різні досить надійні засоби: ствердження, повторювання, заразливість. Вони діють на натовп досить повільно, та якщо результати досягнуто, то міцність їх надовго забезпечена. Просте, голосливе ствердження без усяких розмірковувань та доказів є одним із найвірніших засобів, щоб впровадити певну ідею в натовп. Чим коротшим є це твердження, чим менше в ньому різних ознак доказів, тим воно авторитетніше. Проте вплив ствердження є дійсним лише за умови постійного повторювання і, за можливості, в одних і тих же висловлюваннях. Вплив же повторювання на натовп стає добре зрозумілим, коли видно, як сильно воно діє навіть на найосвіченіших людей. Коли твердження повторюються достатню кількість разів, то воно перетворюється в так звану ходячу думку, і тоді починає діяти могутній фактор — заразливість. Це явище цілком природне — воно спостерігається навіть у стаді тварин. Усі душевні рухи людини в натовпі заразливі і швидко передаються від одного до іншого, чим і пояснюється раптовість загальної паніки.

Ще одна ознака, яка повинна бути у лідера натовпу, — привабливість. Видатні лідери натовпу володіли її найвищою формою. Всі різновиди привабливості можна привести до двох головних форм: привабливість придбана й особиста привабливість.

Натовп здатний на велику самопожертву і велику жорстокість. Натовп у кожній людині викликає інфантилізм, тому натовп так жадає лідера чи — антилідера — об'єкта своєї ненависті. Як той, так і інший можуть повести натовп за собою. Натовп об'єднується з насолодою, тому що без лідера почуває себе, як дитина без батька. Натовп без лідера більш схильний до паніки, ніж до героїзму, і, як правило, «батько» знаходиться. Лідер натовпу — це не лідер, як такий, як правило, цей той, хто керує натовпом і хто в інший час не міг би бути навіть ефрейтором.

Як правило, лідер натовпу — сама людина натовпу, і натовп впливає на лідера такою ж мірою, як і він на нього. Найчастіше натовпом керує людина з невисоким інтелектом, але натовп приписує лідеру ті якості, якими не володіє сам, і тому звеличує його над собою. Найчастіше

ватажок натовпу — це той, хто першим крикне: «На штурм!». Лідер ніби одержує від натовпу мандат на керівництво собою, але любов натовпу нестійка — він може її так само легко позбутися, перетворившись в антилідера, «козла відпущення», натовп його затопче й розійдеться по домівках. Феномену натовпу не судиться довге життя: натовп або розпадається, виплеснувши свої пристрасті, або структурується і перестає бути натовпом.

Таким чином, натовп є типовим прикладом масової спільності. Це відносно короткочасне, безструктурне скупчення людей, об'єднаних безпосередньою просторовою близькістю. Натовп не має чітко усвідомленої мети, дії його учасників зумовлені якимось зовнішнім стимулом та загальним емоційним станом. Його слід розглядали як ірраціональну, сліпу і руйнівну силу, де панують неусвідомлені імпульси, зараження, наслідування та навіювання.

Отже, натовп — це завжди остання (нижча) стадія розвитку суспільства, його поведінка нагадує поведінку дикуна чи зграї диких тварин. Свідома особистість зникає, причому почуття та ідеї всіх окремих одиниць, які створюють ціле, яку називається натовпом, приймають один і той же напрямок. Утворюється колективна душа, яка має, звісно, тимчасовий характер, але водночас і досить певні риси. Натовп в інтелектуальному відношенні завжди є нижче ізольованого індивіда, але з погляду почуттів і вчинків, які виникли на основі цих почуттів, він може бути краще чи гірше його, залежно від обставин. Усе залежить від того, якому віянню кориться натовп.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Як трактується поняття натовпу в основних концепціях масової поведінки?

2. Психоаналітична концепція натовпу Зігмунда Фрейда. Які її основні положення?

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Можна виділити такі види масових скупчень громадян:

- «випадкове», «споглядальне», «панічне», «мітингове»;
- колективне, мітингове, панічне;
- споглядальне, агресивне, випадкове;
- випадкове, панічне, агресивне.

2. Коли люди збираються внаслідок якоїсь екстраординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо) — це :

- «випадкове» масове скупчення людей;
- «споглядальне» масове скупчення людей;
- «панічне» масове скупчення людей;
- «мітингове» масове скупчення людей.

3. Люди збираються для перегляду чи «співучасті» у цікавій для них події — це:

- «випадкове» масове скупчення людей;
- «споглядальне» масове скупчення людей;
- «панічне» масове скупчення людей;
- «мітингове» масове скупчення людей.

4. «Панічне» масове скупчення людей:

- виникає як реакція на небезпечну чи незрозумілу ситуацію; завжди супроводжується активними діями, спрямованими на уникнення небезпеки;
- люди випадково чи зумисне збираються для демонстрації своєї незгоди зі словами чи вчинками певних офіційних (посадових) осіб;
- люди збираються для перегляду чи «співучасті» у цікавій для них події;
- коли люди збираються внаслідок якоїсь екстраординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо).

5. «Мітингове» масове скупчення людей:

- виникає як реакція на небезпечну чи незрозумілу ситуацію; завжди супроводжується активними діями, спрямованими на уникнення небезпеки;
- люди випадково чи зумисне збираються для демонстрації своєї незгоди зі словами чи вчинками певних офіційних (посадових) осіб;
- люди збираються для перегляду чи «співучасті» у цікавій для них події;

d) «коли люди збираються внаслідок якоїсь екстраординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо).

6. Діючий натовп може проявлятися у таких різновидах:

- a) екстатичний, панічний, грабіжницький, агресивний;
- b) соціальний, протестний, панічний, грабіжницький;
- c) панічний, грабіжницький, масовий, панічний;
- d) екстатичний, випадковий, масовий.

7. Грабіжницький натовп:

a) його представники об'єднані прагненням до досягнення корисної мети, негайного задоволення певних потреб за рахунок перерозподілу матеріальних благ у суспільстві;

b) більшість учасників несподівано або поступово впадають у стан жаху та розпачу, починають поводитися ідентично й рухатися в тому напрямі, який видається їм шляхом до уникнення небезпеки;

c) велика група людей, які намагаються вирішити ті чи інші проблеми за допомогою насильства, що можете мати випадковий та невпорядкований характер, але частіше спрямоване на досягнення певної мети;

d) велика група людей, які перебувають у стані несамовитості внаслідок взаємного емоційного зараження, що поступово та ритмічно зростає.

8. Панічний натовп:

a) його представники об'єднані прагненням до досягнення корисної мети, негайного задоволення певних потреб за рахунок перерозподілу матеріальних благ у суспільстві;

b) більшість учасників несподівано або поступово впадають у стан жаху та розпачу, починають поводитися ідентично й рухатися в тому напрямі, який видається їм шляхом до уникнення небезпеки;

c) велика група людей, які намагаються вирішити ті чи інші проблеми за допомогою насильства, що можете мати випадковий та невпорядкований характер, але частіше спрямоване на досягнення певної мети;

d) велика група людей, які перебувають у стані несамовитості внаслідок взаємного емоційного зараження, що поступово та ритмічно зростає.

9. Механізми впливу людей один на одного в масових скупченнях:

- a) соціальні чинники;
- b) соціально-психологічні чинники;

- c) політичні чинники;
- d) індивідуальні чинники.

10. Внутрішні, індивідуальні схильності окремого індивіда до впливів, що мають місце в натовпі та спричиняють його протиправну поведінку:

- a) соціальні чинники;
- b) індивідуально-психологічні чинники;
- c) політичні чинники;
- d) індивідуальні чинники.

11. У масових зібраннях протестного характеру можна виділити такі прошарки:

- a) лідери, індивідуалісти, колективісти;
- b) лідери й активні учасники; підбурювачі; «зацікавлені, співчуваючі», «випадкові, спостерігачі»;
- c) аутсайдери, активісти, спостерігачі;
- d) зацікавлені, аутсайдери, активісти.

12. Можна виділити такі етапи розвитку натовпу:

- a) підготовчий, початковий та заключний;
- b) початковий, перехідний, активний, заключний;
- c) плануючий, перехідний, активний;
- d) активний, пасивний.

13. Що таке екстремальна (надзвичайна) ситуація?

a) динаміка змін чисельності статевовікової структури населення, демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграції), які відбуваються на певній території (країна, регіон, селище) протягом визначеного терміну;

b) система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, при якому люди можуть і бажають сприймати інформацію, що йде від одного до іншого;

c) нормальні умови життя й діяльності людей;

d) порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єктах або територіях, спричинене аварією, катастрофою, епідемією, стихійним лихом, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат.

14. Поведінка, пов'язана з необхідністю пристосовуватися до об'єктивних умов життя — це

- a) адаптивна поведінка;
- b) суб'єктивна поведінка;
- c) нормальна поведінка;
- d) об'єктивна поведінка.

15. Що таке дезорганізація як характерна риса екстремальної ситуації?

a) підвищена здатність людини через ряд духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус, ставати за певних обставин жертвою злочину;

b) система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, при якому люди можуть і бажають сприймати інформацію, що йде від одного до іншого;

c) здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;

d) послаблення чи порушення організації дій, робіт, зруйнування, розлад сформованої організації без заміни її новими формами; внесення розладу в злагоджені дії.

16. Інтегральна індивідуальна характеристика, що передбачає наявність сукупності певних психофізіологічних, індивідуально-типологічних та характерологічних властивостей особистості це

- a) адаптивна стійкість;
- b) психологічна надійність;
- c) психологічна готовність;
- d) об'єктивна реальність.

17. Психологічна підготовленість до екстремальних ситуацій передбачає:

a) підвищену здатність людини через ряд духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус, ставати за певних обставин жертвою злочину;

b) спеціальну тренуваність до дій в екстремальних умовах, під впливом якої поріг корисності напруження підвищується;

c) здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;

d) наявність сукупності певних психофізіологічних, індивідуально-типологічних та характерологічних властивостей особистості.

18. Що таке особиста безпека?

a) система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника правоохоронних органів і підтримання високого рівня ефективності його професійних дій;

b) система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, при якому люди можуть і бажають сприймати інформацію, що йде від одного до іншого;

c) система сприймання психічного впливу з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;

d) система особистісних та людських цінностей.

19. Посттравматичний стресовий розлад(ПТСР) — це

a) неспокійна, відстрокана реакція на вплив травмуючих ситуативних чинників життєдіяльності, що призводить до стійких негативних соматичних і психічних змін в особистості й потребує невідкладної системної колекційної допомоги;

b) особливість організації екстремальної поведінки, що характеризується втратою свідомого контролю, звуженням сприймання, домінуванням рефлексії, імпульсивності та наслідування;

c) здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, ступінь сприйнятливості до впливу;

d) загальний психічний стан розслабленості, який виникає після зняття напруженості, зумовленої надсильними переживаннями чи фізичним перевантаженням.

20. Екстрена психологічна допомога — це

a) підвищена здатність людини через ряд духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус, ставати за певних обставин жертвою злочину;

b) система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованого на довірі; інформаційний процес, при якому люди можуть і бажають сприймати інформацію, що йде від одного до іншого;

c) система короткострокових заходів, спрямованих на регуляцію актуального психологічного, психофізіологічного стану та негативних емоційних переживань людини, що постраждала внаслідок кризової чи надзвичайної події;

d) послаблення чи порушення організації дій, робіт, зруйнування, розлад сформованої організації без заміни її новими формами; внесення розладу в злагоджені дії.

12. ПСИХОЛОГІЧНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

профілактична робота # соціально-правово обслуговування населення

Болезнь легче предупредить, чем лечить.

Гиппократ

12.1. Функціонально-психологічна характеристика профілактичної діяльності

Виділяють такі види профілактичної діяльності, як кримінологічна та віктимологічна профілактика.

- ✓ **Об'єкти кримінологічної профілактики** — це сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку.
- ✓ **Об'єктами віктимологічної профілактики** є сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють із зовнішніми чинниками ситуації й обумовлюють відносну здатність цієї людини стати жертвою злочину.

Зазначені види профілактичної діяльності, своєю чергою, здійснюються у формах загальної та індивідуальної профілактики.

- У профілактичній діяльності в якості її суб'єктів беруть участь:
- ▶ місцеві органи влади та їхні виконавчі структури, що несуть відповідальність за стан правопорядку;
  - ▶ підрозділи поліції, суду, юстиції, служби безпеки, прокуратури та інші структури, функції яких включають профілактику злочинів;
  - ▶ громадські організації, створені на добровільній основі тощо.

Основним змістом загальної профілактики є виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, цілеспрямована реалізація заходів загальнопрофілактичного впливу, а також здійснення правової пропаганди серед населення.

Основними напрямми загальнопрофілактичної діяльності є:

- ▶ аналітична робота з диференціації причин і умов правопорушень, визначення рівня їх криміногенності;
- ▶ прийняття рішень щодо здійснення заходів профілактичного впливу;
- ▶ психолого-педагогічна діагностика особистісного й соціального чинників правопорушень, визначення їх криміногенності, складання прогнозу їхньої активності при здійсненні заходів загальної профілактики;
- ▶ здійснення правового виховання населення за допомогою правової агітації та пропаганди, використання для цього засобів масової інформації;
- ▶ безпосередня реалізація заходів загальнопрофілактичного впливу;
- ▶ взаємодія з громадськими організаціями, державними установами і трудовими колективами.

Основними джерелами інформації щодо причини правопорушень є:

- ▶ провадження дізнання за кримінальними справами;
- ▶ перевірка скарг і заяв громадян, повідомлень посадових осіб і представників громадськості;
- ▶ участь в охороні громадського порядку;
- ▶ вивчення матеріалів преси та громадської думки;
- ▶ проведення спеціальних рейдів, перевірок, обстеження об'єктів, місць масового відпочинку тощо.

Важливим напрямом загальнопрофілактичного впливу працівників поліції є здійснення правового виховання у формі бесід, лекцій, інших публічних виступів. Правове виховання повинно ґрунтуватися на глибокому знанні оперативної обстановки, забезпечуватися постійним надходженням оперативної і стратегічної інформації. Одним із засобів одержання такого роду даних є вивчення громадської думки.

- ✓ **Громадська думка** — це виражене в оціночних судженнях ставлення окремих соціальних прошарків і груп населення до явищ соціальної дійсності.

Вивчення громадської думки для поліцейської діяльності відбувається за такими напрямками:

- ▶ питання злочинності (її стан, структура, динаміка);
- ▶ питання роботи поліцейських підрозділів;
- ▶ стан протидії злочинності та іншим правопорушенням;
- ▶ знання правових норм, законів і ставлення до них.

Значення громадської думки зумовлюється тим, що вона допомагає:

- ▶ визначати рівень обізнаності населення з конкретної проблеми, ступінь її актуальності з погляду різних категорій громадян;
- ▶ більш повно і глибоко вивчати причини й умови протиправної поведінки.
- ▶ з'ясувати ставлення населення до діяльності співробітників поліції тощо.

- ✓ **Індивідуальна профілактика** — це організований з урахуванням психолого-педагогічних вимог, цілеспрямований вплив на свідомість, почуття, волю профілактованих осіб для усунення, нейтралізації та блокування наявних у них негативних якостей і формування позитивних властивостей, стереотипів і навичок законслухняної поведінки.

Функціонально-психологічний зміст індивідуальної профілактики складається з:

- ▶ накопичення й аналізу інформації в ході пізнавальної діяльності;
- ▶ здійснення психологічного впливу в рамках реалізації профілактичних заходів щодо осіб, які ведуть асоціальний спосіб життя;
- ▶ ресоціалізації осіб, що повернулися з місць позбавлення волі тощо.

Психологічний зміст індивідуальної профілактики має свою специфіку. Вона виявляється вже на етапі інформаційного пошуку. Порівняння інформаційних потоків при здійсненні загальної й індивідуальної профілактики виявляє різну динаміку мислення.

У рамках загальної профілактики домінує індуктивне мислення (від одиничного до типового). На рівні індивідуальної профілактики накопичення та аналіз інформації відбувається на основі дедуктивного мислення (від типового до індивідуального).

Всі заходи індивідуальної профілактики можна умовно поділити на: інформаційні заходи; заходи впливу; заходи контролю.

Заходи впливу спрямовані власне на профілактику злочинів, їх можна підрозділити на три групи:

- ▶ заходи переконання;
- ▶ заходи примусу;
- ▶ заходи допомоги.

До заходів переконання відносяться: проведення профілактичних бесід; закріплення наставника за місцем проживання або роботи тощо.

Примусові заходи застосовуються при здійсненні протиправних дій або для припинення їх приготування: нейтралізація злочинних зв'язків; вилучення вогнепальної чи холодної зброї тощо.

Заходи допомоги орієнтовані на полегшення соціальної адаптації і на формування соціальної стійкості (толерантності) профілактованого. До їх числа відносяться: сприяння в трудовому і побутовому устрої, нормалізація відносин у родині, побутовому й професійному оточенні тощо.

12.2. Проблеми соціально-психологічної адаптації звільненого з місця позбавлення волі до умов життя на волі

Розглянемо психологічні аспекти деяких заходів індивідуальної профілактики на прикладі їхньої реалізації щодо однієї з найбільш проблемних категорій профілактованих — звільненого з місця позбавлення волі.

Активна інформаційно-пошукова діяльність дільничного починається з моменту прибуття особи з місць позбавлення волі на адміністративну дільницю. Через те, що деякі, особливо неодноразово засуджені, особи прагнуть проживати на нелегальному становищі, необхідно за допомогою перевірки паспортного режиму, повідомлень громадян, довірених осіб, позаштатних співробітників, у тісному контакті з працівниками карного розшуку активно виявляти таких осіб у місцях їх імовірної появи (на квартирах, у місцях масового

відпочинку, ресторанах, торгових точках із продажу спиртних напоїв, речових ринках).

Безпосередньо в бесідах з раніше засудженими, а також використовуючи інші джерела інформації, дільничний визначає рівень їх соціальної дезадаптованості. Про неї свідчать: характер життєвих перспектив, наміри, орієнтація на працевлаштування або на спілкування з асоціальним і антисоціальним елементом, тип поведінки в повсякденних і емоційно-напружених ситуаціях.

При здійсненні активного індивідуально-психологічного впливу на раніше засуджених необхідно пам'ятати, що даній категорії осіб притаманний своєрідний «дезадаптаційний синдром».

- ✓ **Дезаптаційний синдром** — зниження або відсутність здатності адаптуватися, пристосовуватися до соціально-економічних умов життя на волі.

«Дезадаптаційний синдром» збільшується й інтенсифікується разом із кількістю судимостей.

Цей синдром охоплює всі структурні елементи особистості:

- ▶ деформується спрямованість і мотиваційна сфера особистості;
- ▶ психічні пізнавальні процеси й інтелект;
- ▶ закріплюються негативні акцентуйовані риси характеру (тривожність, невротичні і психотичні реакції, демонстративність і екзальтованість);
- ▶ знижується чи змінюється спрямованість вольового контролю;
- ▶ формується неадекватна самооцінка, зменшується альтернативність стереотипів поведінки.

Причини виникнення зазначеного синдрому багато в чому обумовлені чинниками, що впливають на особистість після звільнення:

- ▶ вороже (у кращому випадку — нейтральне) ставлення до раніше засудженого з боку його безпосереднього соціального оточення;
- ▶ розпад сімейно-побутових зв'язків;
- ▶ труднощі з місцем проживання і працевлаштуванням відповідно до бажання і здібностей;
- ▶ підозрілість і негативізм у спілкуванні із законослухняними громадянами;

- ▶ відсутність уваги і вимогливості з боку співробітників поліції;
- ▶ провокуючий вплив злочинного середовища тощо.

Всі ці чинники призводять до закріплення психічних станів і деформацій особистості, прагнення повернутися до комфортних для себе соціальних відносин у місцях позбавлення волі і, в результаті, до вчинення нового злочину.

Усе вищесказане свідчить, що індивідуальна профілактика стосовно цієї категорії осіб повинна здійснюватися, насамперед, у напрямі нейтралізації «дезадаптаційного синдрому».

До числа найбільш ефективних заходів індивідуально-профілактичного впливу на раніше засуджених відносяться:

- ▶ проведення бесід для вивчення особистості;
- ▶ заходи сприяння особистості у виробничій та побутовій сферах;
- ▶ заходи перевірки поведінки за місцем проживання, роботи і дозвілля;
- ▶ виявлення і припинення злочинних зв'язків і намірів;
- ▶ систематичний контроль за поведінкою.

При здійсненні зазначених заходів необхідно враховувати, що психічний стан неодноразово засудженого характеризується своєрідною неадекватною самооцінкою соціального і професійного статусу.

Він оцінює себе, насамперед, як особу, що випала з нормальних соціальних зв'язків, а тому виступає носієм властивостей, які негативно оцінюються суспільством. Така самооцінка виникає безвідносно до реальної цінності тих чи інших якостей і властивостей особистості. На зміну даного стереотипу самооцінки повинні бути спрямовані зусилля щодо трудового і побутового устрою звільненого, причому доцільно розпочинати роботу саме із закріплення його професійного статусу.

12.3. Окремі аспекти методики індивідуальної профілактики з неповнолітніми правопорушниками

Індивідуальна профілактика передусім скерована на особу, її негативні нахили, поведінку, на мікросередовище, що формує чи сприяє подальшому розвитку цих негативних якостей, властивостей та ознак у структурі особистості правопорушника.

Метою індивідуальної профілактики правопорушень (злочинів), зокрема неповнолітніх, є зміна їхньої антисуспільної поведінки на законослухняну.

Як системна діяльність, індивідуальна профілактика з неповнолітніми правопорушниками повинна спиратися на такі ключові принципи:

- ▶ взаємозв'язок профілактичних заходів із вирішенням загально-соціальних проблем неповнолітніх та молоді;
  - ▶ вузька спеціалізація суб'єктів профілактики, зважаючи на досконале володіння навиками в галузі педагогіки та психології;
  - ▶ гнучкість форм і методів виховно-профілактичної роботи з урахуванням різних соціальних категорій і вікових груп неповнолітніх, а також їх національних та етнічних традицій, регіональних особливостей;
  - ▶ гуманне ставлення до неповнолітніх і неприпустимості приниження їхньої честі і гідності, жорстокого поводження, незважаючи на соціальну занедбаність;
  - ▶ підтримка сім'ї та взаємодія з нею в питаннях реалізації індивідуальної справи профілактики правопорушень;
  - ▶ застосування методів виховання і переконання (заходи примусу застосовуються в крайньому випадку, коли менш жорсткі заходи не дали бажаного профілактичного результату);
  - ▶ гласності, що означає систематичне інформування про стан правопорушень серед неповнолітніх, роботу спеціальних суб'єктів профілактики.
- ✓ Неповнолітній правопорушник як об'єкт індивідуально-профілактичного впливу підпорядковується профілактичному впливу ієрархічно, у міру того, як діяльність суб'єктів порівняно нижчого рівня виявилась неефективною.

Від ступеня розвитку протиправної поведінки неповнолітнього виокремлюють такі групи суб'єктів індивідуальної профілактики:

- ▶ суб'єкти первинної соціальної профілактики (дитячі садки, школи, установи додаткової освіти, медичні установи тощо), діяльність яких спрямована на забезпечення адекватної соціалізації основної маси дітей, реалізацію їхніх прав та законних інтересів;
- ▶ суб'єкти первинної спеціальної профілактики, які надають допомогу вже соціально дезадаптованим дітям та дітям, які

опинилися у скрутній життєвій ситуації (притулки, центри соціально-психологічної реабілітації дітей);

- ▶ суб'єкти спеціальної вторинної профілактики (уповноважені підрозділи органів Національної поліції, школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти, центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції), які повинні здійснювати ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників та дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння, до досягнення віку настання кримінальної відповідальності;
- ▶ суб'єкти кримінально-правової та кримінально-виконавчої профілактики (спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України тощо), головним завданням яких є попередження рецидивної злочинності неповнолітніх.

При цьому в межах індивідуальної профілактики суб'єкти діють узгоджено.

До специфічних методів вивчення неповнолітніх правопорушників, зокрема, варто зарахувати:

- ▶ метод спостереження, за допомогою якого виявляють домінуючі риси характеру неповнолітнього, що враховується під час прогнозування його поведінки в конкретній ситуації;
- ▶ метод вивчення — полягає в дослідженні результатів фізичної та інтелектуальної праці неповнолітнього, його нахилів, здібностей, захоплень тощо;
- ▶ метод бесіди — дає змогу з'ясувати ставлення неповнолітнього правопорушника до оточуючих, соціальних цінностей, важливих суспільних подій, до власної поведінки;
- ▶ біографічний метод, що полягає у зборі, аналізі, узагальненні матеріалів, які характеризують життєвий шлях і розвиток психологічних властивостей неповнолітнього правопорушника, дає змогу виявити глибинні мотиви його протиправної поведінки;
- ▶ метод експерименту — полягає у штучному створенні умов для прогнозування поведінки неповнолітнього в реальній ситуації. Цей метод застосовується у виняткових випадках, вкрай обережно та з обов'язковим залученням психолога або педагога.

За результатами вивчення особистості неповнолітнього можуть використовуватися такі спеціальні методи індивідуальної профілактики неповнолітнього:

- ▶ метод формування суспільної свідомості — застосовується у разі переконання підлітка в необхідності відмовитися від помилкових поглядів, уявлень для формування суспільно схвальних переконань, поведінкових норм для повсякденного використання;
- ▶ метод прикладу — має на меті стимулювати поведінку неповнолітнього до аналогічної діяльності або ж, навпаки, утриматися від подібної поведінки. Зокрема, як позитивний приклад варто обирати лише ту особу, яка є авторитетною для неповнолітнього, з яким проводиться профілактична робота;
- ▶ метод формування навичок соціально корисної поведінки — передбачає тренування та розвиток позитивних якостей, зразків поведінки в типових ситуаціях роз'ясненням доцільності такої поведінки, а також завдяки наданню допомоги, здійснення систематичного контролю;
- ▶ метод передачі інформації полягає в ознайомленні соціально занедбаного неповнолітнього з нормами моралі, права, правилами співжиття, спілкування зі старшими та однолітками, що сприятиме його подальшій соціалізації;
- ▶ метод переконання — повинен застосовуватися на емоційному рівні і розвивати самокритичність та активізувати інтелектуальну діяльність неповнолітнього для усвідомлення небезпечних наслідків та переосмислення своєї негативної поведінки.

На практиці реалізація індивідуальної профілактики щодо неповнолітнього правопорушника складається з таких послідовних етапів, як:

- ▶ ретельне вивчення неповнолітнього за спеціальною програмою для виявлення психологічних особливостей, яскраво виражених рис характеру, захоплень, уподобань, негативних якостей, кола спілкування, складу сім'ї, сімейно-побутових умов тощо;
- ▶ розробка анкети, яку неповнолітній має заповнити особисто;
- ▶ розроблення індивідуальної програми профілактики на підставі узагальнених даних про неповнолітнього.

Отже, індивідуальна профілактика неповнолітніх правопорушників має свої особливості, зумовлені соціальною незрілістю, фізичною та психологічною несформованістю особистості у віці до 18 років.

Усе це вказує на пріоритетність використання психолого-педагогічних засобів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, які проявляються в доборі специфічних методів вивчення неповнолітніх правопорушників, а також методів профілактики з неповнолітніми правопорушниками.

НА ЗАВЕРШЕННЯ ТЕМИ

ПОМІРКУЄМО РАЗОМ:

1. Дайте функціонально-психологічну характеристику профілактичної діяльності.

2. Проаналізуйте психологічні особливості профілактичної діяльності.

ВИКОНАЙТЕ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ:

1. Які існують види профілактичної діяльності в роботі поліцейського?

- a) кримінологічна і віктимологічна профілактика;
- b) педагогічна і кримінологічна профілактика;
- c) віктимологічна і психологічна профілактика;
- d) кримінологічна і педагогічна профілактика.

2. Об'єкти кримінологічної профілактики — це

- a) сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку;
- b) педагогічна і кримінологічна профілактика;
- c) віктимологічна і психологічна профілактика;
- d) кримінологічна і педагогічна профілактика.

3. Основним змістом загальної профілактики є

- a) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, цілеспрямована реалізація

заходів загальнопрофілактичного впливу, а також здійснення правової пропаганди серед населення;

b) сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку;

c) віктимологічна аналітична робота з диференціації причин і умов правопорушень, визначення рівня їх криміногенності;

d) всі відповіді правильні.

4. Об'єктами віктимологічної профілактики є

a) сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють із зовнішніми чинниками ситуації й обумовлюють відносну здатність цієї людини стати жертвою злочину;

b) сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку;

c) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень;

d) здійснення цілеспрямованої інформаційно-пошукової активності для виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень.

5. Виражене в оціночних судженнях ставлення окремих соціальних прошарків і груп населення до явищ соціальної дійсності — це

a) громадська думка;

b) педагогічна профілактика;

c) громадський порядок;

d) психологічний вплив.

6. Індивідуальна профілактика — це

a) сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють із зовнішніми чинниками ситуації й обумовлюють відносну здатність цієї людини стати жертвою злочину;

b) сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку;

c) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень;

d) організований з урахуванням психолого-педагогічних вимог, цілеспрямований вплив на свідомість, почуття, волю профілактикованих

осіб для усунення, нейтралізації, блокування наявних у них негативних якостей і формування позитивних властивостей тощо.

7. Всі заходи індивідуальної профілактики можна умовно поділити на:

a) колективні заходи; заходи впливу; заходи контролю;

b) заходи інформації; заходи впливу та пропаганди;

c) заходи організації, планування та контролю;

d) інформаційні заходи; заходи впливу; заходи контролю.

8. До інформаційних заходів відносять:

a) сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють;

b) сукупність особистісних особливостей;

c) інформаційні заходи; заходи впливу; заходи контролю;

d) виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку.

9. Заходи впливу, спрямовані власне на профілактику злочинів, можна розділити на три групи:

a) заходи впливу; заходи контролю;

b) інформаційні заходи;

c) виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку;

d) заходи переконання; заходи примусу; заходи допомоги.

10. До заходів переконання відносять:

a) заходи впливу; заходи контролю;

b) інформаційні заходи;

c) виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку;

d) проведення профілактичних бесід; закріплення наставника за місцем проживання, роботи.

11. Заходи допомоги, орієнтовані на полегшення соціальної адаптації і на формування соціальної стійкості (толерантності) профілактикованого:

a) проведення профілактичних бесід; закріплення наставника за місцем проживання, роботи;

b) заходи переконання; заходи примусу; заходи допомоги;

с) виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку;

д) сприяння в трудовому і побутовому устрої, нормалізація відносин у родині, у побутовому й професійному оточенні, сприяння в професійному вдосконалюванні тощо.

12. Основне призначення заходів контролю полягає в

а) контролі та плануванні;

б) організації та контролі за ситуацією;

с) виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку;

д) оцінці ефективності проведених заходів і корекції тактики профілактичної діяльності.

13. «Комплекс соціальної неповноцінності» – це

а) сукупність негативно забарвлених уявлень щодо своєї фізичної та психічної ущербності відносно інших людей;

б) сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють;

с) сукупність особистісних особливостей;

д) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень.

14. Профілактична діяльність – це

а) система заходів економічного, соціально-культурного та правового характеру, що їх застосовують державні органи та громадські організації для боротьби зі злочинністю, усунення причин і умов вчинення злочинів, запобігання їм;

б) сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють;

с) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, цілеспрямована реалізація заходів загальнопрофілактичного впливу, а також здійснення правової пропаганди серед населення;

д) взаємодіють із зовнішніми чинниками ситуації й обумовлюють відносну здатність цієї людини стати жертвою злочину.

15. Основними процесами, завдяки яким людина сприймає та переробляє інформацію, що надходить від іншої людини, є

а) почуття, емоції та мислення;

б) сприймання, мислення та уявлення;

с) настрої, мислення та уявлення;

д) сприймання, відчуття та мислення.

16. Фізіономічна редукція – це

а) розподіл людей за певними категоріями, тобто визначення їх соціального статусу та порівняння зі своїм статусом;

б) судження про внутрішні, психологічні особливості на основі зовнішнього вигляду;

с) виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, цілеспрямована реалізація заходів загальнопрофілактичного впливу, а також здійснення правової пропаганди серед населення;

д) розуміння іншої людини шляхом віднесення її до певної соціальної групи та автоматичного перенесення на неї типових для даної групи характеристик.

17. Розуміння іншої людини шляхом віднесення її до певної соціальної групи та автоматичного перенесення на неї типових для даної групи характеристик – це

а) соціальна категоризація;

б) стереотипизація;

с) фізіономічна редукція;

д) емпатія.

18. Розуміння іншої людини шляхом приписування їй тих чи інших причин поведінки з позицій власного життєвого досвіду та здорового глузду – це

а) соціальна категоризація;

б) атрибуція;

с) фізіономічна редукція;

д) емпатія.

19. Децентрація – це

а) розуміння іншої людини шляхом приписування їй тих чи інших причин поведінки з позицій власного життєвого досвіду та здорового глузду;

б) психологічна здатність відкинути власний досвід, відійти від свого «Я» і наблизитись до «Я» іншої людини;

с) розподіл людей за певними категоріями, тобто визначення їх соціального статусу та порівняння зі своїм статусом;

d) судження про внутрішні, психологічні особливості на основі зовнішнього вигляду.

20. Розуміння іншої людини без слів, на чуттєвому рівні, завдяки проникненню в її внутрішній світ — це

- a) соціальна категоризація;
- b) стереотипизація;
- c) фізіономічна редукція;
- d) емпатія.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Головна мета семінарських занять — сприяти поглибленому засвоєнню найскладніших питань навчального курсу «Юридична психологія», спонукати курсантів, студентів (слухачів) до колективного творчого обговорення, оволодіння науковими методами аналізу явищ і проблем, активізувати до самостійного вивчення наукової та методичної літератури, формувати навички самоосвіти.

У процесі підготовки до семінару курсанти, студенти (слухачі) самостійно відпрацьовують літературу (навчальну, методичну, наукову), вчать критично оцінювати різні джерела знань. Викладач організує дискусію із завчасно визначених тем, до яких курсанти, студенти (слухачі) готують тези відповідей або індивідуально виконані реферати-доповіді. Такі семінари називають також семінарами-дискусіями.

Щоб самостійна робота була ефективною, курсант, студент (слухач) має глибоко усвідомити її необхідність, мету й подальшу корисність для себе. Обов'язковими умовами успішного виконання самостійної роботи є точне і конкретне визначення завдання, його вмотивованість, наявність і знання студентом методики виконання, терміни, форми і види контролю, надання консультативної допомоги з боку викладача.

Семінарські заняття потребують від курсантів, студентів (слухачів) ретельної підготовки. Готуючись, курсант, студент (слухач) має ознайомитися з планом семінарського заняття, рекомендованою літературою. Спочатку треба ознайомитися з матеріалом за темою семінару, що вміщений у навчальних посібниках. Це дасть змогу скласти загальне уявлення про тему, яку виносять на семінарське заняття. Якщо з цієї теми прочитано лекцію, то корисно також ретельно опрацювати її конспект. Лише після цього розпочинається самостійна робота над вивченням першоджерел.

Окрему ланку в процесі підготовки до семінарського заняття становить безпосередня підготовка виступу з того чи того питання. Важливо, щоб курсант, студент (слухач) привчав себе виступати не за готовим текстом, зачитуючи його, а переказував зміст своїми словами,

користуючись лише коротким планом. Підготовка до виступу полягає в тому, щоб до кожного питання скласти на окремій картці чи аркуші короткий план із помітками потрібних цифр, записами цитат, конкретних фактів. Такий підхід дасть змогу виробити вміння виявляти самостійність під час виступів на семінарі.

Для підвищення рівня проведення семінарських занять з навчальної дисципліни «Юридична психологія» велике значення має методика їх підготовки та проведення.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ТЕМА № 1. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА, МЕТА І ЗАВДАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

- **Навчальна мета:** вивчення навчального матеріалу щодо юридичної психології як науки, її об'єкта, предмета, принципів і методів дослідження, а також історії розвитку.
- **Розвиваюча мета:** формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності.

План

1. Соціально-психологічні фактори діяльності юристів.
2. Юридична психологія як основа курсу професійної психології юристів; структура юридичної психології.
3. Предмет, завдання і методи юридичної психології.
4. Значення психологічної підготовки юристів.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
3. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА № 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЮРИСТА

- **Навчальна мета:** вивчення навчального матеріалу про психологічну структуру діяльності юриста (потреби, мотиви, цілі, засоби, кінцевий результат); надання характеристики психологічним особливостям діяльності юриста.
- **Розвиваюча мета:** формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Психологія особистості юриста. Професіональна спрямованість особистості юриста.
2. Фізіологічні основи темпераменту. Типи темпераменту та його властивості.
3. Поняття і структура характеру.
4. Закономірності формування здібностей. Здібності юриста.
5. Професійна майстерність юриста і її психологічні складові.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
3. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.
4. Коновалова В. Е. Правовая психология. Харьков, 1997.
5. Розин В. М. Психология для юристов. М., 1997.

ТЕМА № 3. НОРМАТИВНА РЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ. ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ

- **Навчальна мета:** розкриття сутності і змісту нормативної регуляції соціальної поведінки, дати визначення девіантної та делінквентної поведінки особистості.
- **Розвиваюча мета:** залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування наукового світогляду та професійного мислення.

- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Нормативна регуляція поведінки та її вплив на поведінку особистості.
2. Психологічний аналіз діяльності людини.
3. Психологічні аспекти правової поведінки.
4. Психологічна характеристика девіантної поведінки.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА № 4. СПІЛКУВАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА (КОМУНІКАТИВНА ПІДСТРУКТУРА)

- **Навчальна мета:** охарактеризувати основні засоби, функції та види спілкування; визначити психологічні особливості спілкування юриста з різними категоріями громадян.
- **Розвиваюча мета:** розвиток навичок ідентифікації та демонстрації різноманітних проявів невербальної комунікації, навичок асертивної (впевненої) поведінки у складних випадках.
- **Виховна мета:** сприяння зміцненню комунікативних, моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Поняття про спілкування та комунікацію.
2. Основні засоби, функції та види спілкування
3. Невербальні засоби спілкування.

4. Гендерні аспекти спілкування.
5. Поняття ділового спілкування. Основні закони спілкування.
6. Спілкування як інструмент професійної діяльності.
7. Особливості ділового спілкування в умовах діяльності працівника Національної поліції. Техніка та прийоми спілкування юриста.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА № 5. КРИЗОВІ СТАНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА ТА МЕТОДИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

- **Навчальна мета:** розкриття сутності і змісту поняття «професійна деформація»; визначення шляхів подолання професійної деформації; надання практичних рекомендацій щодо збереження професійної працездатності.
- **Розвиваюча мета:** розвиток навичок надання термінової психологічної допомоги та саморегуляції психоемоційних станів; формування професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Функціональні стани юриста та їх вплив на професійну діяльність.
2. Чинники, які призводять до виникнення психологічної напруженості. Поняття «професійне стомлення», «втома» і «виснаження».
3. Поняття, причини та особливості переживання людиною кризових станів.
4. Сутність і зміст поняття «професійна деформація». Шляхи подолання професійних деформацій.

5. Стрес, види стресу та основні джерела стресових ситуацій. Співпраця людини зі стресом. Управління стресом.
6. Фрустрація у професійній діяльності. Типи та різновиди реакцій фрустрації.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА № 6. ПСИХОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

- **Навчальна мета:** оволодіння компетенціями діагностики та управління стресом; розкриття сутності і змісту конфлікту; визначення шляхів прогнозування та попередження конфліктів; надання практичних рекомендацій щодо вирішення конфлікту.
- **Розвиваюча мета:** розвиток навичок асертивної (впевненої) поведінки у складних випадках; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Поняття та структура конфлікту.
2. Функції та сигнали конфліктів.
3. Причини та особистісні передумови виникнення конфліктів.
4. Прогнозування та попередження конфліктів. Психологічна просвіта.
5. Вирішення конфлікту: методи, стратегії, тактики.

6. Юридичний конфлікт. Управління конфліктами.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.
5. Балабанова Л. В. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Професіонал», 2009. 280 с.
6. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : науково-практичний посібник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ», 2005. 319 с.
7. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
8. Берлач А. І. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Університет «Україна», 2007. 204 с.
9. Бесчастний В. М., Лефтеров В. А., Литвинова Г. А. Психология эффективного руководителя ОВД: научно-практическое пособие. Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ. 2005. 206 с.

МОДУЛЬ 2. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**ТЕМА № 7. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ**

- **Навчальна мета:** викладення навчального матеріалу щодо структури особистості правопорушника, чинників її формування та етапів злочинної поведінки.
- **Розвиваюча мета:** залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню

моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Предмет кримінальної психології.
2. Поняття особистості злочинця. Структура особистості злочинця.
3. Злочинна поведінка та механізми її формування. Психологічні особливості злочинця.
4. Психологічні основи організованої злочинності.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА 8. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

- **Навчальна мета:** визначення психологічних особливостей неповнолітнього правопорушника; окреслення шляхів профілактики злочинності та насильства в молодіжному середовищі.
- **Розвиваюча мета:** формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Соціально-психологічний портрет сучасного неповнолітнього.
2. Психологія неповнолітнього правопорушника.
3. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх.

4. Основні причини дитячої злочинності.
5. Поняття профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360с.
2. Балабанова Л. В. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Професіонал», 2009. 280 с.
3. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : науково-практичний посібник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ», 2005. 319 с.
4. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
5. Берлач А. І. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Університет «Україна», 2007. 204 с.
6. Бесчастный В. М., Лефтеров В. А., Литвинова Г. А. Психология эффективного руководителя ОВД: научно-практическое пособие. Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ. 2005. 206 с.

ТЕМА № 9. ПСИХОЛОГІЯ ПОТЕРПІЛОГО ТА СВІДКА

- **Навчальна мета:** дати психологічну характеристику потерпілого, визначити особистісні риси характеру та ситуативні фактори, що зумовлюють віктимну поведінку.
- **Розвиваюча мета:** формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Психологічна характеристика потерпілого. «Жертва злочину» і потерпілий.
2. Поняття віктимності, віктимної поведінки. Фактори віктимізації.
3. Особистісні риси характеру, які зумовлюють віктимну поведінку.
4. Ситуативні фактори, що зумовлюють віктимну поведінку

5. Особливості віктимної поведінки неповнолітніх. Психопрофілактика та запобігання віктимній поведінці.
6. Психологічний аналіз свідчень потерпілого та свідка. Свідчення потерпілого та свідка як джерело доказу (засіб доказу).

Література

1. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: навчальний посібник. Львів, 2002. 376 с.
3. Васильев В. Л. Юридическая психология. СПб., 2000. 448 с.
4. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. К., 2013. 352 с.
5. Медведев В. С. Кримінальна психологія: підручник. К., 2004.
6. Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология: учебное пособие. М., 2001.

ТЕМА № 10. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОЇ ГРУПИ

- **Навчальна мета:** визначити психологічні чинники, що визначають суспільну небезпеку групової злочинної діяльності; соціально-психологічні закономірності формування і розвитку злочинних груп, основні способи їх утворення.
- **Розвиваюча мета:** залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Поняття групи в психологічній науці. Психологічна характеристика великих і малих груп.
2. Психологія злочинної групи та її лідера. Типологія злочинних груп.
3. Злочинні групи неповнолітніх і молоді.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

ТЕМА № 11. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАСОВИДНОЇ ПОВЕДІНКИ

- **Навчальна мета:** визначити специфіку та основні види різних форм активності громадян; дати психологічну характеристику чинників, що впливають на формування агресивного натовпу; з'ясувати склад агресивного натовпу та основні етапи його розвитку.
- **Розвиваюча мета:** залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Специфіка та основні види натовпів.
2. Психологічна характеристика чинників, що впливають на формування агресивного натовпу.
3. Склад агресивного натовпу та основні етапи його розвитку.
4. Заходи соціально-психологічного впливу на поведінку натовпу.
5. Психологія особистої безпеки працівників Національної поліції її структура.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Балабанова Л. В. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Професіонал», 2009. 280 с.
3. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : науково-практичний посібник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ», 2005. 319 с.
4. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
5. Берлач А. І. Конфліктологія: навчальний посібник. К.: Університет «Україна», 2007. 204 с.

ТЕМА № 12. ПСИХОЛОГІЧНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- **Навчальна мета:** дати функціонально-психологічну характеристику профілактичної діяльності; визначити психологічні особливості профілактичної діяльності; з'ясувати психологічний зміст та опосередкування функціональних обов'язків працівника Національної поліції.
- **Розвиваюча мета:** залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням у контексті майбутнього фахового напрямку; формування наукового світогляду та професійного мислення.
- **Виховна мета:** визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності; сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

План

1. Функціонально-психологічна характеристика профілактичної діяльності.
2. Психологічні особливості профілактичної діяльності.
3. Соціально-правове обслуговування населення.
4. Основні різновиди діяльності поліцейського.

Література

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Бесчастний В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.
4. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання для самостійної роботи виконуються в позааудиторний час. Курсанти, студенти та слухачі повинні згідно зі списком рекомендованої літератури самостійно опрацювати:

- 1) кожен лекцію курсу перед семінарським заняттям згідно із конкретними завданнями;
- 2) виконати завдання до кожної теми (питання для обговорення, тестові завдання тощо);
- 3) підготувати реферати (згідно з рекомендованою тематикою) та захистити їх в часи консультативної роботи, що проводиться викладачем.

Основним шляхом глибокого та творчого засвоєння знань є самостійна робота, яка дозволяє усвідомити навчальний матеріал, поглибити та закріпити знання, вдосконалити навички роботи з книгою.

Самостійна робота складається з:

- ▶ вивчення та доробку записів, зроблених на лекціях;
- ▶ написання рефератів, тематичних виступів;
- ▶ вирішення тестових завдань;
- ▶ складання таблиць та схем;
- ▶ відповіді на контрольні питання (питання для обговорення);
- ▶ оволодіння спеціальною термінологією.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Зв'язок сучасної юридичної психології з галузями права.
2. Особливості сучасного стану вітчизняної юридичної психології.
3. Психологічна структура юридичної діяльності.
4. Особливості психологічного стану особистості юриста.
5. Основні ознаки соціальних норм як регуляторів поведінки особи в суспільстві.
6. Основні різновиди нормативних систем у сучасному суспільстві.
7. Основні ознаки та характеристики девіантної поведінки.
8. Комунікація як один з обов'язкових компонентів юридичної діяльності.
9. Примусовий характер як специфічна особливість комунікації в юридичній діяльності.
10. Психологічні труднощі та бар'єри спілкування, їх подолання.
11. Правомірний психологічний вплив юриста на об'єкти професійного спілкування.
12. Застосування методик психологічного захисту в ситуаціях юридичної діяльності.
13. Психологічна підготовка працівників поліції щодо попередження та припинення злочинів.
14. Спрямованість особистості юриста.
15. Професійно значущі якості особистості юриста.
16. Природа юридичних конфліктів.
17. Попередження та управління конфліктами.
18. Посередництво та медіація у вирішенні юридичних конфліктів.
19. Основи безконфліктного спілкування та взаємодії.
20. Психологія особистості правопорушника.
21. Психологічна підготовка працівників поліції щодо попередження та припинення злочинів.
22. Психологія особистості правопорушника.
23. Психологічна підготовка працівників поліції щодо попередження та припинення злочинів.

24. Психологічні особливості особистості неповнолітнього правопорушника.
25. Неповнолітній порушник закону — особливий, найбільш важкий об'єкт виховання та перевиховання.
26. Психологічна характеристика потерпілого.
27. Психологічна основа проведення допиту неповнолітньої потерпілої особи.
28. Психологічні особливості різновидів злочинних груп.
29. Психологічні аспекти організованої злочинності.
30. Психологічна характеристика екстремальних ситуацій у правоохоронній діяльності.
31. Характер і види екстремальних ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Андросюк В. Г., Воробйова В. Ю., Казміренко Л. І., Кондратьев Я. Ю., Ромашко А. В., Юхновець Г. О. Словник термінів з юридичної психології. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 120 с.
3. Бандурка Л. Ф., Друзь В. А. Конфликтология: учебное пособие для ВУЗов. Харьков: Университет Внутренних дел, 1997. 356 с.
4. Бандура А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Издательство Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 296 с.
5. Бандурка О. М., Венедиктов В. С., Тимченко О. В., Христенко В. Є. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України: Науково-практич. посібник. Харків: НУВС, 2005. 319 с.
6. Беседин А. Н., Липатов И. И., Тимченко А. В., Шапарь В. Б. Книга практического психолога. Часть II. X.: РИП «Оригинал», фирма «Фортуна – Пресс», 1996. 424 с.
7. Бесчастный В. М., Мухіна Г. В., Новікова О. О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 240 с.
8. Бесчастный В. Н. Психология эффективного руководителя ОВД: научно-практическое пособие. Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. 206 с.
9. Бесчастный В. Н. Работа с персоналом органов внутренних дел: научно-практическое. Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. 324 с.
10. Бесчастный В.М. Соціально-психологічні основи управління індивідом і групою: навчально-практичний посібник. Донецьк: ДЮІ, 2006. 160 с.
11. Бесчастный В.М. Загальнометодичні основи викладання в системі початкової підготовки співробітників органів внутрішніх справ України : навчально-методичний посібник. Донецьк: ДЮІ, 2006. 120 с.

12. Бесчастный В.М. Імідж як складова успіху правоохоронця: до постановки проблеми. Віче: Громадсько-політичний журнал. 2012. №2 (січень) (311). С. 6-8.
13. Бесчастный В.М. Моральна складова в системі рівня професіоналізму правоохоронців. Віче: Громадсько-політичний журнал. 2012. №14 (серпень). С. 12–16.
14. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
15. Васильев В. М. Юридическая психология: учебник для вузов. 5-е изд., доп., перераб. СПб.: Питер, 2005. 655 с.
16. Євдокімова О. О. Інформаційно-психологічна війна як різновид соціального конфлікту. Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. тез доп. Міжнар. наук. – практ. конф. Харків: ХНУВС, 2017. С.96 – 98.
17. Євдокімова О. О. Професійна підготовка правоохоронців у контексті системного підходу. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. 2017. Vol.21. - №3. С. 88 – 93.
18. Євдокімова О. О., Ламаш І. В. Толерантність до невизначеності як ресурс саморегуляції особистості працівників поліції : зб. тез доп. науково-практичної конференції до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку у Харкові (25 листопада 2017 року). Харків: ХНУВС, 2017.
19. Євсюков О. П. Екстремальна психологія: підручник / за ред. О. В. Тімченка. К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.
20. Еникеев М. И. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 2009.
21. Ковальчук З.Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / З. Я. Ковальчук; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2014. 38 с.
22. Коновалова В. О. Юридична психологія: підручник. Харків «Право», 2008. 240 с.
23. Конфліктологія : навчальний посібник / М.В. Примуш. К. : ВД «Професіонал». 2008. 288 с.
24. Конфліктологія : навчальний посібник /Л.І. Скібіцька. К. : Центр учбової літератури. 2009. 384 с.
25. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. К.: Выща шк., 1990. 259 с.
26. Ламаш И. В., Евдокимова Е. А. Специфика толерантности к неопределенности в контексте психологической ресурсности полицейских. Современные проблемы прикладной юридической

психології. Електрон. дан. 34,7 Мб. Минск : Изд. центр БГУ, 2017. С. 79–86.

27. Литвинова Г.О. Особливості функціонування емоційної сфери працівників ППСМ в умовах професійної діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Г.О. Литвинова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2008. 21 с.

28. Литвинова Г.О. Особливості сприйняття професійних емоціогенних ситуацій працівниками патрульної служби міліції з різним стажем роботи [Електронний ресурс]. Право і Безпека. 2007. Т. 6, № 1. С. 55–59. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2007_6_1_19.

29. Литвинова Г.О. Ефективність тренінгової підготовки працівників патрульно-постової служби міліції до професійної взаємодії [Електронний ресурс]. Право і Безпека. 2006. Т. 5, № 4. С. 181–183. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2006_5_4_49.

30. Лефтеров В. О. Психологічні детермінанти загинелі та поранені працівників органів внутрішніх справ: монографія. Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. 324 с.

31. Медведев В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). К.: МВС України НАВСУ, 1997. 191 с.

32. Орбан-Лембрик Л. Е.Юридична психологія: навч. посібник. Чернівці: Книги – XXI, 2007. 448 с.

33. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ, 1996. 352 с.

34. Плиско В. И. Формирование у сотрудников устойчивого психомоторного состояния к внешним проявлениям опасности. К.: РИО МВД Украины, 1991. 128 с.

35. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) / В.С. Медведев. К.: МВС України НАВСУ. 1997. 191с.

36. Професійне спілкування в юридичній діяльності. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2006. № 2(17). С. 30-134.

37. Психологія оперативного спілкування в діяльності оперативних підрозділів ОВС: навч. практ. посіб.кол. авторів. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 552 с.

38. Психологія вирішення конфліктів: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / В.О. Джелалі. К., 2006. 320 с.

39. Черновський О. К. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія. Чернівці: Технодрук, 2014. 351 с.

40. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: учебное пособие. М.: Право и Закон, 1997. 320 с.

41. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Х.: Право, 2006. 160 с.

42. Юридична психологія: навч. посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 56 с.

43. https://pidruchniki.com/14051003/psihologiya/psihologo_pedagogichni_zasadi_profilaktichnoyi_diyalnosti

44. https://pidruchniki.com/14051003/pedagogika/metodika_samoostiynoyi_pidgotovki_studenta_seminarskih_praktichnih_laboratornih_zanyat

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

МУХІНА ГАЛИНА ВІКТОРІВНА

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

За загальною редакцією професора В. М. Бесчастного

Оригінал-макет виготовлено *ТОВ «ВД «Дакор»*

Підписано до друку ХХ.03.2019. Гарнітура Literaturnaya. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 11,23. Обкл.-вид. арк. 10,45.
Наклад ХХХ прим.

ТОВ «ВД «Дакор»

Свід. ДК № 4349 від 05.07.2012

Тел.: (044) 461-85-06; e-mail: vd_dakor@ukr.net; www.dakor.kiev.ua
04655, м. Київ, просп. Степана Бандери, 20А